

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

ҚУВОМИДДИН МУНИРОВ

**ХОРАЗМДА
ТАРИХНАВИСЛИК**

(XVII–XIX ва XX аср бошлари)

*Китобимни азиз ва муҳтарам устозим
академик Яҳё Фуломович Фуломовнинг
ёрқин хотирасига бағишлайман*

Масъул муҳаррир:
ЎзР ФА академиги Б.А.Аҳмедов

Тақризчилар:
ЎзР ФА академиги С.А.Азимжонова,
тарих фанлари доктори Азамат Зиё.

Муниров, Қувомиддин.

Хоразмда тарихнавислик: (XVII — XIX ва XX аср бошлари). — Т.:
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. —
192 б.

Сарл.олдида: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академия-
си, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти.

Хоразм — энг қадимий маданият марказларидан бири. Дунё фани
ривожланишига катта ҳисса қўшган олимлар, шоирлар ва тасаввуф
машойихлари етишган бу заминда хонлар ҳукм сурган даврларда миллий
тарихнавислик мактаби шаклланди. Хонлар тарихини ёритиш баробарида
бу ўлка халқлари ҳаёти, хонликда маданият ва иқтисодий, сиёсий аҳвол
ҳақида қимматли маълумотлар беради. Хива хонлигида тарихнавислик
ва таржимонлик анъаналари ҳақида қисқача ҳикоя қилувчи мазкур рисола
тарих билан қизиқувчи китобхонларга манзур бўлади, деб ишонамиз.

63.3(5ў)

М $\frac{0502000000 - 1}{M352(04) - 2002}$ қатъий буюртма, 2002

ISBN 5-635-02096-8

©Қувомиддин Муниров,
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат наш-
риёти, 2002 й.

СУЗБОШИ

Хоразмда жуда кўплаб олимлар, тарихнавислар, шоирлар, наққошлар, мусиқашунослар етишиб чиққан. Уларнинг ўрта аср фанининг турли соҳаларига асос солганлиги маълум.

Ўрта Осиёнинг катта маданият марказларидан бири бўлган Хоразмда Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Абдулла ал-Хоразмий, Абу Райҳон Муҳаммад ал-Беруний, аллома Замахшарий каби олимлар етишган ва ижод этган. Проф. С.П.Толстов¹, проф. Я.Ф.Фуломов² ва бошқа қатор олимлар ўзларининг илмий тадқиқотларида Хоразмнинг бой маданиятга эга эканлигини етарли далиллар билан исботлаб бердилар.

Академик Я.Ф.Фуломов бундай деб ёзади: «Хоразмда деҳқончиликнинг юқори маданияти жуда қадим замонларда сунъий сугориш асосида вужудга келган ва худди Миср, Месопотамия ҳамда Шарқнинг бошқа мамлакатларидагидек тараққий этган»³. Бу юксак маданият ўз навбатида Хоразмда фаннинг тараққиётига ҳам таъсир кўрсатган эди.

«Беруний ўзидан олдин ўтган ватандоши Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий сингари Ўзбекистонда ўрта асрларда етишган ўзбек маданияти классиги, ўзбек фанини яратган энг буюк олимлардандир. Хоразмий ўз асарлари билан Шарқ ва кейинроқ Европа риёзий илмига асос солди деган фикр ҳақиқатга хилоф бўлмаганидек, Берунийнинг қудратли нуфузи кейинги асрларда Шарқ мамлакатларида илмнинг ривожланишига ўз таъсирини ўтказди»⁴.

Дунёга машҳур олимлар плеядасини берган Хоразм XVII – XIX ва XX аср бошларида хоразмлик тарихнавис олим Абулғозий, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёний, шунингдек, қатор шоир ва адибларнинг ватани эди.

Олимлар ва тарихчилар томонидан Хоразм тарихини ўрганиш борасида анчагина илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди. Қатор илмий-монографик асарлар майдонга келди. Шу билан бирга, ҳали қатор қўлёзма асарлар борки, Хоразм тарихини ёритишда уларни ўрганиш, уларда келтирилган далилий маълумотлардан тўлиқ фойдаланиш ва нашр қилиш зарур. 1954 йили Тошкентда бўлиб ўтган кўшма илмий сессияда

тарихни ёритиш учун Шарқ кўлёмаларини ва архив ҳужжатларини мунтазам равишда ўрганиш ва нашр этиш зарурлиги уқдириб ўтилган эди⁵.

XVII – XIX ва XX аср бошлари Хива хонлиги тарихига атаб тарихчилар томонидан қатор тарихий асарлар яратилган.

XVII аср Хоразм тарихнавислиги, асосан, Хива хони ва тарихчиси Абулғозийдан бошланади.

Ўзбек тилида тарихий асарлар ёзиш анъанаси Ўрта Осиё хонликларидан Хива хонлигида кенг кўламда давом эттирилди. Абулғозий бошлаган ишни XIX асрда атоқли ўзбек шоирлари ва машҳур тарихнавислари Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳий катта маҳорат билан давом эттирдилар. Бу буюк олим ва тарихнавислар Хоразм тарихини ёзиш билан бир қаторда, шу соҳада маълум мактаб ҳам яратдилар. Буларнинг ишини XIX аср ва XX асрнинг бошларида яшаган таниқли тарихнавис олим ва шоир Муҳаммад Юсуф Баёний давом эттирди. Бу тарихнавислик мактаби намояндлари фақат Хоразм тарихига оид асарлар ёзиш билан чекланиб қолмай, кўпгина тарихий асарларни бошқа Шарқ тилларидан ўзбек тилига таржима қилдилар. Шу билан бир вақтда, улар томонидан кўпгина адабий асарлар ҳам ижод қилинди ва таржима этилди.

Хива хони ва тарихнавис олим Абулғозий «Шажарайи турк»⁶, «Шажарайи тарокима»⁷ номли тарихий асарларнинг муаллифидир. У ўз даврининг давлат арбоби, лашкарбошиси ва атоқли тарихнависи бўлиш билан бир қаторда, тиб илмини яхши билган ва бу борада «Манофиъ ул-инсон»⁸ номли асар ҳам тасниф этган.

Абулғозийдан Мунисгача бўлган бир асрдан кўпроқ давр Хоразм ҳаётида анчагина нотинч давр бўлиб, Мунисгача бу давр тарихи ёзилмаган эди. Шундай аҳволга қарамай XVIII асрда Хоразмда Нодир, Вафойи, Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий, Умар Боқий, Муҳаммад Хокисор, Киромий каби ажойиб шоирлар яшаб ижод этганлар.

XVIII асрнинг охириги чораги ва XIX аср Хоразм тарихнавислигида алоҳида ўринни эгаллайди. Чунки бу даврда атоқли тарихнавис олим ва шоир, давлат арбоби, ўзининг бутун фаолияти билан Хоразмда маданий юксалишга ҳомийлик қилган Шермуҳаммад Мунис ибн Амир Авазбий мироб ва унинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий ибн Эрнийёзбеклар бу борада қалам тебратдилар ва қатор тарихий ва адабий асарлар ижод этдилар.

Улардан бири Мунис тарафидан тасниф этилган ва Огаҳий томонидан ёзиб тамомланган Хоразм тарихини қадим замонлардан 1825 йилгача баён этувчи «Фирдавс ул-иқбол»⁹ номли асардир.

Мунис фақатгина бу капитал тарихий асарни ёзиш билан чекланиб қолмади. У ўз замонасининг тараққийпарвар шоири сифатида мукамал девон тузди. Унинг девонидан бир неча нусха ҳозирда мавжуд¹⁰.

Бундан ташқари, Мунис ажойиб хаттот бўлиб, ҳуснихат назарияси бобида ҳам таниқли олим эди. Унинг ҳуснихат назариясига бағишлаб ёзилган махсус «Саводи таълим» номли асари ҳам бор¹¹. Шу даврда маданият учун катта хизматлар қилган Мунис ўз фаолиятида юқорида кўрсатилган ишлар билан чегараланиб қолмади. У ўз атрофига замонасининг тараққийпарвар тарихчилари ва шоирларини тўплади. Уларга махсус асарлар ёзишда ёрдам кўрсатиш билан бир вақтда, Шарқнинг машҳур шоирлари, тарихчиларининг асарларини кўчириш, бир ерга йиғиш ва таржима қилиш ишига рағбатлантирди ва ўзбек халқи маданияти хазинасини бошқа халқлар маданияти тарихи ҳақида ёзилган асарлар ва уларнинг ўзбекча таржималари билан бойитиш ишини амалга оширишда фаол раҳбарлик қилди. Ўзи ҳам шахсан бир қанча тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилди ва унинг кўрсатувиغا мувофиқ бир қанча асарлар кўчирилди ва таржима қилинди.

Мунис машҳур Шарқ тарихчиларидан Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг 1-жилдини ва 2-жилдининг биринчи ярмини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган¹².

Мунис ишини давом эттирган атоқли шоир, буюк тарихнавис олим ва моҳир таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳий эди.

Огаҳий тарихнавис олим сифатида Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм тарихини ўрганишда қимматли қатор тарихий асарлар яратди. Шоир сифатида мукамал девон тузди. Таржимон сифатида қатор тарихий ва адабий асарларни ўзбек тилига таржима қилди.

«Фирдавс ул-иқбол»нинг 1813 йилдан 1825 йилгача бўлган воқеаларни баён этувчи қисми, «Риёз уд-давла»¹³, «Зубдат ут-таворих»¹⁴, «Жомий ул-воқеоти султоний»¹⁵, «Гулшани давлат»¹⁶, «Шоҳид ул-иқбол»¹⁷ номли асарлар Муҳаммад Ризо Огаҳий қаламига мансубдир.

Огаҳий томонидан ижод этилган девонлардан ҳам бир неча нусха бизгача етиб келган¹⁸. Бундан ташқари, Огаҳий жуда кўп асарларни ўзбек тилига таржима қилади. Ўз девонининг сўзбошисида кўрсатиб ўтишича: «Равзат ус-сафо»нинг II дафтарининг II қисмини, «Нодирнома», «Зафарнома», «Зубдат ул-ҳикоёт», «Мифтох ут-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», Восифийнинг «Наводир ул-вақоийъ», «Насихатномаи Кайковус», Жомийнинг «Саломон ва Абсол», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Носирий-

нинг «Равзат ус-сафойи Носирий», «Тазкираи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисравийнинг «Ҳашт беҳишт», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» асарларини ўзбек тилига таржима қилган¹⁹.

Кейинчалик Асфандиёр (1910-1918) даврига келиб, бу иш, яъни Хоразм тарихини ёзишни давом эттириш вазифаси ўша даврнинг илғор фикрли шоири ва тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийга топширилган эди. Баёний 1329/1911 йили Мунис ва Огаҳий томонидан ижод этилган тарихий асарларни ўрганиш асосида Хоразм тарихини қайта ёзиш ва давом эттириш ишига киришади ва ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий»²⁰, «Хоразм тарихи»²¹ номли асарларини ижод этади. Баёний ҳам тарихий асарлар ёзиш билан чекланиб қолмади. У замонасининг кўзга кўринган шоирларидан бири бўлиб, мукамал девон тузди²². Мунис ва Огаҳий анъанасини давом эттириб, анчагина асарларни ўзбек тилига таржима қилди. Баёний, Дарвеш Аҳмаднинг «Саҳойф ул-ахбор», Али ибн Муҳаммад ал-Ҳиравийнинг «Шайбонийнома», Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» каби асарларини таржима қилган.

Юқорида келтириб ўтганимиз тарихнавислар билан бир қаторда, XIX аср ва XX аср бошларида, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910) даврида жуда кўплаб шоирлар яшаган ва ижод этган. Улардан кўпларининг тўлиқ девонлари бизгача етиб келган. Баъзиларининг шеърларини баёзларда учратиш мумкин. Айниқса, бу давр шоирлари ҳақида маълумотлар Аҳмаджон Табибийнинг «Мажмуат уш-шуаройи Фирузшоҳий»²³, Лаффасийнинг «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари»²⁴ номли асарларда ва бошқаларда келтирилган.

Лаффасий ўз асарида қуйидаги номларни келтирган: Мунис, Огаҳий, Рўжий, Равнақий, Зиракий, Сўфий, Феруз, Муродий, Комёб, Комил, Нишотий, Хожа, Равнақий, Рожих, Холис, Нозим, Фаррух, Султоний, Содиқ, Саъдий, Оқил, Баёний, Асад, Ғозий, Нозир, Шиносий, Мирзо, Табибий, Фуломий, Камолий, Пўркомил, Аваз, Девоний, Умидий, Хаёлий, Иноят, Ходимий, Надимий, Чокар, Мутриб, Ожиз, Доий, Ҳақирий, Юсуфий, Роғиб, Ҳабибий, Хокий, Ниёзий, Музниб, Фақирий, Лаффасий, Қонибий каби қатор шоирлар ҳақида гапиради ва улар ҳақида қисқача биографик маълумотлар келтиради.

Мазкур шоирлардан қуйидагилар эса Аҳмаджон Табибий томонидан тузилган мажмуага киритилган. Масалан: Феруз, Султоний, Ғозий, Асад, Баёний, Оқил, Мирзо, Нозир, Ши-

носий, Фуломий, Камолий, Иноят, Доий, Ожиз, Ҳақирий, Ниёзий, Хокий, Юсуф, Табибий, Роғиб, Девоний, Мутриб, Аваз, Надимий, Ходим, Чокар, Музниб, Умидий, Ҳабиб, Пўркомил каби шоирларнинг ғазаллари ва мухаммаслари келтирилган ва улар ҳақида шеърӣ йўл билан қисқача маълумотлар берилган. Бу иккала асар бир-биридан фойдаланиб ёзилган бўлса-да, лекин бир-бирини тўлдиради. Лаффасий ўз асарини Табибийдан анча кейин ёзган бўлса-да, у, Хоразмда яшаган шоирлардан янги шахсларни келтиради.

Ушбу асар XVII-XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларни ўрганишга, мазкур тарихий асарларни ёзган тарихнависларнинг ҳаёти ва ижоди, уларнинг маданий ҳаётга қўшган ҳиссалари ва улар томонидан тасниф этилган тарихий асарларнинг XVII-XIX ва XX аср бошлари Хива хонлигининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишдаги илмий аҳамиятини кўрсатишга қаратилган. Чунки XVII-XIX ва XX аср бошлари Хоразмда яратилган тарихий асарлар ҳамон қўлёзма ҳолида сақланиб келмоқда ва илмий адабиётда махсус илмий тадқиқот мавзуси сифатида атрофлича ўрганилган эмас.

Бу асарни ёзиш учун узоқ йиллар давомида хоразмлик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийлар томонидан Хоразм тарихи ҳақида ижод этилган қатор қўлёзма асарларни синчиклаб ўқиб чиқишга ва ўрганишга тўғри келди.

Биз аввалги ишимизнинг кириш қисмида²⁵ кўрсатганимиздек, асосан Хоразмда Кўнғирот сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилишидан то Хива хонлигининг подшо Россияси томонидан босиб олинишигача бўлган давр (1762-1872) тарихига тўхтаб ўтган эдик.

Бу ишимизда эса хоразмлик тарихчилар томонидан яратилган тарихий асарларни ўрганиш асосида Хива хонлиги ташкил топганидан бошлаб то у тарқалиб кетгунча, яъни қарийб 300 йиллик даврдаги Хоразм тарихи қамраб олинган.

Мазкур қўлёзма асарларни ўрганиш борасида кўп йиллар давомида олиб борилган меҳнатнинг самараси ўлароқ бу иш майдонга келди.

Халқимиз, Ватанимиз узоқ йиллар давомида орзу этилган истиқлолга эришди. Ўзбек халқи тарихи бўйича жуда кўплаб тарихий асарлар яратилган. Ана шу қўлёзма манбаларда келтирилган бой маълумотларни атрофлича ва чуқур ўрганиш асосида тарихимизни яратишимиз керак. Мазкур иш келажакда бу борада олиб бориладиган муҳим ишга маълум ҳисса бўлиб қўшилади, деган умиддамиз.

Бу мавзу устида илмий иш олиб боришни Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, марҳум

устозим Я.Ф.Фуломов тавсия этган эдилар. Бу асарнинг ёзилиши давомида кўрсатган ёрдамлари ва қимматли илмий маслаҳатлари учун академик Я.Ф.Фуломовга ўзимнинг чуқур миннатдорчилигимни изҳор этаман. Шунингдек, бу асарнинг ёзилиши ва нашр этилиши давомида кўрсатган ёрдамлари ва қимматли маслаҳатлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиклари: Б.А.Аҳмедов, А.П.Қаюмов, М.М.Хайруллаев, А.А.Асқаров, С.А.Азимжонова, А.Р.Муҳаммаджонов, тарих фанлари доктори, проф. Ҳ.З.Зиёев ва тарих фанлари доктори Азамат Зиёга муаллиф ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

І БОБ

XVII-XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарлар ва уларнинг ўрганилиши

Хоразмда қадим замонлардан бошлаб, айниқса, XVII-XIX ва XX аср бошларида бўлган тарихий воқеаларни ўзида акс эттирувчи қатор тарихий асарлар маҳаллий тарихнавислар томонидан ижод этилган эди. Катта илмий аҳамиятга эга бўлган хоразмлик тарихнависларнинг асарлари анча илгари вақтлардаёқ олимлар, тарихчилар ва шарқшуносларнинг диққатини ўзига тортган эди.

Хоразмда 300 йилдан ортиқроқ вақт ичида ижод этилган тарихий асарларни ўрганишга бағишланган бу асарда, аввало, гап Хоразм тарихнавислик мактабини бошлаб берган машҳур тарихчи Абулғозий асарлари ҳақида боради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Абулғозий «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Манофиъ ул-инсон» каби асарларни ижод этди. Бу асарлар рус ва чет эл шарқшунослари томонидан анча илгари вақтлардаёқ ўрганилган ва бир неча бор нашр этилган.

Мазкур асарнинг матни 1825 йили Қозон шаҳрида академик Френъ томонидан нашр этилган эди. Бу матнга Френъ томонидан лотин тилида сўзбоши ҳам ёзилган. Сўнгра бу асарнинг матни (1871) ва француз тилига қилинган таржимаси 1874 йили Санкт-Петербургдаги Шарқ тиллари институтининг профессори барон Демезон томонидан нашр этилган. Биринчи жилдда асарнинг матни ва иккинчи жилдда эса унинг француз тилига қилинган таржимаси берилгандир. Биринчи жилдда асар матни охирига исм кўрсаткичи ҳам келтирилган. Биринчи ва иккинчи жилдга барон Демезон тарафидан француз тилида сўзбоши ёзилган. У бундай деб ёзган эди: «Мен биринчи жилдда Абулғозий Баҳодирнинг «Мўғуллар тарихи» номли асарининг матнини нашр қиламан. Иккинчи жилд эса унинг таржимаси ва асарга ёзилган шарҳдан иборат бўлади.

Мазкур матн, ҳозирда Император фанлар академиясининг Осие музейида сақланаётган ва Даль қўлёзмаси номи билан шуҳратланган қўлёзма асосида нашр қилинаётир. Бу қўлёзма менинг томонимдан Қозон нашри ва Геттинген ва Берлин қўлёзмалари билан солиштирилиб чиқилди. Менинг Даль

қўлёзмаси ҳақида М.Френга ёзган хатимга қаранг. Мазкур «Абулғозийнинг «Шажарайи турк» асарининг қўлёзмаси» номли хат 8 июнь 1838 йили, Бюл с. IV, №12 сонида босилган.

Бу қисқагина сўзбоши охирида мен куйидагиларни айтиб ўтишни лозим деб топдим. Матн нашр этилгандан сўнг, М.Лерш орқали Абулғозий асарининг яна икки қўлёзма нусхаси мавжудлиги ҳақида хабар топдим. Бу қўлёзманинг бири академик Френнинг Қозон нашри сўзбошисида келтирилган маълумотларига қараганда, марҳум М.Ярцовга тегишли бўлган. Иккинчиси эса М.Лерш томонидан Хивадан келтирилган. Бу қўлёзма ҳақида иккинчи жилдда тўхталиб ўтиш имкониятига эгаман.

10 февраль 1871 йил, барон Демезон.

Орадан бир йилдан кўпроқ ўтгандан сўнг, мазкур асарнинг француз тилига қилинган таржимаси нашрига куйидаги сўзбоши барон Демезон томонидан ёзилган эди: «Жаноби академик Френнинг Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарининг 1825 йил Қозон нашрига ёзган илмий сўзбошисидан сўнг, менга бу асарнинг илмий қиймати ва унинг шу кунгача бўлган нусхалари ҳақида кўп гапириб ўтиришга тўғри келмайди.

Илмий жамоатчиликнинг назар-эътиборига ҳавола қилинаётган бу таржима 1837 йили тамомланган эди. Бу таржима, ҳозирда Петербургдаги Император фанлар академияси музейи сотиб олган Даль қўлёзмаси асосида қилинган бўлиб, Берлин, Геттингем қўлёзмалари ва Қозон нашри билан синчиклаб солиштириб чиқилган (1837 йили Петербургдаги Император фанлар академиясининг Бюллетенида босилган менинг М.Френга ёзган хатимга қаралсин).

Узоқ муддат сафарда бўлишим ва хизмат билан банд бўлганлигим таржимани нашр этишга монелик қилиб келди. Узоқ вақт мен ориенталистларимиздан бирон-бир киши бу тарихий асарнинг (*Шажарайи турк* — Қ.М.) таржимасига киришар деган умидда бўлдим. Шу вақтгача бу иш амалга ошмаганини кўриб, қилган таржимамни нашр қилишга қарор бердим. Шу билан бир қаторда, бу асарнинг янги текстини тайёрлаш ҳамда нашр қилиш вазифасини ўз зиммамга олдим. Чунки Қозон нашри фаннинг долзарб талабларига жавоб беролмай қолди.

Бугун таржимамни нашрга топширишдан олдин кўздан кечирган вақтимда унинг Осиё тарихи ва географиясига оид бир қанча шарҳларини ҳам топиб олдим.

1837 йилдан бошлаб Европа айниқса, Россияда татар ва чигатой диалектларини ўрганиш ва Марказий Осиёнинг тарихи ва географиясини билиш борасидаги қўлга киритилган

муваффақиятлар туфайли 30-йилларда диққатга сазовор бўлган баъзи шарҳлар энди ўз қадрини йўқотган эди. Бу ортиқчаларини мен ўз таржимамдан чиқариб ташладим ва матнни тушунишда зарур ва фойдали бўлганларинигина қолдирдим.

Шарҳларни тузишда мен қуйидаги асарлардан фойдаландим:

1) Фазлулла Рашидуддиннинг «Монгол уруғлари ва Чингизхон тарихи» (Березин нашри. Петербург, 1861).

2) Мирхонднинг «Равзат ус-сафо».

3) Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр».

4) Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор».

5) Тарихи Банокатий.

6) Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий».

7) Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома».

8) Ибн ал-Асирнинг «Китоб ул-хайр (Комил) фит-тарих».

9) Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний».

10) «Тарихи Муқимхоний».

11) Роқимнинг «Тарихи Темурий».

12) Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн».

13) «Восточная библиотека Эрбало».

14) «Описания Китая» Малля.

15) «История монголов от Чингизхана до Тимур-лянга» Оссона.

16) «История Кассимовских царей» Вельяминова-Зернова, Спб., 1870.

17) «Монеты Бухарские и Хивинские» Вельяминова-Зернова, Спб., 1859.

18) «Шейбани-наме». История монголо-тюрков на джагатайском диалекте, Издание Березина, Казань, 1849.

Жаноби академиклар Дорн ва Вельяминов-Зернов ва М.Лерш ва бошқаларга ўзимнинг чуқур миннатдорчилигимни билдираман.

Мен матнни нашр қилиб бўлганимдан сўнг М.Лерш менга Хивада сотиб олган Абулғозийнинг бу тарихий асарининг бир нусхасини лутфан марҳамат этди. Лекин бу унчалик тўлиқ нусха эмас экан... Яна Петербургда, университетда «Ярцов кўлёмаси» номи билан машҳур нусха ҳақида ҳам гапириб ўтмоқчиман. Бу нусханинг кўп жойлари тушиб қолган бўлиб, кўчиришда жуда кўп хатоликларга йўл қўйилган. Бу нусхадан мутлақо фойдаланиш мумкин эмас. Мен ўз таржимамда Абулғозийнинг мазкур асарида учрайдиган хонларнинг номи бўйича икки генеологик жадвал ҳам келтирдим. Бу жадвал ва бошқа маълумотлар М.Лерш назорати остида босилди...

Номлар билан лиқ тўла бу асар устида иш олиб борганимда хатоликларга йўл қўйган бўлишим мумкин. Шунинг учун ўқувчилардан афв этишларини сўрайман. Чунки инсон хатодан холи эмас...»¹. Барон Демезон, Санкт-Петербург, 16 май 1872 йил. Барон Демезон бу нашрнинг сўзбошида, ҳақиқатда ҳам «Қозон» нашри фаннинг долзарб талабига жавоб беролмай қолди, — деб тўғри айтган. Чунки биз бу асарни нашрга тайёрлаш борасида, акад. Френь, барон Демезон томонидан нашр этилган матнларни ва ЎЗР Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида 851 рақами остида сақланаётган Абулғозийнинг «Шажарайи турк» асарининг энг қадимий нусхасини ва бошқа нусхаларини солиштириб ўргандик. Бу солиштириш борасида ҳақиқатда ҳам Қозон нашрида анча камчиликларга йўл қўйилганлиги маълум бўлди. Шунингдек, барон Демезон нашрида ҳам баъзи камчиликларга йўл қўйилган. Баъзи камчиликларга қарамай, ўша вақтларда Абулғозийнинг мазкур «Шажарайи турк» асарининг юқоридаги олимлар томонидан ўрганилиши, айниқса, акад. Френь ва барон Демезон томонидан унинг матнлари нашр қилиниши ва француз тилига таржима қилиниши мақтовга сазовор ишлардан бири бўлган.

Кейинчалик бу асар устида Г.С.Саблуков жиддий иш олиб борди. Г.С.Саблуков бу асарни рус тилига таржима қилди. Сўзбоши ёзди ва асар охирига кўрсаткич ҳам тузди. Унинг бу таржимаси 1906 йили Қозонда нашр этилган².

Г.С.Саблуков ҳам мазкур сўзбошида «Шажарайи турк»нинг ўрганилиш тарихига ҳам тўхтаб ўтади.

Сўзбошида Г.С.Саблуков ҳам юқорида айтилган барон Демезон фикрини аниқ маълумотлар асосида тасдиқлайди. У ҳам Френь нашрининг тўлиқ эмаслигини таъкидлаб, тушиб қолган ерларини кўрсатиб ўтади. Шунингдек, таржима қилишда қайси нусхаларга асосланганлигини ёзган.

Г.С.Саблуков ҳам қўлида мавжуд бўлган Френь, барон Демезон нашрлари ва қўлёзмаларга таянган ҳолда таржимани қанчалик тўғри ва тўлиқ қилишга ҳаракат қилса-да, яхши қўлёзма нусхаларнинг йўқлиги туфайли у ҳам баъзи камчиликларга йўл қўйган. Чунки ҳар хил номларни ва сўзларни келтиришда ўша Френь ва Демезон нусхаларидан келиб чиққан.

Шундай қилиб, Абулғозийнинг мазкур «Шажарайи турк» номли асарининг матни акад. Френь ва барон Демезон томонидан нашр этилган ва рус, ғарб тилларига таржима қилинган. Бу матнларнинг нашрига ва таржималар аввалига Абулғозийнинг ҳаёти ва унинг бу асари ҳақида мулоҳаза

юритувчи сўзбошилар ҳам ёзилган. Унинг мазкур асари ва ҳаёти ҳақида ҳар хил журналларда ва энциклопедияларда қисқача маълумотлар ҳам ёзилган.

Яқинда Тошкентда Абулғозий асарларидан «Шажарайи турк» асарининг матни академик Б.А.Аҳмедов сўзбошиси билан нашр этилди³.

Кейинги йилларда Абулғозий асарлари устида илмий тадқиқот ишлари олиб борган олимлар А.Н.Кононов ва С.И.Иванов бу тарихий асарларни филологик нуқтаи назардан ўргандилар⁴. Бу асарларга тарихий асар сифатида мурожаат этган ва ўз илмий тадқиқотларини ёзишда тарихий манба сифатида уларда келтирилган маълумотлардан фойдаланган. Бу ўринда В.В.Бартольд, А.Абражеев, К.Ю.Юсупов, Я.Ф.Фулломов ва бошқаларнинг асарларини келтириб ўтиш kifоядир⁵.

Абулғозийдан сўнг Хива хонлиги тарихига атаб қатор тарихий асарлар ёзган хивалик иқтидорли тарихчилар Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар эдилар.

Рус шарқшуносларидан А.Л.Кун Ўрта Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихига оид бир неча мақолалар ёзган⁶.

Мунис ва Огаҳийнинг бу қўлёзма асарлари биринчи марта 1873 йили Хива хони саройидан олинган қўлёзмалар қатори А.Л.Куннинг қўлига тушган. У бу асарларни тезликда Осиё музейига топширган. Ҳозирда бу қўлёзмалар Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Бу қўлёзмалар ҳақида А.Л.Кун биринчи марта 1873 йили «Туркестанские ведомости»нинг 40-сонида, шунингдек, Россия география жамиятининг мажлисида маълумот берди. Унинг бу мажлисда қилган маърузаси Россия география жамиятининг ахборотида ҳам босилиб чиққан (10-жилд, 2-бўлим, 47-58-бетлар). Шунингдек, А.Л.Куннинг қўлёзмалари ҳақидаги маълумот немис тилида ҳам босилган.

XIX аср хоразмлик тарихнавис олимлар Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» номли асарига пастор Авр. Амирханиянцнинг ёзган тақризи ҳам мавжуд. Амирханиянц бу асар билан жуда яхши танишиб чиқиб, асарнинг муаллифи ва илмий қиммати ҳақида 18 бетдан иборат ўз мулоҳазаларини ёзиб беради⁷. У асар ҳақида бундай деб ёзади: «Шарқшуносларга маълумдирки, баъзи қўлёзмаларгина унинг устида илмий текшириш ишлари олиб бораётган олимнинг озгинагина талабини, яъни қайси вақтда, қаерда ва ким томонидан ёзилган ва қайси аҳволда ёзилган деган талабига жавоб бера олади. «Фирдавс ул-иқбол» эса ёрдамчи маълумот берувчи

китобларга муҳтож қилмай, бундай саволларнинг ҳаммасига жавоб беради»⁸.

Ҳақиқатда ҳам Мунис ва Огаҳийнинг ўз замонасининг иқтидорли шоири ва тарихчиси эканини тушунган Амирханянц улар ҳақида қуйидаги фикрларни ёзиб қолдирган:

«Фирдавс ул-иқбол»нинг муаллифлари (*Мунис ва Огаҳий* – Қ.М.) ўз диёрида бирдан-бир атоқли шоир, ўрнак бўла оладиган ёзувчи ва классик тарихчидир. Шайх Сулаймон ўзининг чигатой тили номли луғатининг⁹ кўп ерида Мунисдан ва унинг жияни Огаҳийдан кўплаб мисоллар келтиради. Унинг бу тарихий асарини давом эттирган истеъдодли шогирди ҳақида яна гапирамиз.

Ўз амакиси Муниснинг ишини давом эттирувчи ва унинг ноёб услубининг вориси тарихчи Огаҳий эса ҳақиқатда ҳам ўз устози Мунис томонидан бошланган юксак тарихий бинони ажойиб равишда давом эттирган ва охирига етказган унинг лойиқ шогирдидир¹⁰.

Мунис ва Огаҳийнинг бу асарини Хоразм ва унга қўшни халқлар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга эканини кўрсатиб Амирханянц бундай деб ёзади: «Дунёдаги ҳамма шарқшунослар Абулғозийдан сўнг Хоразмда ва унга қўшни мамлакатларда қандай воқеалар рўй берганлигини билишни зўр иштиёқ билан хоҳлардилар. Ҳозир биз машҳур тарихчи Муниснинг бу асари туфайли Абулғозийхоннинг ўғли Анушахон ҳукмронлик қилган вақтидаги воқеалар билан танишиш имкониятига эгамиз. Тарихчи бизга Абулғозийхондан Чингиз авлодининг охириги вакили Абулғози унгача Хивада ҳукмронлик қилган хонларнинг даврида бўлган воқеаларни бирма-бир баён этади».

Амирханянц ўз тақризида бу асарнинг илмий аҳамияти нақадар юқори эканлигини кўрсатувчи қуйидаги мулоҳазаларни келтиради. У «Фирдавс ул-иқбол» номли тарихий асарнинг афзаллиги шундадир деб ёзади:

а) Абулғозий Баҳодирнинг тарихий асарларини¹¹ давом эттиради;

б) Бу машҳур тарихчи Абулғозийхоннинг ўз асарида мақсадига мувофиқ келмагани учун тушириб қолдирилган қисмларни тўлдиради. Муниснинг асарида биз Абулғозийхон давридан илгариги давр бўйича ҳам, у хонлик қилган даврда ҳам бўлган, лекин Абулғозийхон томонидан келтирилмаган маълумотларни учратамиз;

в) Ўша ерларда (Хоразмда) катта ишларда бўлган кишиларнинг биографияси ҳақида маълумот беради;

г) Қумли саҳролар, Орол денгизи, Амударёнинг дастлабки оқими ва Ҳожимхон хонлик қилган вақтда унинг ўзгар-

тирилиши каби қизиқ географик маълумотларни беради. Шунингдек, баъзи Шоҳобод ариғи, Банди султон каби каналлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган;

д) Асардаги маълумотлар далиллар асосида ёзилган бўлиб, аниқ хронологик тартибда келтирилган;

е) Бу асарни ёзишда оғзаки ва ёзма маълумотларни диққат билан синчиклаб тўплаган;

ж) Асар соф классик, илмий тилда ёзилган;

и) Китоб жуда яхши ёзилган бўлиб, воқеалар бир-бири билан яхши боғланган.

Берёзин, барон Демезон, Френь, Илминскийлар чигатой (ўзбек – Қ.М.) тилида ёзилган манбаларни бостиришда, агар қўлларида шундай бир мукамал қўлёзма асарлари бўлса эди, ўзларини бахтли ҳисоблаган бўлар эдилар¹².

Огаҳийнинг Хива хонлиги тарихига атаб ёзган беш асаридан «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний» ва «Гулшани давлат» номли асарлари қисқартирилган ҳолда жорий алифбосида Тошкентда нашр этилди.

Яқинда Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» номли асарининг матни араб алифбосида нашр этилди¹³.

Хоразмлик тарихчиларнинг асарлари ўрганилмаганлиги ва илмий ишлар ёзишда улардан фойдаланилмаганлиги ҳақида шарқшунос олим академик В.В.Бартольд ўз вақтида айтиб ўтган эди¹⁴.

В.В.Бартольдгача хоразмлик тарихчилар Мунис ва Огаҳийнинг бу тарихий асарлари ҳақида агарда Амирханийц томонидан ёзилган тақризни ҳисобга олмаганда, фақат 1873 йили «Туркестанские ведомости» газетасининг 40-сонида А.Л.Куннинг мақоласи босилиб чиққан, холос. Кейинчалик Ўрта Осиё тарихини, шу билан бир қаторда, Хоразм тарихини қўлёзма манбаларга асосланиб ўрганиш иши бошланди.

Қўлёзма манбаларга асосланиб туриб, Ўрта Осиё халқлари тарихини, шунингдек, Хоразм тарихини ёритиш ишида В.В.Бартольд кўп ишлар қилди ва илмий асарлар яратди.

В.В.Бартольд, Ф.А.Брокгауз ва И.А.Ефронь томонидан тузилган энциклопедия лугатига «Туркистон» қисмини ёзиб тақдим қилган эди¹⁵. Сўнгра шу йили Орол ҳақида анча яхши маълумотлар берувчи асари ҳам босилиб чиқди¹⁶.

1910 йили В.В.Бартольд генерал Кауфманга атаб нашр этилган тўпламда Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910) Хоразмда ҳукмронлик қилган даврдаги тарихий воқеаларни ўз ичига олувчи Огаҳийнинг сўнгги «Шоҳид ул-иқбол» номли асари асосида ёзилган асарини¹⁷ бостириб чиқарди. Муаллиф асарида Огаҳийнинг «Шоҳид ул-иқбол»да келтирилган 1865 – 1872 йиллар давомида Хива хонлиги билан Россия ўртасида бўлиб ўтган воқеалар ва муносабатлар ҳақида гапиради.

В.В.Бартольд Ўрта Осиёда суғориш ишлари тарихи ҳақида муфассал маълумот берувчи асарини¹⁸ ёзаркан, машҳур Шарқ тарихчилари, географлари, олимлари, сайёҳлари, (Ёқут Ҳамавий, Табарий, Истахрий, ибн Халикон, ибн Руста, Шарафиддин Али Яздий, Ҳамдулло Қазвиний, Ҳофизи Аbru, ибн ал-Асир, Жувайний, ибн Халдун, Наршахий, Ҳофизи Таниш Бухорий, Абулғозий, ибн Руста, ибн Арабшоҳ, Абдураззоқ Самарқандий, Бобур, Вассоф, Мирхонд, Абу Абдулло Хоразмий, Абу Райҳон Беруний ва бошқалар)нинг асарларидан фойдаланган. Шунингдек, ўз асарининг Хоразм тарихига тегишли бобида, умуман, Амударёга тегишли масалаларни баён этишда хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган тарихий асарлардан фойдаланган. Бартольд ўз асарида у фойдаланган қўлёзма тарихий манбаларда суғориш ишларига оид маълумотларнинг кам учраши ҳақида гапирса-да, лекин Хива хонлигининг тарихи бундан мустаснодир. Лекин бу ерда ҳам кўп нарсалар номаълум қолган. Ҳар ҳолда XVII асрда Абулғозийхоннинг, шунингдек, XIX асрда тарихчилар Мунис ва Огаҳийларнинг Амударё ва ундан чиқарилган каналлар ҳақидаги берган маълумотлари бошқа тарихчиларнинг умуман суғориш ишлари бўйича берган маълумотларидан анчагина кўпдир¹⁹, деб Абулғозий, Мунис ва Огаҳийнинг бу асарларини географик маълумотларни баён этишда ҳам аҳамияти катта эканлигини уқдириб ўтган. Шунингдек, В.В.Бартольд бошқа баъзи бир асарларини²⁰ ёзишда ҳам Абулғозий, Мунис ва Огаҳийнинг юқорида зикр этилган асарларидан фойдаланган. В.В.Бартольд Ўрта Осиё хонликларининг Россия билан бўлган савдо ва дипломатик муносабатларини ўрганишда ҳам хоразмлик тарихчиларнинг тарихий асарларини қиммати катта эканлиги ҳақида гапирар экан: «Худди шу масала бўйича ҳам кўпгина ажойиб маълумотларни ўз ичига олган Хива тарихини яқинда тўлиқ равишда нашр этиш ниятидаман»²¹, деб ёзган эди.

В.В.Бартольддан сўнг Ўрта Осиё тарихини, шунингдек, Хоразм ва унга қўшни халқлар тарихини ўрганишга қизиққан олимлардан бири П.П.Ивановдир. У Бартольддан сўнг маҳаллий тарихчиларнинг қўлёзма асарларини ўрганиш асосида, Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганиш ишини давом эттирди. Бу қўлёзма асарлар устида ишлаб ва улардан фойдаланиб бир неча илмий асарлар ёзди. Хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари Қорақалпоғистон халқлари тарихи ҳақида ҳам маълумот беради ва уларнинг тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

1935 йили биринчи марта П.П.Иванов томонидан хоразмлик тарихчиларнинг тарихий асарларида берилган

маълумотлар асосида қорақалпоқлар тарихига оид ёзилган асари босилиб чиқди²². Бу асар қорақалпоқлар тарихи ҳақида хоразмлик тарихчиларнинг асарларида берилган маълумотлар асосида ёзилган асар бўлиб, бу ҳақида қилиниши керак бўлган катта-катта ишларнинг бошланиши эди. Муаллиф томонидан бу асарда Хоразм тарихига оид асарларда келтирилган маълумотлардан бир қисмигина фойдаланилган, холос. Хоразмлик тарихчиларнинг тарихий асарлари билан танишган П.П.Иванов бундай деб ёзган эди: «XVIII ва XIX аср қорақалпоқлар тарихи учун, Ўрта Осиёда ёзилган тарихий асарлар ичида берилган маълумотларнинг кўпчилиги жиҳатидан XVII аср бошидан 1872 йилгача рўй берган воқеаларни баён этувчи XIX асрда ёзилган Хива тарихи жуда катта аҳамиятга эгадир»²³. Шунингдек, хоразмлик тарихнавислар тарафидан ижод этилган бу тарихий асарларнинг туркман халқи тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти каттадир. Чунки Хива хонлиги туркман халқи билан асрлар давомида бевосита муносабатда бўлиб келган. Албатта, бу муносабатлар хоразмлик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида ўз ифодасини топмасдан иложи йўқ эди. Мазкур тарихчилар тарафидан ижод этилган тарихий асарларда туркманлар тарихига тегишли жуда кўп маълумотлар келтирилган. Абулғозий туркман тарихига атаб махсус «Шажарайи тарокима» номли асар ҳам ёзган. П.П.Иванов бу асарларнинг қиммати ҳақида бундай деган эди: «XIX асрда Ўрта Осиёда ёзилган тарихий асарлар орасида Хива тарихчилари Мунис ва Огаҳийнинг асарлари туркман тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга»²⁴. Ҳақиқатда ҳам бизга маълум бўлган XVII ва XIX асрларда ёзилган бошқа тарихий асарларда Мунис ва Огаҳий тарафидан ёзилган асарларда берилганидек, туркманлар тарихи бўйича тўлиқ ва муфассал маълумотларни учратмаймиз. Шунингдек, П.П.Иванов ва А.К.Боровков XVI –XIX аср туркманлар тарихига оид қўлёзма манбалар ҳақида ўзларининг умумий мулоҳазаларини баён этар эканлар, Эрон тарихчиларининг асарларига ва Бухорода ёзилган тарихий асарларга қараганда хоразмлик тарихчилар тарафидан ёзилган асарларнинг қийматини алоҳида уқтириб, «Мунис ва Огаҳийнинг XIX аср Хива хроникаларида Хива-туркман муносабатларига ва туркманлар аҳволига кўп ўрин берилган»²⁵, деб кўрсатиб ўтадилар. Шунингдек, П.П.Ивановнинг яқинда босилиб чиққан асарида²⁶ ҳам Хоразм тарихчилари тарафидан тасниф этилган асарларни Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишда энг қимматли манбалардан эканлиги эътироф этилади. Шунингдек, у ўз асарининг XVII ва XIX аср Хоразм тарихига тегишли қисmlарини ёзишда мазкур тарихнависларнинг асарларидан фойдаланган.

1938 йили Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти жамоаси томонидан Туркменистон маориф халқ комиссарлиги таклифига мувофиқ қадим замонлардан бошлаб XIX аср 80-йилларигача бўлган туркман халқи тарихи бўйича икки жилдлик материал нашр этилди²⁷. Бу тўпламга ўзбек, араб, форс тилларида ёзилган анчагина асарларнинг туркман халқлари тарихига алоқадор бўлган қисмлари киритилган.

Бу тўпламда Белазурийнинг «Китоби футух ал-булдон», Яъқубийнинг «Китоб ал-булдон», Табарийнинг «Тарих ар-русул ва-л-мулк», ибн Хордабехнинг «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик», ибн Рустанинг «Китоб ал-аълок ан-нафиса», ибн ал-Фақиҳнинг «Китоб ахбор ал-булдон», Қудамма ибн Жаъфарнинг «Китоб ал-хараж», Ал-Маъсудийнинг «Китоб ат-танбих ва-л-ашроф», «Китоб муруж аз-зихаб», Истахрийнинг «Китоби масолик ал-мамолик», Ал-Мақдисийнинг «Ахсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим», Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум», Абу Райҳон Берунийнинг «Китоб ал-осор ал-боқия ан ал-қурун ал-холия, Абу-л-фазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақ», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит-турк», ибн ал-Асирнинг «Ал-комил фит-тарих», Ёқути Ҳамавийнинг «Китоб муъжам ал-булдон», Алоиддин Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушо», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Рашидуддиннинг «Жомий ат-таворих», Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг «Нузхат ул-қулуб», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Искандар Муншийнинг «Тарихи олам оройи Аббосий» ва бошқа кўпгина машҳур шарқ тарихчилари, олимлари, сайёҳлари, географларининг асарларидан парчалар келтирилган. Булар орасида хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис, Огаҳийнинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат» ва «Шоҳид ул-иқбол» номли асарлари алоҳида ўринни эгаллайди. Чунки Хива хонлиги асрлар давомида туркман халқи билан бевосита сиёсий ва иқтисодий алоқада бўлиб келган. Шу сабабли бошқа тарихий асарларга нисбатан Хоразм тарихига оид асарларда туркманлар тарихига кўп ўрин берилган. Шунинг учун туркманлар тарихини ўрганишда бу асарларнинг аҳамияти жуда катта деб ўйлаймиз.

Шунингдек, Туркменистон тарихини ёзишда ҳам хоразмлик тарихнавислар Абулғозий, Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган асарлардан фойдаланилган. «XVII – XIX аср Туркменистон халқлари тарихини ўрганишда тарихий воқе-

аларнинг шоҳидлари томонидан ўзбек ва форс тилларида ёзилган асарлар алоҳида қимматга эгадир. Ўзбек тарихчиларининг асарларидан аввало Хива хони Абулғозийхоннинг (XVII аср), жуда кенг даврни ўз ичига олувчи XIX асрда хивалик тарихчилар Мунис ва Огаҳийнинг асарларини кўрсатишга тўғри келади. Бу хроникалар XVI асрдан XIX асрнинг 70-йилларигача бўлган даврни ўз ичига олади»²⁸, деб китоб муаллифлари бу қўлёзма асарларга алоҳида эътибор берадилар. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг асарлари тарихий, илмий ва унда келтирилган маълумотларнинг кўплиги ва аниқлиги жиҳатидан қанчалик аҳамиятга эга бўлмасинлар, ҳозирча қўлёзма ҳолида қолиб келмоқдалар.

В.В.Бартольд XIX аср Ўрта Осиё халқлари тарихини, шунингдек, шу давр тарихини ўрганиш учун зарур бўлган қўлёзма асарларнинг кам ўрганилганлигини таъкидлаб, бундай деган эди: «Ўрта Осиё хонликларининг XVIII ва XIX аср тарихи Шарқ тарихининг энг кам ёритилган қисмларидан биридир. Бу ҳол хонликлар тарихига тегишли манбаларнинг йўқлигидан эмас, балки мутахассисларнинг бу тегишли манбаларга эътиборсизлик билан қарашларидан келиб чиққан ҳолдир...»

Шарқ халқларининг янги давр тарихида эса фақат муттасил турғунлик ва тушкунликнигина кўрадилар.

Бизнинг қўлимизда сон ва сифат эътибори билан маълум ва бор бўлган манбалар асосида кейинги давр тарихини кўпроқ ўрганиш имконига эга бўлсак ҳам, лекин бу даврларнинг тарихи ўтган даврга нисбатан кам ўрганилган²⁹. Бу асарлардан тарихчиларимиз Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишда тўлиқ фойдаланмаганлар. «Хива хроникалари, XVIII – XIX аср Хива хонлиги ва туркманлар тарихи бўйича қанчалик бой маълумотларга эга бўлишларига қарамай, ҳозиргача тарихчиларимиз томонидан кам фойдаланилган. «Материалы по истории туркмен и Туркмении»да берилган таржималар кўпчилик тарихчи ўроқларга бу асардан фақат бир қисмини намоён қилди»³⁰.

XVII – XIX аср хоразмлик тарихчиларнинг асарларидан Ўзбекистон тарихини ёзишда асосий манба сифатида фойдаланилган³¹ Хоразмнинг XVII – XIX аср тарихи, айниқса, Хивада Абулғозийхон ва Қўнғирот сулоласи ҳукмронлиги даври тарихини ёритишда бу асарларнинг қиммати каттадир. Чунки мазкур асарларда Хоразмда Абулғозийхон ва Қўнғирот ҳукмронлиги даврида рўй берган тарихий воқеалар бошқа даврларга нисбатан тўлиқ равишда баён этилган. М.Й.Йўлдошев ўзининг илмий ишини ёзишда, асосан, XIX аср Хива хонлигининг архив материалларига асосланган бўлса-да,

хоразмлик тарихчилар Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарларида берилган маълумотлардан ҳам фойдаланилган³².

Тарих фанлари номзоди Т.Неъматов ўз асарида XIX асрнинг I-ярми Хива хонлиги билан Россия ўртасидаги муносабатлар тарихи ҳақида тўхталар экан, уни асосан босилиб чиққан асарлар асосида ёритган. Шунингдек, маълум масалаларни ҳал этишда хоразмлик тарихнавислар Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида берилган маълумотлардан ҳам фойдаланган³³.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги проф. Я.Ф.Фулломов, қадимги замонлардан то ҳозиргача Хоразмда бўлган суғориш ишлари тарихига бағишланган илмий монографияни³⁴ ёзишда, археология фани ютуқларига асосланиш билан бир қаторда, шарқда яратилган қўлёзма манбалардан, тарихий асарлардан кенг фойдаланган. Машҳур Шарқ тарихчилари, географлари, сайёҳлари, олимлари: Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Муҳаммад ал-Беруний, Рашидиддин, Ҳофизи Аbru, ибн ал-Асир, Табарий, Наршаҳий, ибн Руста, Истаҳрий, ал-Мақдисий, Ёқути Ҳамавий, Жувайний, Низомиддин Шомий, ибн Батута ва кўпгина муаллифларнинг тарихий асарларидан фойдаланганидек, Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний тарафидан ёзилган қўлёзма манбаларда суғориш ишлари бўйича берилган маълумотлардан ҳам атрофлича фойдаланган. Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида берилган маълумотларнинг кўпчилиги бошқа тарихий асарларда (Кўқон, Бухоро ва Эронда ёзилган асарларда) учрамайди.

Хоразм тарихини ўрганишда асосий манба ҳисобланган бу тарихий асарлар XVII–XIX аср Хоразмда суғориш ишлари тарихини ўрганишда ҳам асосий манбадир. Хоразмлик тарихнавислар ўз асарларида Хоразм ва унга қўшни ўлкаларда бўлган суғориш ишлари тарихига муфассал тўхтаб, дарёлар, каналлар, янги қишлоқлар, боғлар ва ҳ.к. шунга ўхшаш масалалар бўйича кўпгина маълумотлар келтирадilar.

Профессор Я.Ф.Фулломов бу асарлар ҳақида бундай деб ёзади: «Хоразмда кейинчалик бўлиб ўтган тарихий воқеалар, янги ерларни ўзлаштириш масалалари ва ирригациянинг ривожланиши Хиванинг бой солномаларида ёритилади. Бу солномаларни бирин-кетин «Мунис» тахаллуси остида ёзган Авазбий ўғли Шермуҳаммад мироб (1778 йилда туғилиб, 1829 йилда вафот этган); Эрнийезбек ўғли Муҳаммад Ризо мироб «Огаҳий» тахаллуси билан машҳур бўлган, 1809 йилда туғилиб, 1872 йилда вафот этган; «Баёний» тахаллуси остида ёзган Бобожонбек ўғли Муҳаммад Юсуфлар (1859 йилда туғилиб, 1923 йилда вафот этган) тузганлар.

Мунис ва Огаҳий Хива саройининг шоирлари ва расмий тарихчилари бўлиб, улар авлоддан-авлодга саройининг бош мироби унвонини олганлар. Аммо бу оддий фахрий унвон бўлмаган. Биз буни уларнинг асарларида очиқ кўрамиз. Хонликда магистрал каналлар бош қисмини тартибга солиш, тўғонлар қуриш, янги қурилаётган каналларнинг трассасини белгилаш ва шу каби муҳим ишларга бошчилик қилиш ана шу юқори мартабали шахсларнинг вазифаси эди. Хоразм каби асосий фаровонлиги суғорма деҳқончилик қилиш билан боғлиқ бўлган мамлакатда ирригацияга ғамхўрлик қилиш давлат иши эди. Бундан ташқари, Мунис ва Огаҳий асарларида Хоразмда сув билан таъминлашнинг ривожланишини маълум бир йўналишда баён қилинади. Муаллифлар расмий тарихни баён қилганда, ҳар бир қулай шароитдан фойдаланиб, у ёки бу канал ва дарё тармоғининг ривожланишини гапириб ўтишга ҳаракат қиладилар.

Мунис Абулғозийхон бошлаган Хива хонлиги тарихини давом эттиради. Бу ишни бажарар экан, у ҳам бу асарни одатдаги афсонавий ривоятдан бошлайди. Абулғозийхоннинг ёзган қисмини бир мунча қисқартиради ва 1812 йил воқеалари билан тамомлайди. Муниснинг жияни ва шогирди бўлмиш Огаҳий унинг «Фирдавс ул-иқбол» асарини давом эттирди ва 1825 йил воқеалари билан тамомлади. Хонликнинг 1872 йилгача бўлган кейинги тарихини Огаҳий бешта алоҳида китоб қилиб ёзган. Бу китобларнинг ҳар бири алоҳида ном билан аталади³⁵.

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, профессор Я.Ф.Фулумов ўзининг Хоразмни суғориш тарихига бағишланган илмий тадқиқотини ёзишда Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарида берилган маълумотлардан фойдаланади ва уни биринчи бўлиб илмий истеъмолга киритди. Бу асарнинг бир қисми яқинда нашр этилди³⁶.

XVII – XIX ва XX аср бошларида Хоразмда тасниф этилган бу тарихий асарларда жуда ҳам бой далилий маълумотлар келтирилади. Биз улардан ўз ўрнида фойдаланиб, атрофлича талқин этишимиз лозим.

Биринчи бобда XVII – XIX ва XX аср бошларида хоразмлик тарихнавис олимлар Абулғозий, Мунис, Огаҳий, Баёнийларнинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол», «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» каби тарихий асарларининг ўрганилиш тарихига тўхталиб ўтдик.

Тадқиқотимизнинг иккинчи бобини XVII – XIX аср ва XX аср бошларида хоразмлик тарихчиларнинг ҳаёти ва кўп

қиррали ижодини мумкин қадар батафсил ёритиш масаласига бағишлаймиз. Мазкур тарихнавислар фақат тарихчи бўлиб қолмай, айна вақтда давлат арбоби, ажойиб шоир, тарихий ва адабий асарларни бошқа шарқ тилларидан ўзбек тилига таржима этишда катта иш олиб борган таржимон, моҳир хаттот эдилар. Бу соҳаларда ҳам маданият тарихида бир қатор ишлар қилиб, катта илмий мерос қолдирганлар.

II БОБ

XVII – XIX VA XX ASR BOŞLARI HORAZMDA YAŞAGAN TARIHNAVIS OLIMLARNING ҲАЁТИ VA ИЖОДИ

Абулғозий, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёний қобилияти ва иқтидорлиги билан ўз замонасининг истеъдодли тарихчилари сифатида танилдилар. Улар бир-бирларининг ишини давом эттириб, Хоразм ва унга қўшни ўлкаларда яшовчи халқлар тарихини ўрганишда муфассал маълумот берувчи бир неча қимматли тарихий асарлар ижод этдилар. Абулғозий «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Манофиъ ул-инсон» номли асарлар ёзди. Мунис ўзининг «Фирдавс ул-иқбол» номли йирик асарини Элтузархон (1804 – 1806) даврида ёзишни бошлаган эди. Унинг вафоти туфайли охирига етмай қолган бу асарини Огаҳий давом эттиради. Шунингдек, ўзининг Хоразм тарихига оид қатор «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат» ва «Шоҳид ул-иқбол» номли асарларини ёзади. Бу асарлар Хива хонлигида 1825 – 1872 йилгача бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Огаҳийнинг вафотидан сўнг бу ишни Баёний давом эттиради. Баёний ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарини ёзади. Бу асар 1872 йилдан 1914 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеаларни баён этади. Кейинчалик Баёний «Хоразм тарихи» номли асар ҳам ёзган. Шундай қилиб, бу муаллифлар томонидан Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм тарихи бўйича ажойиб асарлар яратилган. Бундай катта ишни амалга ошириш учун кенг маълумот эгаси бўлиш ва бир неча тилларни билиш талаб қилинар эди. Юқсак маҳорат эгаси бўлган бу тарихнавислар бундай ишнинг улдасидан чиқа олдилар. Куйида биз уларнинг ҳаёти ва тасниф этган адабий ва тарихий асарлари билан танишамиз.

а) АБУЛҒОЗИЙХОННИНГ ҲАЁТИ VA ИЖОДИ

Хоразм ўлкасининг қадим замонлардан XVII асрнинг иккинчи ярмигача бўлган сиёсий тарихи Абулғозийхоннинг тарихий асарларида баён этилган.

Абулғозийхон XVII асрда Хоразм ўлкасида яшади ва ижод этди. У Хоразм ўлкасида XVII асрда ҳукмронлик қилган ҳоким, айни вақтда кўзга кўринган тарихнавис олим эди.

Абулғозий Ўрта Осиё халқлари, айниқса, ўзбек ва туркман халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» номли тарихий асарларнинг муаллифидир. У фақат тарихий асарлар ёзиш билан чекланмади. Тибга оид «Манофиъ ул-инсон» номли асар ҳам ижод этди.

Шундай қилиб, Абулғозий ўз замонасининг давлат арбоби, атоқли тарихнависи ва олими эди. Унинг қуйидаги сўзларини келтирсак, унинг қандай шахс эканлигини яна очиқроқ тасаввур этамиз. «Бу фақирга (Абулғозий — Қ.М.) Худойи таоло иноят қилиб кўб нимарса берган турур. Хусусан, уч хунар берган турур.

Аввал, сипоҳийгарликнинг қонуни ва йўсиниким, нечук отланмоқ ва юрмак ва ёвға ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ.

Иккинчи, маснавиёт ва қасойид ва газалиёт ва муқаттаот ва рубоийёт ва барча ашъорни фаҳхламаклик, арабий, форсий ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик.

Учинчи, Одам аҳдиндан то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ва зиёдин билмаклик. Бу вақтда фаҳхламакликда ва тарих билмакликда фақирдек киши шояд Ироқда ва Ҳиндустонда бўлса бўлғай, йўқ айтсам ёлғон бўлғай. Аммо сипоҳийнинг йўсунин билмакликда, бу чоқда мусулмон ва кофирда биз кўриб ва эшитатурғон ерларда ва юртларда йўқ турар. Ер юзи кенг турур, эшитмаган ерларимизда бўлса ажаб эрмас*. Бу келтирилган маълумотларга қараганда, Абулғозий шеъриятни яхши тушуниш билан бир қаторда, араб, форс ва туркий тилларни ҳам яхши билган.

Тарих илмидан яхши хабардор бўлган Абулғозий юқорида кўрсатиб ўтилган асарларни тасниф этган. Абулғозийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида гапирар эканмиз, бу масала юзасидан, биринчи навбатда, унинг мазкур асарларига мурожаат қилишга тўғри келади. Чунки ўзи тасниф этган асарларида таржимаи ҳолига оид анчагина маълумотларни келтиради. Айниқса, «Шажарайи турк» асарида ўз ҳаётига ва сиёсий фаолиятига анча батафсил тўхтаб ўтади. Шунингдек, Абулғозийнинг ҳаётига ҳар хил энциклопедияларда босилган мақолалар бағишланган**.

Биографик маълумотларнинг тўлиқроқ баёни учун А.Абражеевнинг «Родословное древо тюрков и его автор» (Звезда Востока. Тошкент, 1946. №12. С. 68 — 76) номли мақоласини кўрсатиш мумкин.

Абулғозий ҳақида биографик маълумотлар юқорида кўрсатилган К.Юсуповнинг диссертация ишида (Абулгази и

Хивинское ханство в первой половине XVII века) ва А.Ю.Якубовскийнинг «Очерки по истории туркменского народа и Туркменистана VIII – XIX вв. (стр. 216 – 233) номли асариди ҳам келтирилган»¹.

Абулғозий ва унинг мазкур асарлари ҳақида қуйидаги асарларда ҳам қисқача маълумот келтирилади ёки уни ва асарининг номи тилга олиб ўтилади².

Абулғозий ўзининг туғилиши ва аждодини қуйидагича баён этади: «Урганч вилоятинда тарих ҳижрий минг тақриб ўн тўртда (1014) 1605 – 1606 товушқон йили ва асад буржи ва рабиъ ал-аввал ойининг ўн бешинда душанба куни офтоб бирлан баробар тулуъ қилибмиз»³.

У ота-бобоси ҳақида гапирар экан бундай деб ёзади: «Отамизнинг оти Араб Муҳаммадхон, анинг отаси Оқатойхон, анинг отаси Амнакхон, анинг отаси Ёдгорхон...»⁴

Онасининг исми Меҳрибону хоним бўлиб, Жонғози султоннинг қизи бўлган. Абулғозий 6 ёшга кирганда онаси вафот этади. У 16 ёшга киргунча Урганчда отаси қўлида тарбияланади⁵.

Араб Муҳаммадхоннинг Асфандиёрхон, Ҳабаш султон, Элбарс султон, Абулғозийхон, Шариф Муҳаммад султон, Хоразмшоҳ султон, Авғон султон номли етти ўғли бўлган.

Мазкур етти ўғил Араб Муҳаммадхоннинг бир неча хотиндан дунёга келган фарзандлари эдилар. Абулғозийнинг ёзишича: «Асфандиёрхоннинг онаси ўз жамоатимиздан эрди. Ҳабаш ва Элбарснинг онаси Найман қизи бўлиб, бир онадин эрди. Шариф Муҳаммад султон бирлан Хоразмшоҳ султон иккисининг онаси Хожа Мавдуд Чиштиий авлодидан эди. Авғон султоннинг онаси Абулхайрхон авлодидан эрди»⁶.

Абулғозий аввало катта акаси Ҳабаш султон билан Урганчда ҳоким бўлиб туради. Кейинчалик ўрталарида низо пайдо бўлгандан сўнг Ҳабаш билан бирга Урганчда тура олмаган Абулғозий Хивага отаси араб Муҳаммадхон ҳузурига келади. Бу ерга келгандан кейин Араб Муҳаммадхон Абулғозийни Катга ҳоким қилиб тайинлайди. Абулғозий Катга ҳоким бўлиб турганда отаси Араб Муҳаммадхондан ўз аскарлари билан унинг ҳузурига келишга фармон олади. Араб Муҳаммадхон, Абулғозий, Асфандиёр ва Шариф Муҳаммадлар Ҳабаш ва Элбарс устига юриш қиладилар. Бу юришда Араб Муҳаммадхон енгиледи, қўлга тушади ва кўзи кўр қилинади. Минг машаққатлар билан сувдан кечиб ўтган Абулғозий аввало Катга ва у ердан Имомқулихон олдига келади. Абулғозийнинг ёзишича, Имомқулихон саройида турган Абулғозийга акаси Асфандиёр хат ёзиб, Ҳабаш ва Элбарсга қарши бошлаган курашда ёрдамлашишни сўраган. Аммо Имомқулихон унинг боришига рухсат бермаган.

Абулғозий Имомқулихон саройида икки йил туради.

Маълум курашдан сўнг Ҳабаш ва Элбарс устидан галаба қилган Асфандиёрхон Имомқулихон саройига ўз инилари Абулғозий ва Шариф Муҳаммадни сўратиб киши юборади. Шундан кейингина Имомқулихон уларга Хоразмга қайтишга рухсат беради. Сўнгра Абулғозий Хивага қайтади ва Асфандиёр уни Урганчга ҳоким қилиб тайинлайди. Энди Асфандиёр билан Абулғозий ўртасида келишмовчиликлар майдонга келган эди. Лекин шу аҳволда бир қанча вақт Абулғозий укаси Шариф Муҳаммад билан Урганчда ҳоким бўлиб турадилар.

Урганчда туришнинг иложини топа олмаган Абулғозий Туркистон ҳокими Эшимхон ҳузурига уч ой туради. Сўнгра Абулғозий Тошкентга келади ва Тошкентда икки йил туради. Сўнгра Абулғозий Имомқулихон олдига келади. Кейинчалик Абулғозий Хивага қайтади. У Хивага келгандан икки ой ўтгандан кейин Шариф Муҳаммад Ҳазораспга – Асфандиёр ҳузурига боради.

Абулғозий билан Асфандиёр ва Шариф Муҳаммад ўртасида яна кураш бошланади. Бир неча бор юришлардан сўнг Абулғозийни енга олмаган Асфандиёр Абулғозийни ҳийла билан қўлга туширади ва ўзига ишончли бўлган 20 киши билан уни Эронга Обивардга жўнатади. Улар Абулғозийни олиб бориб Обивард ҳокимига топширадилар. Обивард ҳокими Абулғозийни Хуросоннинг беклар бегига топширади. У Абулғозийни Ироққа юборади.

Шу вақтда Шоҳ Аббос ўлиб, набираси Шоҳ Сафо тахтга ўлтирган эди. Абулғозий уни Ҳамадонда зиёрат қилади. Шоҳ Сафо Абулғозийни Исфaxonга юборади. Унга у ерда уй-жой тайин қилади ва харажат учун йилига 10000 танга ажратади. Абулғозий назорат остида сақланади.

Шундай қилиб, Абулғозий Исфaxon шаҳрида 10 йил туради. Сўнгра у ердан ўз юртига қайтишга ҳаракат қилади. Бир қанча тadbирлар ишлатиб, у ердан чиқиб олишга муваффақ бўлади. Бу масала унинг «Шажарайи турк» асарига батафсил ёритилган. Исфaxonдан чиқиб Бастомга келганда қўлга тушишига сал қолади. Ҳар хил ҳийлалар ишлатиб, бу можародан қутулган Абулғозий ўз ҳамроҳлари билан Хуросоннинг Маҳин деган қишлоғига келади. У ерда баҳоргача туради.

Баҳор бўлгандан сўнг Абулхон бориб, у ерда икки йил яшайди. Ундан сўнг Манқишлоққа боради ва у ерда бир йил туради. Сўнгра Урганчга келади. Абулғозий (1052) 1642 – 1643 йили Урганчга келган эди. У Хоразмга қайтгандан олти ойдан сўнг Асфандиёрхон вафот этади. 1054 (1644 – 1645) йили Асфандиёрхон ўлгандан бир йил ўтгандан кейин Амударёнинг денгизга қуяр ерида яшаётган халқ Абулғозийни

хон қилиб кўтардилар. Бундан икки йил бурун иниси Шариф Муҳаммад ҳам вафот этган эди.

Оролда хон қилиб кўтарилган Абулғозий бир қанча курашдан сўнг 1054 /1644 – 1645 йили Хива тахтини эгаллайди ва 1074/ 1663 – 1664 йилгача Хивада хонлик қилади.

1074 /1663 – 1664/ йили хонликни ўғли Анушага топширади ва 1664 йили вафот этади.

«ШАЖАРАЙИ ТУРК», «ШАЖАРАЙИ ТАРОКИМА» ВА «МАНОФИЪ УЛ-ИНСОН»

Абулғозий юқорида зикр этилган сиёсий фаолияти билан бир қаторда замонасининг тарихчиси, олими сифатида бир неча асар тасниф этди. Унинг сўзбошида кўрсатишича, бу тарихий асарларни ёзишдан биринчи мақсади, ўз авлодини ва уларнинг хонлик тарихини яратишдан иборат бўлган.

«ШАЖАРАЙИ ТУРК» асарининг тасниф этилиши сабабини қуйидагича келтиради: «... Муҳиббул уламо ва мураббийюл фузало Араб Муҳаммадхон ўғли Абулғозий Баҳодирхон Чингизий ва Хоразмий андоқ этатурурким, Чингизхоннинг ота ва аждодларини ҳар вилоятларда подшоҳлик қилиб турурлар. Муаррихлар туркий ва форсий тили бирлан онларнинг подшоҳлик қилғон, туғғон ва ўлғон тарихларини, яхши ва ёмон қилғон ишларини ёзиб турурлар. Бир подшоҳ отина бир донишманд киши бир тарих айтиб турур. Яна бир неча йиллардан сўнг шул подшоҳнинг авлодиндин бир подшоҳ бўлғонда тақи бир донишманд муаррих пайдо бўлиб, ман ул бурунги муаррихдин яхши айтурман теб, бу подшоҳнинг отина тақи бир тарих айтиб турур. Шундоқ қила-қила Чингизхон авлодидан ҳар юртда ўтган подшоҳларнинг отларига баъзиларига ўн тарих, баъзиларига йигирма тарих ва баъзиларига ўттуз тарих айтиб турурлар. Эрон бирлан Туронда ўтган Чингизхон ўғлонларининг отларина айтилғон тарихлардин ушбу замон фақирнинг олдинда ўн саккиз мужаллод ҳозир турур. Аммо бизнинг ота ва оқаларимизнинг бепарволиқи ва Хоразм халқининг бевуқуфлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизни Абдуллохоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилғон еридан то бизгача келгунча тарихларини битмай эрдилар»⁷.

Абулғозийнинг ёзишича, шу давр тарихини ёзадиган одам топилмаганидан ўзи ёзишга мажбур бўлганлигини айтади: «Бу тарихни бир кишига таклиф қилоли деб фикр қилдуқ. Ҳеч муносиб киши топмадуқ. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдуқ... Ҳеч подшоҳ ва амир, ҳеч ҳақим ва донишманд ўз тарихини ўзи айтғон эрмас турур. Бизнинг юртимизнинг

хавосиндин ва аҳли Хоразмнинг бибизоатлигидин ҳеч замонда бўлмагон иш бўлди»⁸. Бу даврдаги тўхтовсиз феодал кураш, иқтисодий тушкунлик хонликни маданий жиҳатдан ҳам ана шундай тушкунликка олиб келган эди.

Абулғозий ўз асарини тарафкашлик қилмай, воқеаларни қандай бўлса, шундай келтирилганлигини уқтириб ўтади. У бундай деб ёзади: «Эмди кўнглингизга келмасунким фақир тараф тутуб ёлгон айтгон бўлғайман ва ё ўзимни ғалат таъриф этган бўлғайман»⁹.

Абулғозий «Шажарайи турк» номли асарининг қайси вақтда ёзилганлигини кўрсатиб ўтади. «Тарих ҳижрий минг тақи етмиш тўрт (1074) 1663 – 1664 эрдиким, биз (Абулғозий – Қ.М.) бу китобни ибтидо қилдуқ ва тақи «Шажарайи турк» деб от қўйдуқ. Тақи тўққиз боб қилдуқ.»

АВВАЛГИ БОБ – Одамдин то Мўғулхонгача.

ИККИНЧИ БОБ – Мўғулхондин Чингизхонгача.

УЧИНЧИ БОБ – Чингизхоннинг туққонидан ўлгонигача.

ТҮРТИНЧИ БОБ – Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўғдай қооннинг ва анинг авлодининг ва Чингизхоннинг ўғлонларининг наслиндин ҳар ким Мўғул юртинда подшоҳлик қилгон бўлса анинг зикри.

БЕШИНЧИ БОБ – Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чига-тойхоннинг авлодиндин Мовароуннаҳр ва Кошғар юртинда подшоҳлик қилгонларининг зикри.

ОЛТИНЧИ БОБ – Чингизхоннинг кичик ўғли Тўлихоннинг авлодиндин Эрон мамлакатинда ҳукумат қилгонларининг зикри.

ЕТТИНЧИ БОБ – Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўчихоннинг авлодиндин Дашти-Қипчоқда подшоҳлик қилгонларининг зикри.

САККИЗИНЧИ БОБ – Жўчихоннинг ўғли Шайбонхоннинг авлодиндин Мовароуннаҳр ва Қирим ва Қозоқ ва Туронда хон бўлгонларининг зикри.

ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ – Тақи Шайбонхон авлодиндин Хоразм мамлакатинда подшоҳлик қилгонларининг зикри¹⁰. Бу асарни Абулғозийхон «Шажарайи турк»да келтирилган баъзи маълумотларга қараганда охиригача ёзиб тамомлашга улгурмаган. Унинг маълум қисми Абулғозийхон вафотидан сўнг Маҳмудий ибн Муҳаммад Замон Урганчий томонидан ёзиб тамом этилган. Бу ҳақда қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Маълум бўлсинким, Абулғозийхон жаннатмакон бу китобни тасниф қилиб ярмига етканда хаста бўлдилар. Ул вақтда ўғиллариға васият қилиб турурларким, бу китобни нотамом қўйманг, итмомиға саъй қилинг. Ул сабабдин Абул-музаффар ва-л-мансур Анушахон ибн Абулғозийхон марҳум

ва мағфур, бу бандаи бебизоат ва каминаи беиститоатки Маҳмудий ибн Мулла Муҳаммад Замон Урганчий бўлғайман, «Бу китобни итмомға еткур!» — деб ҳукм қилдилар.

Агарчи банда бу амри мушқилга лойиқ ва сазовор эрмас эрдим, андоғ ҳам бўлса, бу ҳадиси набавийки, «ал-маъмуру маъзурун» — турур, анинг мазмунига амал қилиб, бу шаҳаншоҳи олий шоҳ ҳукми бирлан билганимга лойиқ бу китобнинг итмомига таважжуҳ қилдим»¹¹.

Бундан ташқари, худди шу варақнинг ҳошиясида қўшимча қуйидаги маълумотлар ҳам келтирилган. Бу келтирилган маълумотдан асарнинг қайси қисми ким томонидан тасниф этилганлиги аниқроқ кўринади. «Возиҳ ва лойиқ бўлсинким, Элхоннинг воқеоти ва Аланқувонинг воқеотидан то Чингизхоннинг туқғаниғача ва Чингизхоннинг туқғанидин то вафот тобғаниғача ва Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўчихоннинг ўзининг ва Шайбонхондин ўзга ўғлонларининг ва иккиланчи ўғли Чигатойнинг ўзи ва ўғлонларининг ва учланчи ўғли Ўгадай қооннининг ўзи ва ўғлонларининг ва тўрттинчи ўғли Тўлихоннинг ўзи ва ўғлонларининг воқеотини банда айтиб турурмен. Тақи икки мартаба қалмоқ бирлан урушиб босқонининг воқеоти ва тўққуз мартаба бориб Бухорони чопуб ўлжа ва асир қилғонининг воқеоти ва Карминада Абдулазизхон бирлан урушиб, босқонининг воқеоти ҳам банда айтиб турурмен.

Мундин ўзга ҳар сўзим бу китобда мастур бўлиб турур, барчасини мағфурий ва марҳумий хони жаннатмакон ҳазрат Абулғозийхон айтиб турурлар»¹².

Худди шу масала юзасидан Демезон нашрида ҳам маълумот бериб ўтилган¹³. Бу асардан ҳозир Тошкентда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида тўрт нусха сақланмоқда¹⁴. Улардан энг қадимийси 851 рақамли нусха бўлиб, XVII аср охири ёки XVIII аср бошларида кўчирилган бўлса керак.

Унинг қоғози, хати ва қўлёзмадаги бошқа аломатлар шундай фикрни тақозо қилади. Афсуски, охирида кўчирувчининг исми ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асар юқори сифатли сарғиш Ўрта Осиёда ишланган қоғозга қора сиёҳда анчагина яхши настаълиқ хати билан кўчирилган. Сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Бу нусха 194 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир бетдаги матн кўк, қора ва тилло сувидан ишланган зарҳал рамка ичига олинган.

Асарнинг кўп ерларида ҳошиясига баъзи аниқликлар киритилган. Асарнинг аввалги ва охириги варақлари тушган бўлиб, номаълум котиб томонидан кейинчалик бошқа хил қоғозга ёзиб тўлдирилган. Бу нусха мавжуд нусхаларнинг

энг эски нусхаси ҳисобланади. Бу асардан 7626 рақамда сақланаётган иккинчи нусхаси 159 варақдан иборат бўлиб, унчалик чиройли бўлмаган настаълиқ қора сиёҳ билан рус қоғозига ёзилган.

Асарнинг охирида кўчирувчининг исми келтирилмаган. Бу нусха Бекжон Раҳмон коллекциясидан чиққан бўлиб, уни Бекжон Раҳмон 1924 йили сотиб олган. Бу нусха аломатларига қараганда XX асрнинг бошларида кўчирилган. Унинг 7668 рақамда Институт қўлёзмалар фондида сақланаётган нусхаси ҳам унчалик чиройли бўлмаган настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Бу нусха 280 варақдан иборат бўлиб, (1349) 1930 йили кўчирилган. Лекин кўчирувчининг исми келтирилмаган. Бу асарнинг Институт фондида 2056 рақамда сақланаётган тўртинчи нусхаси 253 варақдан иборат бўлиб, ҳар хил настаълиқ хати билан қора сиёҳда, оқ, қизил ва кўк рангли қоғозга ёзилган. Асар яхши чарм муқовада. Муқовасига қараганда, Хоразмда қилинган бўлиши керак.

Кўчирилган йили (1351). 1932 – 1933. Асарнинг аввали ва охирида, бу қўлёзма эгаси бўлган Ҳасан Мадаминов номи ёзилган муҳри бор. Шунингдек, Абулғозийнинг иккинчи «Шажарайи тарокима»¹⁶ номли асари ҳам мазкур Институт фондида мавжуд.

б) МУНИСНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Амир Авазбийнинг ўғли Шермуҳаммад – адабий таҳаллуси Мунис XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Хоразмда яшаган энг йирик ва кўзга кўринган тарихчилардан ва шоирлардан ҳисобланади. Мунис ўз замонасининг атоқли тарихчиси, шоири ҳамда давлат арбобидир. У ўзбек адабиёти ва умуман Ўзбекистон маданияти тарихида салмоқли ўринни эгаллайди. Ўзбек тилида ёзган адабий ва тарихий асарлари ва форс тилидаги тарихий асарлардан қилинган таржималари кўп.

Модомики, Мунис айни вақтда ҳам тарихнавис, ҳам шоир экан, тарих фани соҳасидаги хизмати, унинг томонидан ёзилган тарихий асарлар ва таржималар ҳақида батафсил гапириш билан бир қаторда, шоирнинг адабий фаолияти устида ҳам қисқача гапириб ўтамиз. Чунки Муниснинг адабий фаолиятини ўрганиш соҳасида адабиётчиларимиз томонидан қилинган ишларга бир оз бўлса ҳам ҳисса қўшиш, шоир ижоди ва ҳаётини янада кенгроқ ўрганишга ёрдам бериш мақсадидамиз.

Муниснинг ҳаёти ва ижоди, адабий фаолияти ҳақида адабиётшуносларимиз томонидан илмий текшириш ишлари

олиб борилган ва шоир ҳақида маълумотлар ва шеърларидан намуналар босилиб чиққан.

Мунис 1778 йили туғилди. У Хивадаги Қиёт қишлоқлик Авазбий миробнинг ўғлидир. Унинг ота-боболари хон саройида мироблик ишларини бошқариб келганлар. У ёшлик чоғларидан бошлаб илм олишга қизиқади, тарих ва адабиётни севади ва ўзидан илгари ўтган шоир ва тарихчиларнинг асарларини зўр иштиёқ билан ўқийди.

Бу ҳақда у шундай дейди:

«Волийи мулки тариқат гар Низомийдур манга,
Манзили маънига хизри роҳ Жомийдур манга,
Хотирамга Хисравийдин ҳар замон шўре етиб,
Банда давроннинг бори ширин каломидур манга,
Пир Ансорий сўзидан чошни нутқум топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳял изомидур манга,
Ҳофизи Шероз, Лутфийдан тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомидур манга,
Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атр парвар жон машомидур манга,
Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглим очиб фирдавсдек,
Гоҳ Хоқоний футуҳининг паёмидур манга.
Гоҳ таъбим Анварий нури била равшан бўлиб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.
Топибон ишқи Ироқийдан замирим нашъайи,
Ҳосил аҳли ишқнинг шўри тамоми дур манга,
Нусхаи таъйид Бедилдин топиб, файзи сухан,
Маъни ичра номаи иқбол номидур манга.
Қилса ҳосид даҳл бежо сўз аро йўқдир ғамим
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.
Тонг эмас, Мунис, агар бўлсам киромий қадриким,
Устози зоҳиру ботин — Киромийдур манга»¹⁷.

Муниснинг ёшлик йиллари ва унинг илмга қизиқиши «Фирдавс ул-иқбол» асарида келтирилган маълумотларда янада яхшироқ тасвирланган. «Бу ибрат маъни оро ҳурупининг роқими ва бу жавоҳири гарон баҳо уқудининг нозими Шермуҳаммад ал-муллақаб бил-Мунис ибн Амир Авазбий мироб... бундоқ арз қилурким, кичиклик овони, йигитлик анфувониким, ҳаёт оламининг навбаҳори айёми ҳужиста осоридур, ул фасл ҳавоси ва бу мавсум тақозоси била бепарволиғ бодиясидан жунунтоз эрдим ва жаҳолат маъракасида арбада боз, бошимда ишрат ҳавоси вофир эрди, кўнглимда нашот савдоси мутақосир, гоҳ уламо хизматидин сарбаланд эрдим ва фузало суҳбатидин баҳраманд».

М а с н а в и й

Арозил ичра гарчи мунхаритман,
Жаҳолат аҳли бирла мухталитман.
Вале илм аҳлига бошим дурур йўл,
Афозил доманидин чекмайин қўл.

Агар фалаки гаддорнинг гуногун ҳодисоти ҳужум қилса шеър мушоҳадаси билаким маҳзунлар унси ва маъмунлар жалисидур, рафъи малолат қилур эрдим, гар замони нопойдорнинг ранго-ранг офати ғулув этса, таворих мутолааси билаким, авзои аҳли олам вуқуфига сабаб ва кайфият сулуки бани одам иттилоиға боисдур, дафъи кулфат қилур эрдим»¹⁸.

У олимлар суҳбатини жуда севган, илм олишга қизиққан. Мунис ёшлигиданоқ шеър ёзиш билан машғул бўлган ва ўзидан илгари ўтган тарихчиларнинг асарларини зўр ҳавас билан мутолаа қилган. Буни унинг қуйидаги: «Агар замони нопойдорнинг ранго-ранг офати ғулув этса, таворих мутолааси билаким, авзои аҳли олам вуқуфига сабаб ва кайфияти бани одам иттилоиға боисдир, дафъ «кулфат қилур эрдим» деган мисраларидан англаш мумкин».

Мунис шоир сифатида бадий жиҳатдан жуда юқори шеърлар ёзиб қолдирганлар. Муниснинг шеърлари ўзи томонидан 1228/1813 йили тўпланиб, девон тартибига келтирилган ва бу девонга у «Мунис ул-ушшоқ» деб ном берган¹⁹.

Вамбери шарқшуносларнинг VIII конгресси муносабати билан чиғатой (Ўзбек – Қ.М.) тилида ёзган шеърда Муниснинг қуйидаги шеърини келтиради:

«Дарвешлигим чоғида анда кезаркан,
Хоразм жамолин кўзум-ла кўраркан,
Писанида кўрдумки, Мунис шоир замон,
Хоразм мадҳин шундоқ этти баён:
«Бош кўкка чекиб ҳисор Хоразм,
Оламғадур ифтихор Хоразм.
Фирдавс барин насмидин дам,
Ҳар лаҳза урар баҳор Хоразм.
Дар маҳзани илм мазҳаридур.
Ҳар маҳфию ошкор Хоразм.
Маъмураи Ҳинду Чин саводин,
Ҳижлатға солиб диёр Хоразм»²⁰.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг шарқ қўлёзмалари

фондида Мунис девонларининг бир неча қўлёзма нусхалари сақланмоқда²¹.

Улардан 1330 рақамли қўлёзма Мунис 27 ёшга кирган вақтда 1219 (1804 - 1805) йили шоир автографидан кўчирилгандир²². Бу қўлёзмада ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар, рубойлар, шунингдек, ҳар хил шахсларга бағишланган қасидалар бор. Девоннинг охирида муаллифнинг «Саводи таълим» номли илмий асари ҳам бор. Шеър билан ёзилган бу асарда хаттотлик қоидалари баён этилган. Бу нусха қора сиёҳда чиройлик настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Котибнинг исми номаълум. Қўлёзма 146 варақдан иборат, ҳажми 12 x 20 см.

Иккинчи 1793 рақамли нусха 1319/1901 йили²³ номаълум котиб томонидан настаълиқ билан ёзилган.

7865 рақамли учинчи қўлёзмада ҳам юқорида қайд қилганимиздек, ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар, рубойлар ва бошқалар бор. Бу нусха юқоридаги нусхадан бир оз фарқ қилади, 1298 (1880 - 1881) йили чиройлик настаълиқ хати билан қора сиёҳда номаълум котиб томонидан рус қоғозига ёзилган. Матн тилла ва ҳар хил рангдан қилинган рамкалар ичига олинган. Асарнинг аввалги икки бетиде тилла ва бошқа хил бўёқлардан қилинган лавҳа бор.

940 рақамли девон эса 1314 (1896 - 1897) йили номаълум котиб томонидан кўчирилган. Бу нусха чиройлик настаълиқ хати билан қора сиёҳда рус қоғозига ёзилган. Матн юқоридаги каби тилла бўёқлар билан ишланган рамка ичига олинган.

9556 рақамли нусха ҳам яхши настаълиқ хати билан қора сиёҳда рус қоғозига ёзилган. Нусха 1332 (1913 - 1914) йили домла Ортиқнинг ўғли Муҳаммад Одам тарафидан кўчирилган. Юқорида айтган девонларимиздан мазмун жиҳатдан бир оз фарқ қилади. Китобнинг аввалидан 35 варақнинг ҳошиясига Мунис, Огаҳий ва Алишер Навоийларнинг рубойлари ёзилган.

Мунис девонининг бу қўлёзмаларидан ташқари, мазкур институт фондида литография йўли билан босилган нусхалар ҳам бор. Бу девонларда келтирилган шеърлардан ташқари, Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондидаги баёзларда²⁴ Муниснинг жуда кўплаб шеърларини учратамиз. Бу шеърлар Муниснинг ҳаёти, айниқса, унинг адабий фаолиятини ёритишда катта аҳамиятга эга.

Мунис буюк тарихчи Мирхонднинг машҳур умумий тарихга оид «Равзат ус-сафо» номли асарининг 1-жилдини ва 2-жилдининг 1-ярмини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Бу асар таржимасининг муқаддимасида Мунис қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Мен, Мунис, Хивада яшовчи юз тоифасидан бўлган Амир Эшимбийнинг авло-

дидандирман. Ўзимнинг азиз умримнинг кўп вақтини тарих китобларини мутолаа қилишга ва ўрганишга сарф этдим. Дунёда яшовчи халқларнинг ва тоифаларнинг тарихи билан танишдим. Лекин шундай бўлишига қарамай, узоқ вақт бошимга тушган кулфатлар натижасида малолат саҳросида саргардон бўлдим. Дилимда хотиржамлик ва хотиримда тинчлик бўлмаганлиги сабабли бир нарса ёзишга ҳам имконият йўқ эди.

(Бу даврда) кўпчилик китоблар форс тилида ёзилган бўлиб, улардан фақат форс тилини биладиган кишиларгина фойдалана олар эдилар. Лекин ўзбек жамоалари ва Хоразмда яшовчи ўзбеклар, у асарлардан фойдалана олмай, бебахра қолур эдилар. Шу сабабли катта-кичик ва ҳар хил одамлар форс тилида ёзилган тарихий асарлардан баҳраманд бўлсинлар деб, асарлардан бири Ҳумомидин Мирхонд ибн Ховандшоҳнинг умумий тарихга оид «Равзат ус-сафо» номли асарини содда тил билан, тушунарли қилиб таржима қилдим.

1234 (1818 - 1819) йили шаввол ойининг 13 да чоршанба куни, бу асарнинг ўзбек тилига таржима этишга бошладим²⁵. Бу таржиманинг ягона нусхаси ҳозирда ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Бу нусха қора сиёҳ ва яхши настаълиқ хати билан кўқон қоғозига ёзилган. Асар номаълум шахс тарафидан 1236 (1820 - 1821) йили кўчирилган. Охиридан бир неча варағи етишмайди. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Ҳар бир бети 23 қатордан иборат. Асар 678 варақдан иборат бўлиб, ҳажми 17 x 33 см. Қора чарм муқовада.

Таржиманинг охирида Мунис бу даврда ўз бошига кўп қийинчиликлар тушганлиги ҳақида гапирган. Сўнгра таржимани тамом қилгани ҳақида қуйидаги шеърни ёзади:

Н а з м

«Бу дафтарки ганжинаи роз эрур,
Улуғлардан афсона пардоз эрур...»
Минг икки юз ўттиз олтинчи бил,
Наби ҳижратидин эди англағил.
Ўтиб эрди зул-ҳижжадин эй киром,
Йигирма куну доғи уч кун тамом.
Фуруб этмайин панжшанба куни,
Тамом ўлдию қилди кам қайғуни.
Сурай энди иккинчи дафтарга килк,
Ки то они қилғайман ўзимга мулк...
Агар сўзларимда топилса хато,

Итоб этмайин айланг ислоҳ анго.
Ки они битарда паришон эдим,
Ўғил доғида хонавайрон эдим.
Ўқир чоғда Мунисни ёд айлангиз,
Дуо бирла руҳини шод айлангиз»²⁷.

Мунис томонидан қилинган «Равзат ус-сафо» таржумасининг 2-жилдининг 1-ярми ҳам шу муқовада.

«ФИРДАВС УЛ-ИҚБОЛ»

Муниснинг бу асари қадим замондан бошлаб Хоразмда 1825 йилгача содир бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади.

Мунис ўзининг асарини Шарқ тарихчиларининг анъанасига мувофиқ ҳамд ва наът билан бошлайди. Сўнгра ўз ҳаёти ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб, бевосита Хоразм тарихини ёзишга киришади.

Бу асар муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат.

I бобда Одам Атодан то Нуҳ пайғамбар авлодигача бўлган ҳодисалар.

II бобда Ёфасдан Кўнғирот шўъбасигача бўлган мўғул ҳукмдорлари ҳақида.

III бобда Қурлос авлодига мансуб подшоҳлар даврида содир бўлган воқеалар ҳақида.

IV бобда Элтўзархоннинг ота ва боболари ҳақида.

V бобда Элтўзархоннинг туғилишидан бошлаб, бу асарнинг ёзилиб тамом бўлишига қадар содир бўлган воқеалар ҳақида гапирилади.

Хотимада эса у даврда яшаган олимлар, авлиёлар, шоирлар, донишмандлар, ҳунармандлар ва бошқалар ҳақида гапирмоқчи бўлган²⁶.

Мунис ўзининг «Фирдавс ул-иқбол» номли асарини ёзиб тамомлай олмаган. У қадим замонлардан бошлаб Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 7-йили (1813) гача бўлган воқеаларни ёзишга улгурган. У ердан бошлаб унинг бу чала қолган асарини, шогирди Огаҳий давом эттирган. Огаҳий бу асарини қандай қилиб давом эттирганлиги ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган:

«Элтўзархон хонлик қилган даврида Мунисни чақириб, Хоразм тарихини ёзишни буюради. Мунис ўз асарини Шерғозихон давригача ёзиб етказганда Элтўзархон вафот этади. Ундан сўнг давлат тепасига унинг биродари Муҳаммад Раҳимхон I келади. Муҳаммад Раҳимхон I Мунисга ўз асарини давом эттиришни буюради. Мунис асарни давом эттираркан, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 7-йилида содир

бўлган воқеаларни ёзиб тамомлаганда хон Мунисга Мирхонднинг машхур «Равзат ус-сафо» номли тарихий асарини ўзбек тилига таржима қилишни буюради. Мунис бу асарнинг биринчи жилдини ўзбек тилига таржима қилиб, иккинчисини давом эттираётганда Муҳаммад Раҳимхон I вафот этади. Муҳаммад Раҳимхоннинг ўрнига ўғли Оллоқулихон ўтиради. Бу ҳам Мунисга таржимани давом эттиришни буюради. Бироқ, Мунис 2-китобни охирига етказа олмай 1244/1829 йили вафот этади. Оллоқулихон тахтга ўтирганидан сўнг у 1255/1839 - 1840 йили Муниснинг шогирди ва унинг тарбиясини олган амакибаччаси Муҳаммад Ризо «Огаҳий»ни чақириб, 1813 йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган «Фирдавс ул-икбол» асарини давом эттиришни буюради. Огаҳий 1813 йилдан бошлаб Хоразмда содир бўлган воқеаларни ёзишга бошлайди. «Бу бандаи бебизоат... Муҳаммад Ризо мироб, ал-мутахаллис бил-Огаҳий ибн Эрнийезбек биродарзодаи ва дастпарвардаи Мунис мироб... (Оллоқулихон) бу нусхаи паришон авроққим таркибидан кўнгил мутахаййир, жамъ қилиб, итмомга еткурмакни буюриб... бу амрга ихтисос топдим... бўйсуниб қуллик қилмоқдан ўзга чора топмадим... маълуми хотири ашроф бўлсинким... (Муҳаммад Раҳимхоннинг) жулуси ҳумоюннинг 8-йилидан то ҳангомаи вафотигача вуқуъ топган барча футухот ва воқиотдин баъзининг тажассус била нусхаси топилиб ва баъзини тараддуд била ноқиллар тилидан эшитиб ижмол тариқаси била рақам силкига чекилгусидур»²⁸.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 8-йилидан (1228/1813) кейинги вақтларда содир бўлган воқеалар Огаҳий тарафидан ёзилганлиги аниқланади. Буни Баёний ҳам ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарининг муқаддимасида қайд қилади²⁹.

Мунис ва Огаҳийларнинг бу асаридан бир неча нусха Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида³⁰, ва шунингдек, бир неча нусха ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида³¹ сақланмоқда. Бу асарнинг 5364/1 рақамли нусхаси яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 25 қатордан иборат. Сарлавҳалар ва баъзи кишиларнинг номлари қизил сиёҳ билан ёзилган. Яхши чарм муқовада.

Асарнинг аввали: «Олий макон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардун тавон хоқонларнинг кавкабаи давлати...³² сўзлари билан бошланиб, охири:

Соқиде бир косаи озодалиқ,
Лаб-балаб айлаб майи афтодалиқ,

То ичиб они ҳаловат айлайин,
Лаҳзаи майли фароғат айлайин³³.

мисралари билан тамом бўлади. Бу нусха 1321/1903-1904 йили домла Муҳаммад Ризо охунд ибн Муҳаммад Карим девон томонидан кўчирилган. Асар 245 varaқдан иборат. Ҳажми 29, 5x43 см.

Бу асарнинг шу фондда сақланаётган иккинчи нусхаси³⁴ ҳақида ҳам қуйидаги умумий маълумотни келтириш мумкин. Бу нусха ҳам тўлиқ ва бешикаст сақланган. Яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар ва баъзи кишиларнинг номлари қизил сиёҳ билан ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 25 қатордан иборат.

Бу нусханинг аввали³⁵ ва охирида³⁶ ҳам юқоридаги нусхада учраган сўзлар учрайди. Асар 259 varaқдан иборат. Ҳажми 26,5 x 43,5 см. Бу нусха мулла Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон тарафидан 1267/1861 йили кўчирилган.

Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган иккала нусха ҳам худди шу нусхаларга ўхшайди. Улардан 571a рақамли нусха қўқон ва бошқа хил қоғозларга қора сиёҳ ва настаълиқ хати, сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Текшириб кўрилганда бу нусха бир неча киши томонидан кўчирилганга ўхшайди. Чунки у ҳар хил хат билан ёзилган. Ораларида очиқ қолган varaқлар кўп. Масалан: 269a-б, 270 a-б, 271-a, 190-a-б, 291-a, 439a-б, 440a-б, 441a-б, 442a-varaқлар. 442-varaқнинг б. бетидан бошлаб Мунис вафотидан сўнг, Огаҳий томонидан ёзилган қисм бошланади. Асар нам жойда қолиб, бир оз зарарланган. Унинг охирида кўчирувчининг номи ва кўчирилган йили берилмаган.

Асарнинг кўп ерида четларига ёзилган.

Асарнинг ҳажми 611 varaқдан иборат. Ўлчови 14x24 см. Унинг Е 6 рақами билан сақланаётган 2 нусхаси ҳам тўлиқ бўлиб, настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалари қизил сиёҳда ёзилган. Матн ҳам қизил сиёҳдан қилинган рамка ичига олинган. Бу нусха яхши сақланган. Лекин унинг аввалги 150 varaғи намда қолиб, бир оз зарарланган. Бу нусха 1273/1856-1857 йили мулла Нурниёз халифа ибн мулла Муҳаммад Ниёз хатиб томонидан кўчирилган. 263 varaқдан иборат. Ўлчови 27x48 см.

в) ОГАҲИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Эрниёзбекнинг ўғли Муҳаммад Ризо — адабий таҳаллуси Огаҳий XIX асрда Хоразмда яшаган ва ижод этган буюк тарихнавис, истеъдодли шоир ва моҳир таржимондир.

Огаҳийнинг ҳаёти, ижоди, маҳсулдор илмий мероси ҳали-гача тарихчиларимиз ва адабиётчиларимиз томонидан етарли даражада ўрганилгани йўқ.

Огаҳий томонидан ёзилган ва ижод этилган тарихий асарлар ва бошқа ҳар хил тиллардан ўзбек тилига қилинган таржималарнинг Ўрта Осиё, шунингдек, Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда ва ёритишда аҳамияти катта. Ўз устози Муниснинг ишини давом эттирган Огаҳий XIX асрда Хоразмда бир қанча тарихий ва адабий асарлар ёзиб, тарих фани хазинасини ва ўзбек адабиётини янги асарлар билан бойитди, ривожлантирди ва унга салмоқли ҳисса қўшди.

Огаҳий тарихчи сифатида Ўрта Осиё, шунингдек, Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда бой маълумот берувчи бир неча тарихий асарлар ижод этди. Шоир сифатида — юксак бадиий маҳорат билан мукамал девон тартиб берди. Таржимон сифатида кўпгина Шарқ тарихчилари ва адилларининг тарихий ва адабий асарларини ҳар хил тиллардан ўзбек тилига таржима қилди.

Огаҳийнинг адабий фаолияти ва мероси ҳақида баъзи маълумотларга эга бўлсак ҳам, айтиш мумкинки, унинг тарих фани хазинасини бойитишда қилган хизматини тақдирловчи ва тарих фани хазинасига қўшилган бебаҳо ҳисса — тарихий асарлари ҳақида етарли даражада илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Академик Фафур Фулом, кўпгина шоир ва тарихчиларимизнинг ҳаёти, ижоди ва улардан қолган илмий мероснинг ўрганилмаётганлигини таъкидлаб бундай деган эди: «Ўзбек халқи ҳам ўзининг асрлар давомида яратилган бой, ўзига хос маданиятига эга. Бу ердан фан, адабиёт ва санъатнинг қатор улуғ арбоблари етишиб чиққанлар...

Шуни айтиб ўтиш керакки, кейинги йилларда ҳеч қандай асосиз Лутфий, Отойи, Саккокий, Бобур, Машраб, Турдий, Огаҳийларнинг ижоди ўрганилмаётир. Биз фақат Навоий, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз каби буюк шоирларнинг ижодини ўрганиш билан чекланиб қолганмиз»³⁷.

XIX асрнинг бошларига келиб, ҳукмронлик узил-кесил маҳаллий Қўнғирот сулоласининг вакиллари қўлига ўтган ва мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаёти ўтган даврларга нисбатан бир оз тартибга келтирилган ва келтириляётган бир даврда Муҳаммад Ризо Огаҳий дунёга келади. Бу ҳақда Мунис бундай деб ёзади: «Бу йил 1224/1809 моҳи мазкур, яъни зулқадданинг 10 сида, шанба куни Эрнийезбеккаким, фақирнинг (*Муниснинг - Қ.М.*) инисидур, ҳазрати воҳиб ал-атоёт бир фарзанди аржуманд ва валади саодат пайванд ато қилди. Ул... Муҳаммад Ризобекка мавсум бўлди»³⁸.

Огаҳийнинг яшаган даври XIX асрнинг I, II, III чорақларига тўғри келади. У Хоразмда яшаган ва ижод этган даврида Хива

хонлиги тахтида кўпгина хонлар: Муҳаммад Раҳимхон I (1805-1825), Оллоқулихон (1825-1843), Раҳимқулихон (1843-1846), Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Абдуллохон, Қутлукмуродхон, Сайид Муҳаммадхон (1856-1865), Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910)лар ҳукмронлик қилдилар. Огаҳий 1291/1874 йили Хоразмда вафот этади³⁹.

Шуни айтиб ўтиш керакки, биз Огаҳийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида гапирар эканмиз, асосан, унинг ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғезмалар фондида ва Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган тарихий ва адабий қўлғезма асарларига асосланамиз.

Мазкур қўлғезма асарларидан ташқари ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар фондида сақланаётган кўпгина баёз ва тўпламларда Огаҳийнинг ғазаллари, мухаммаслари, маснавийлари, рубойлари, қасидалари учрайди⁴⁰.

Огаҳийнинг адабий фаолияти ҳақида илмий ишлар олиб борилди ва баъзи нашрлар амалга оширилди. Огаҳий томонидан ижод этилган тарихий асарларнинг Ўрта Осиё халқлари, шунингдек, Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти илмий адабиётда етарли даражада ёритиб берилмаган.

Огаҳий девонининг муқаддимасида ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Муҳаммад Ризо ал-мулаққаб бил Огаҳий ўз бошимдан ўтган саргузаштларимни ва аҳволимни қуйидагича баён этаман. Менинг ота-боболарим Хоразм султонларининг амирларидан ва Юз номли ўзбек тоифасидан мироблик мансабига етишганлардандир.

Ёшлик чоғимдан бошлаб илм олишга қизиқдим. Мадрасада ўқидим. Олим ва шоирларнинг хизматида ва суҳбатида бўлишни ўзимга лозим билдим.

Қ и т ь а

Қадам айлабон илм йўлида бош,
Ҳунар касбида айлар эрдим талош.
Не тунлар манга хоби роҳат эди,
Не кунлар замони фароғат эди»¹¹.

Бу келтирилган шеърдан Огаҳийнинг илм олишга жуда қизиққанлиги ва ҳаракат этганлигини кўрамиз.

Огаҳий ўз аҳволини яна қуйидагича баён этади: «Ҳали илм қоидаларидан тўла баҳраманд бўлганимча йўқ эди, жаҳоннинг ранго-ранг жафоси ва балоси, ҳаёт андуҳи

шиддатининг оғир юки тоғдек бошимга тушди; сипоҳигарлик яроғин тузмак ташвишига дучор ва сипоҳигарлик мансабининг шуғли занжирига гирифтор бўлдим... гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди била кўнглимда минг ғам ва гоҳо вазир мулозаматининг тажассуси била жонимда юз алам; аммо ана шу юқорида айтилган ташвишлардан қутулиб бир оз вақт ва фурсат топсам, зўр иштиёқ ва завқ билан олимларнинг, шоирларнинг суҳбатида бўлиб, баҳра олар эдим.

Гоҳо ҳақиқий обидлар суҳбатида бўлиб, баҳра топар эдим, гоҳо ўзини халқ олдида обид кўрсатиш учун уринган қалбаки зоҳидлар суҳбатида бўлиб, жаҳлим чиқар ва улардан эътиқодим қайтар эди. Ана шу сайр асносида уларнинг ҳар бирин ўз ҳолига мувофиқ қилиб, ғазаллар, қасидалар, рубойилар, маснавийлар, мухаммаслар, мусаддаслар ёзар эдим. Улардан кўпи халқ оғзида ашула қилиб айтилар эди. Улардан баъзиларининг мусаввадаси бепарволигим сабабли чочилиб ётган эди... Гоҳо шавқ ангиз қасидалар, гоҳо шаҳд омиз ғазаллар, гоҳо шакар рез мухаммаслар хаёл этиб, авроқ сутуриға битар эрдим... улча ким хотирим муроди эрди, етар эрдим»⁴², деган сўзларидан унинг мақсади нима эканлигини аниқлаш қийин эмас.

Унинг асосий мақсади илм эгаси бўлиш ва шу билан ўзбек тилида янги асарлар яратиш, ўзбек адабиёти ва тарихига ўз ҳиссасини қўшиш бўлган. Шунинг учун Огаҳий бошқа ишлар билан шуғулланишни унчалик ёқтирмаган. У адабиёт ва тарих фанига жуда қизиққан. Унинг ёзган шеърлари халқ орасида тарқалгандан сўнг Огаҳий шоир сифатида танилган ва шуҳрат топган. Унинг шеърлари 1855 - 1865 йиллар орасида Огаҳийнинг ўзи томонидан девон шаклига келтирилган. Огаҳий ўз девонини «Таъвиз ул-ошиқин»⁴³ номи билан атаган. Огаҳий Хива хонларининг саройида ота-бобосидан келаётган мироблик мансабида ҳам ишлаган.

1829 йили Мунис вафот этади. Унинг ўрнига шу йили Огаҳий Оллоқулихон томонидан мироблик вазифасига тайин этилади. 1268/1851-1852 йили Муҳаммад Аминхон даврида ўз илтимосига кўра бу вазифасидан озод этилади. Бу ҳақда ўзи бундай деб ёзади: «Фақирким (Огаҳий - Қ.М.) баъзи касал сабабидин ул ҳазрат... (Муҳаммад Аминхон - Қ.М.) била юруб сафар қилмоқдин маъзур эрдим, бу жиҳатдин... ўз илтимосим мавжаби била сафардин маоф бўлиб, санаи 1268/1851-1852 да тўнқуз йили муҳаррам ойининг 19 да жума кечаси амакизодам Муҳаммад Каримбекни ўрнимга мироблиг мансабига мансуб этиб, сарафрозлиг ва комёблиг етқурдилар»⁴⁴. Унинг адабий фаолияти ва мероси ҳақида ҳам қисқача тўхтаб ўтамыз.

ДЕВОНЛАР

Ҳозирда ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлэзмалар фондида Огаҳийнинг икки нусха қўлэзма девони сақланмоқда⁴⁵. Шунингдек, Огаҳийнинг икки қўлэзма нусха девони Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида ҳам мавжуддир⁴⁶. Девонда сўзбоши берилиб, Огаҳий бу ерда ўз ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача ёзади. Сўнгра унинг газаллари бошланади. Газаллар Шарқ шоирларининг девон тартиб бериш анъанасига мувофиқ алифбо бўйича тартиб берилган. Ундан ташқари, девонда Огаҳийнинг мухаммаслари, мусаддаслари, мусамманлари, рубойлари, муаммолари, таржеъбандлари, мустазодлари, маснавийлари, қасидалари, шунингдек, девоннинг охирида баъзи бир тарихий маълумотлар келтирилган. Хоразм хонларининг тахтга чиқиши, вафоти ва баъзи бир улуғ кишиларнинг вафоти тарихлари, XIX асрда Хоразмда қурилган баъзи бир биноларнинг ва Хоразм деворининг қурилиш тарихлари келтирилган. Бундан ташқари, Огаҳийнинг литография йўли билан Хивада босилган девонлари ҳам бор. Улар ҳозир ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлэзма асарлар фондида сақланади⁴⁷.

Огаҳий томонидан ёзиб қолдирилган шеърлар XIX аср ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда ва ёритишда, шоир Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Биз Огаҳийнинг девонини ўқир эканмиз, айниқса, унинг лирик шеърлар ёзишга қизиққанлиги кўзга ташланади. Чунки унинг девонида лирик шеърлар кўп ўринни эгаллайди. Шунингдек, ўз давридаги феодал жабр-зулмарини, адолатсизликларни, халқ оммасининг қийналиб кун кўришларини ва зулм эгаларининг роҳат ва фароғатда умр кечираётганликларини ифодаловчи ва тасвирловчи шеърлари ҳам йўқ эмас. Улардан бирини келтирамиз:

«Хароб ўлсин илоҳий гунбади даввори чархи дун,
Ки доим даври каждур, таври шуму ҳайъати вожун.
Анинг кажравлиги таъсиридандир бу жаҳон ичра,
Жафо аҳли ҳамиша хурраму аҳли вафо маҳзун.
Бировким топса ёдек тинати кажлик била тахмир,
Бўлур коми ўқи доим мурод омочиға мақрун.
Бировким бўлса сидку ростлиғ ичра алиф янглиғ,
Қади бори миҳан остида бўлғай ул сифат ким нун.
Бировким бўлса ҳиссат пешаси ҳукмин суриб элга,
Жаҳон амволини йигнар уйиға ўйлаким Қорун.

Бировким аҳли ҳиммат бўлса ғам кунжин мақом айлаб,
Ҳамиша фақру фоқа меҳнатидиндур юзи олтун.
Бировким оғзидин чиқғай дамо-дам фақш ила дашном,
Эрур маскан анга айвони олий қасру гуногун.
Бировким тоза мазмун байт фикр айлар қолиб тузда,
Йиқуқ вайронда ёлғиз бағридур юз ваҳми бирла хун.
Бировким сочса гар эл қасдиға буғзу ҳасад захрин,
Бўлур кун-кундин онинг умри бирла давлати афзун.
Бировким берса гар амвотға ҳар нуқтаси юз жон,
Ўлиб ҳасрат била бўлғай адам туфроғида мадфун.
Фано қасриға еткур Оғаҳий жаҳд айлабон ўзни,
Агар истар эсанг бўлмоқ жаҳон андуҳин маъмун»⁴⁸.

БАДИЙ АСАРЛАРНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ

Оғаҳий ўзбек адабиёти хазинасини янги-янги бадий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш йўли билан бойитди. У машҳур шоир Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг (690 - 1291) «Гулистон» номли асарини ўзбек тилига таржима қилган. Бу ҳақда таржиманинг муқаддимасида гапиради⁴⁹.

У буюк шоирлардан Абдураҳмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» номли асарини^{1285/1868-1869} йили⁵⁰, атоқли Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг машҳур «Хамса»сидан «Ҳафт пайкар» асарини⁵¹, шунингдек, Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» номли асарини⁵² ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

ТАРИХИЙ АСАРЛАРНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ

Оғаҳий томонидан ёзилган тарихий асарлар ҳақида гапиришдан илгари унинг бошқа тиллардан ўзбек тилига таржима қилган тарихий асарлари ҳақида тўхтаб ўтишни лозим топамиз.

Юқорида айтганимиздек, Оғаҳий фақатгина адабий асарлар ёзиш ва адабий асарларни таржима қилиш билан чекланиб қолмай, балки оригинал тарихий асарлар ёзди ва кўплаб тарихий асарларни бошқа тиллардан ўзбек тилига ўтирди.

У Муҳаммад Вориснинг «Зубдат ул-ҳикоёт» номли асарини ўзбек тилига таржима этган. Муҳаммад Ворис ўзидан илгари яшаган тарихчи ва олимларнинг асарларини ўрганиш асосида⁵³ ўзининг бу насихатномага ўхшаш асарини ёзган ва унга «Зубдат ул-ҳикоёт» деб ном берган. Бу асарнинг Оғаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган ягона нусхаси ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Оғаҳий, шунингдек, Кайковус ибн Искандар ибн Қобус ибн Вашимгирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун ёзган Шарқда

машхур «Насихатнома» ёки «Қобуснома» ҳам деб аталувчи асарини ўзбек тилига таржима этган. Бу асар 44 бобдан ташкил топган бўлиб, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган сўзлардан ва ҳикоялардан иборат⁵⁴.

Огаҳий бу асарни ўзбек тилига таржима қилишдан илгари кичкинагина бир муқаддимада унга бу асарни таржима этишнинг буюрилганлиги ва уни бошлаганлиги ҳақида гапиради. Бу асарнинг таржимасидан ягона нусхаси ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Огаҳий Маҳмуд ибн Шайх Али ибн Имомиддин Фиждивонийнинг «Мифтоҳ ут-толибин» номли асарини ўзбек тилига таржима этган. Ҳозирда бу асарнинг таржимасидан бир нусхаси ЎзР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Шарқ қўлёзмалари фондида сақланмоқда⁵⁵. Асарнинг охирида кўрсатилишича, Огаҳий бу асарнинг таржимасини 44 кун давомида тамом этган.

Огаҳий, шунингдек, Хусайн ибн Али Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» номли асарини ҳам ўзбек тилига таржима этган. Бу асар дидактик характерга эга бўлган ҳикоялардан иборат. Асарнинг ўзбекча таржимасидан бир неча нусха ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда⁵⁶.

Огаҳий Муҳаммад Маҳдий Астрабодий ибн Муҳаммад Носир томонидан ёзилган «Тарихи жаҳонкушоӣ Нодирий» ёки «Тарихи Нодирий» номи билан ҳам юритиладиган асарни ўзбек тилига таржима этган. Бу асар Нодиршоҳнинг (1148-1736) (1160-1747) ҳукмронлик қилган давридаги тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Бу асарнинг ўзбекча таржимасидан икки нусха ҳозирда мазкур Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида мавжуддир⁵⁷.

Бу асарнинг Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима этилганлиги ҳақида қўлёзманинг ўзида ҳеч қандай маълумот келтирилмаган. Лекин бу асарнинг Хоразмда таржима этилиши ва кўчирилиши, шунингдек, Огаҳий девонининг муқаддимасида⁵⁸, у томонидан таржима этилган асарларнинг рўйхатида «Тарихи Нодирий»нинг бўлиши бу асарнинг Огаҳий томонидан таржима этилганлигининг далили бўла олади.

Огаҳий, Муҳаммад ибн Ховандшоҳ таҳаллуси Мирхонд (903/1498 ўлган) томонидан ёзилган кўп жилдли «Равзат ус-сафо» асаридан бир неча жилдини ўзбек тилига таржима этган. Бу асарнинг I китобини ва II китобининг I ярмини Мунис ўзбек тилига таржима этган бўлиб, қолган жилдларининг таржимасини Огаҳий давом эттиради⁵⁹.

Мунис вафотидан сўнг, унинг бошлаган ишини давом эттириб, Огаҳий «Равзат ус-сафо» II китобининг II ярмини таржима этишни бошлаган ва тамом этган.

Ҳозирда ундан бир нусха ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда⁶⁰. Ҳақиқатда ҳам бу ишнинг Огаҳий тарафидан бажарилганлиги китобнинг охирида келтирилган қуйидаги маълумотлардан аниқ кўринади.

«Бу китобни ўқувчи кишиларга маълум бўлсинки, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад ибн Ховандшоҳнинг «Равзат ус-сафо» асарининг 1-китобини ўзбек тилига таржима этиб, иккинчи дафтарининг ярмини тамомлаганда 1244/1829 йили вафот этади. Бу асарнинг 2-китоби охиригача таржима этилмай, чала қолади.

1850 йили, менким, Эрнийёзбекнинг ўғли Муҳаммад Ризо мироб, лақабим Огаҳий бу чала қолган «Равзат ус-сафо»ни таржима этишга бошладим ва охирига етказдим⁶¹.

«Равзат ус-сафо» асарининг Огаҳий тарафидан ўзбек тилига таржима этилган 3-китоби ҳам мазкур институтнинг қўлёзмалар фондида сақланмоқда⁶². Бу асарнинг Огаҳий томонидан таржима этилганлиги ҳақида таржиманинг муқаддимасида қисқача гапириб ўтилади⁶³.

Яна шуни айтиш керакки, ҳозирда мазкур фондда «Равзат ус-сафо»нинг 7-жилдини Хоразмда XIX асрда ўзбек тилига қилинган таржимасидан бир неча нусха сақланмоқда⁶⁴. Булардан 6787, 827 рақамли нусхаларининг аввалги бетига қизил сиёҳ билан номаълум шахс тарафидан китобнинг номи, муаллифи ва кўчирувчининг номи ва кўчирилган йилини келтириш билан бир қаторда, «Мутаржим Муҳаммад Ризо мироб ал-мулаққаб ба-Огаҳий Хоразмий» деб ёзилган. Шунга қараганда 7-жилд ҳам Огаҳий тарафидан таржима қилинган деб айтиш мумкин. ЎзР Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари тўпламида ҳам Огаҳий томонидан таржима этилган деб кўрсатилган⁶⁵.

Бу юқорида келтирилган асарларимиздан ташқари, Огаҳий бир қанча тарихий ва адабий асарларни ўзбек тилига таржима этгандир.

Огаҳий томонидан ўз девонига ёзилган муқаддимада келтирилган маълумотлардан унинг қуйидаги асарларни ўзбек тилига таржима этганлиги аниқланади. «Фақирнинг (Огаҳий — Қ.М.) туркий (ўзбек - Қ.М.) тили билан таржима қилган китоблари: «Равзат ус-сафо»нинг иккинчи дафтаридан чаҳор ёр изомнинг воқеаси, учланчи дафтари, «Нодирнома», «Зафарнома», «Зубдат ул-ҳикоёт», «Мифтох ут-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», «Восифий», «Насиҳатномаи Кайковус»,

«Саломон ва Ибсоли Жомий», «Гулистони Саъдий», «Баҳористони Жомий», «Равзат ус-сафойи Носирий»нинг биринчи дафтари, «Далоил ал-ҳайрат» шарҳиким, рум туркисидан чиғатой тилига ўткарилди, «Тазкирайи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», «Ҳафт пайкари» Низомий, «Ҳашт биҳишти» Хисравий, «Юсуф ва Зулайҳойи» Жомийким манзум бўлди ва «Шоҳ ва гадойи» Ҳилолийким манзум бўлди»⁶⁶.

Бу юқорида келтирилган асарлардан «Зафарнома», «Восифий», «Равзат ус-сафойи» Носирий, «Далоил ал-ҳайрат шарҳи», «Тазкираи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», «Ҳашт биҳишти» Хисравийлар, афсуски, институт қўлёзмалар фондида йўқ.

Энди Огаҳий томонидан ёзилган тарихий асарлар ҳақида тўхталамиз.

«РИЁЗ УД-ДАВЛА»

Қимматли қўлёзма манбаларидан бири Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» асари бўлиб, бу асар 1825 йилдан 1842 йилгача Хоразмда бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Бу асар Огаҳий тарафидан 1260/1844 йилда⁶⁷ ёзилган.

Огаҳий ўзининг «Риёз уд-давла» асарини, шунингдек, қуйида келтириладиган асарларини ёзар экан, ўша давр тарихчиларининг анъанасига мувофиқ, ҳамд ва наът билан бошлайди. Сўнгра ўз ҳаёти ҳақида қисқача гапириб, Оллоқулихонни мақтайди. Ундан сўнг тарих илмига таъриф бериб, бу асарнинг ёзилиш тарихига ва бунинг ёзилишига сабабчи бўлган шахслар ҳақида гапирди. Сўнгра воқеаларни баён этишни Оллоқулихоннинг туғилишидан бошлаб, то вафотигача Хоразмда бўлган тарихий воқеалар ҳақида ёзади. Асарнинг муқаддимасида муаллиф жуда камтарлик билан бу асарнинг ёзилиши ҳақида гапирди: «Эрниёзбекнинг ўғли Муҳаммад Ризо мироб тахаллусим Огаҳий ўз аҳволимни қуйидагича баён этаман. Ёшлик чоғларимда бошимга ҳар хил ва турли-туман ташвишлар тушди. Ҳар тарафдан бошимга бало тоши ёғди. Ҳамиша кўнглимда тинчсизлик ва таъбимда хавф ҳукм сураб эди.

Н а з м

Гаҳи юз қўйиб бошимга қайғу,
Кўрунуб кўзима олам қоронғу.
Бўлиб ғам хайли гоҳи қосиди жон,
Йиқилиб бошима гардуни гардон.
Очиб гоҳи ҳаводис илки панжа,
Қилиб кўнглимни аъзосини ранжа.

Бўлиб дилхастау таъбим паришон,
Фигонлар айлар эрдим лек пинҳон.

Лекин жаҳондин етган ҳар хил аламларни олимлар ва шоирларнинг суҳбатида бўлиш билан бир оз тарқатар эдим⁶⁸.

Ўз аҳволи ҳақида юқорида зикр этилган маълумотларни келтиргандан сўнг, бу асарининг ёзилиши ҳақида қуйидагиларни келтиради: «Бу асарни ёзишга бошладим. Асар ёзиш давомида менга Муҳаммад Ёқуб меҳтар ёрдам берди. Бу асарни «Риёз уд-давла» номи билан атадим»⁶⁹. Бу асардан бир неча нусха Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида⁷⁰, шунингдек, бир неча нусха ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида⁷¹ сақланмоқда.

Бу асарнинг 821/11 рақамлик нусхаси яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 25 қатордан иборат. Сарлавҳа ва баъзи одамларнинг номлари қизил сиёҳ билан ёзилган.

Асарнинг аввали: «Жаҳонбонлиғ мақомининг нигини интизоми ва ҳукмронлиғ низомининг сар риштаи ихтитоми...»⁷² мисралари билан бошланиб,

Охири:

Бу нусхаки битмакни ком айладим,
Сенинг жаҳдинг билан тамом айладим.
Десанг соли итмомини шарҳ қил,
Минг икки юз олтмиш эрди бил.
Бўлиб хатми таҳрири моҳи сафар,
Душанба кунида намози дигар.
Етурди худо мақсаду комима,
Фароғат майин тўлдириб жомима.
Кетур соқие эмди роҳат майи,
На роҳат майи, айш-ишрат майи.
Ки ман сепқариб лаҳза-лаҳза аёғ,
Топаи ҳодисоти жаҳондин фароғ.
Таммат-ул-китоб би авни малик-ул-ваҳҳоб...

Санаи 1297/1879-1880⁷³ сўзлари билан тамом бўлади.

Асарнинг ҳажми 117 варақдан (2696-3856) иборат бўлиб, ўлчови 26,5 x 43,5 см.дир. Асарнинг ким томондан кўчирилганлиги маълум эмас. Бу асарнинг шу фонддаги иккинчи нусхаси⁷⁴ ҳақида ҳам қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин. Бу нусха тўлиқ ва яхши сақланган. Яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, ҳар

бир бети 25 қатордан иборат. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Қўлёзмада кўчирувчининг номи ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Текшириш натижасида куйидаги мулоҳазани қилиш мумкин. Бу билан бир муқовада бўлган «Фирдавс ул-иқбол» асарининг хатини бу асарнинг хати билан солиштириб кўрилганда 344 варақнинг 6. бетигача Муҳаммад Карим девоннинг ўғли домла Муҳаммад Ризо охунд томонидан кўчирилган бўлса керак. 345 варақдан бошлаб хат озгина ўзгаради. Шу ердан бошлаб, асарнинг охиригача бошқа бир шахс томонидан кўчирилган бўлса керак.

Шу муқовада ичига олинган «Зубдат ут-таворих»⁷⁵ номли асарни ҳам кўчиришда шу иккинчи шахснинг ёрдамлашганлиги кўзга ташланади. Бу асарлар ҳажми жиҳатидан катта бўлганлари сабабли ёлғиз шахс томонидан аввалдан то охиригача кўчириш қийин бўлган бўлса керак ёки тезроқ кўчириб тамомлаш лозим топилган бўлса керак.

Бу нусханинг аввали⁷⁶ ва охири⁷⁷ юқорида айтган нусхамизнинг аввал ва охирига ўхшайди. Бу нусха аввалги нусхадан 24-25 йиллар чамасида кейин кўчирилган бўлиб, юқоридаги нусхадан кўчирилган бўлса керак, деб айтиш ҳам мумкин. Асарнинг ҳажми 120 (2476-3666) варақдан иборат бўлиб, ўлчови 29,5 x 43 см.

Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган икки нусха⁷⁸ ҳам худди шу нусхаларга ўхшайди ва бир хил сўз билан бошланади ва бу хил сўз билан тамом бўлади. Унинг Е 6 номерли нусхаси қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан кўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган бўлиб, матн қизил сиёҳдан қилинган рамкалар ичига олинган. Асарнинг баъзи бир варақлари қайта тикланган.

Қўлёзмада кўчирувчининг номи ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асарнинг ҳажми 113 (2696-3816) варақдан иборат бўлиб, ўлчови 27 x 48 см. дир. Унинг иккинчи Д 123 (590) рақамли нусхаси ҳам юқоридагига ўхшаш настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан кўқон қоғозига ёзилган бўлиб, сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Асар кўк муқовада. Асарнинг ҳар бир бети 19 сатрдан иборат. Қўлёзмада кўчирувчининг исми ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асарнинг ҳажми 256 варақдан иборат, ўлчови эса 21 x 33 см. дир.

«ЗУБДАТ УТ-ТАВОРИХ»

XIX аср Хоразм тарихига оид асосий қўлёзма манбалардан бири 1262 (1845-1846) йили Огаҳий тарафидан ёзилган «Зубдат ут-таворих» номли асаридир. Бу асар «Риёз уд-давла»

асаридан кейинги даврни, яъни 1843 йилдан 1846 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади.

ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлэзмалар фондида бу асарнинг икки тўлиқ нусхаси сақланмоқда⁷⁹. Бу асарнинг 821/111 рақамли нусхаси яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган.

Асарнинг аввали: «Сипоси вофир туҳфаси ул султони азамат нишон остониға нисордурким»⁸⁰, сўзлари билан бошланиб, охири: ... «Дониш аҳлининг хотири хатирларига маълум бўлсинким, бу мухтасарнинг (*Зубдат ум-таворих — Қ.М.*) таълифи (*Раҳимқулихоннинг — Қ.М.*) вафотидан сўнг санаи ҳижрия 1262 (1845-1846) йилда илон йили рабиал-аввал ойининг тўртгида душанба куни ихтимом топди. Саҳв хато ва нуқсонин айб қилмай маъзур тутсинлар, балки лутф ва карам кўргузиб, ислоҳ берсинлар...Таммат ул-китоб. Санаи 1279 (1879-1880). Роқими ин китоб Мулла Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон марҳумий»⁸¹, сўзлари билан тамом бўлади. Асар 50 варақдан (3866-435а) иборат бўлиб, ўлчови 27 x 44 см дир.

Бу асарнинг иккинчи нусхаси⁸² ҳам тўлиқ ва яхши сақланган бўлиб, яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган. Ҳар бир бети 25 сатрдан иборат. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Бу нусха 1322 (1904-1905) йили домла Муҳаммад Ризо охунд Хивақий ибн Муҳаммад Карим девон томонидан кўчирилган. Текшириш натижасида бу асарни кўчириш ишида бошқа бир котибнинг ҳам ёрдам қилганлиги кўзга ташланади. Чунки 391 варақнинг «а» бетидан бошлаб 398 варақнинг «б» бетигача бошқачароқ хат билан ёзилган. Бу нусханинг аввали⁸³ ва охири⁸⁴ юқорида айтиб ўтган нусхамизга ўхшаш бўлиб, у нусхадан 25 йил кейин кўчирилган. Асар 55 варақдан (3676-421а) иборат бўлиб, ўлчови 29 x 43 см.дир. Шунингдек, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида бу асарнинг бир нусхаси⁸⁵ сақланмоқда. Бу нусха ҳам қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн қизил сиёҳдан қилинган рамкага жойлаштирилган. Нусха тўлиқ бўлиб, аввал ва охири Тошкентдаги нусхаларга тўлиқ ўхшайди. Асарда кўчирувчининг номи кўрсатилмаган. Асар 1273 (1856-1857) йили ёзилган бўлиб, 52 варақдан (3876-439а) иборат. Ўлчови 27 x 48 см.дир.

Огаҳий бу асарнинг аввалида «Риёз уд-давла» асарини тугатиб, Раҳимқулихоннинг олдиға олиб борганлиги ва

ўзининг бу «Зубдат ут-таворих» номли асарини ёзишга бошлаганлиги ҳақида гапирди. Огаҳий бу асарни икки қисмга бўлади. Биринчи қисмида Раҳимқулихоннинг туғилишидан хонлик тахтига чиққунча бўлган воқеалар ҳақида гапирди. Иккинчи қисмида эса Раҳимқулихоннинг хонлик тахтига чиққандан сўнг то вафотигача бўлган воқеалар ҳақида ёзди.

«ЖОМИЪ УЛ-ВОҚЕОТИ СУЛТОНИЙ»

Огаҳийнинг Хоразм тарихига оид асарларидан учинчиси «Зубдат ут-таворих»дан кейин 1846 йилдан 1855 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеаларни баён этувчи «Жомиъ ул-воқеоти султоний» номли асаридир.

Огаҳий бу асарнинг ёзилиши ҳақида асарнинг муқаддимасида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Бу китобнинг ёзувчиси Эрнийезбекнинг ўғли Муҳаммад Ризо мироб, тахаллусим Огаҳий қуйидагиларни баён этаман. Муҳаммад Аминхон давлат тепасига келган вақтда Раҳимқулихоннинг Хоразмда ҳукмронлик қилган вақтидаги бўлган тарихий воқеаларни ёзар эдим. Уни тезлик билан тамом этиб, Муҳаммад Аминхонга тақдим этдим»⁸⁶.

Огаҳий «Зубдат ут-таворих» асарини ёзиб тамомлагандан сўнг бу асарни ёзишга бошлаган. Бу ҳақда қуйидагиларни ёзди: «Сўнгра бу китобимни ёзишга бошладим ва уни «Жомиъ ул-воқеоти султоний» деб атадим.

Н а з м

Чунки бу нусхага илик урдим,
Ибтидо қилғали қалам сурдим.
От қўяр вақтида дедим они,
«Жомиъ ул-воқеоти султоний»⁸⁷.

Бу асардан бир нусха ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўл-ёзмалар фондида сақланмоқда⁸⁸. Бу асар ўртача настасьлик хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 17 қатордан иборат. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Баъзи бир бетларда асарнинг хошиясига ҳар хил тўлдиришлар киритилган. Кўп жойларда эса ноаниқ ва хато ёзилган сўзлар ўчирилиб, тўғрилаб ёзилган. 204а бетининг ярми ва 204б бетлари оқ ҳолда, ҳеч нарса ёзилмаган. Бу асарни Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган нусхаси

билан солиштириб кўриш натижасида мазмун жиҳатидан иккаласи тўлиқликда баробар бўлиб чиқди.

Асарнинг аввали: «Ҳамд ва ситойиши убудият ва пурустиш ул подшоҳи⁸⁹...» сўзлари билан бошланиб, охири:

Н а з м

«Кел, эй дил, тажарруд шиор айлагил,
Ўзингга қаноатни ёр айлагил.
Ки то кўрмагайсан дами даҳр аро,
Жаҳону фалакдин жафо-у-инод.
Сўзим ушбу эрдик қилдим тамом,
Қабул айлаю қилма рад вассалом»⁹⁰

сўзлари билан тамом бўлади.

Қўлёзмада кўчирувчининг номи ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асарнинг ҳажми 250 варақдан иборат бўлиб, ўлчови 15 x 25 см.дир. Хати ва қоғозига қараганда асар XIX асрда кўчирилган. Бу нусха яхши сақланмаганлиги туфайли анча урунган. Бу асарнинг яна бир нусхаси Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда⁹¹.

Бу нусха ҳам қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан кўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн қизил сиёҳдан рамка ичига олинган. Нусха Тошкентдаги нусхага ўхшайди. Ҳажми 82 варақдан иборат (4416-5226) бўлиб, ўлчови 27 x 48 см. Уста Қилич заргар томонидан кўчирилган. Бу асарнинг охирида Огаҳий томонидан ёзилган Абдуллаҳон ва Қутлуқмуродхонлар давридаги воқеаларни баён этувчи қисм ҳам бор.

«ГУЛШАНИ ДАВЛАТ»

Огаҳийнинг Хоразм тарихига оид асаларидан тўртинчиси — «Жомий ул-воқеоти султоний»дан кейин ёзилган ва 1856 йилдан 1865 йилгача Хоразмда бўлган воқеаларни ўз ичига олувчи «Гулшани давлат» асаридир.

Асарнинг муқаддимасида унинг ёзилиш тарихи ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Бу китобни ўқувчиларга ва мутолаа этувчиларга маълум бўлсинки, мен Эрнийезбекнинг ўғли Муҳаммад Ризо мироб лақабим Огаҳий кўп вақтлардан бери Хоразм тарихини ёзиш билан ўз қаторларим ичида хурсанд эдим.

Саййид Муҳаммадхон даврида бу асаримни ёзишга бошладим ва уни «Гулшани давлат» номи билан атадим»⁹².

Бу асардан бир нусха⁹³ ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Бу асар яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 25 қатордан иборат. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган.

Асарнинг аввали: «Сипоси беинтимос ва ситойиши беиндирос...»⁹⁴, сўзлари билан бошланиб;

Охири: «Ушбу мусаммо «Гулшани давлат»га ким... Саййид Муҳаммадхоннинг... воқеотиға муштамилдурким, тарихи ҳижрий бир минг уч юз дағи йигирма бирда мувофиқи товушқон йили моҳи рабиъас сонийнинг 14 да чаҳоршанба куни ихтимом топди»⁹⁵, сўзлари билан тамом бўлади.

Асар 1321 (1903-1904) йилда кўчирилган бўлиб, лекин қўлёзмада кўчирувчининг номи келтирилмаган. Асарнинг ҳажми 280 варақ. Ўлчови эса 15 x 23,5 см.

Бу асардан икки нусха⁹⁶ Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда.

Биринчи Е 6 рақамли нусха қора сиёҳ, настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн қизил сиёҳдан қилинган рамка ичига олинган.

Асарнинг ҳажми 78 варақдан (5256-602а) иборат. Ўлчови эса 27 x 48 см.

Қўлёзмада кўчирувчининг номи, кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асар хатига ва қоғозига ва бошқа аломатларига қараганда XIX асрнинг II ярмида кўчирилган.

Иккинчи 1891 рақамли нусха ҳам, шунингдек, чиройли настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан юқори сифатли ҳар хил рангдаги рус қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Нусха тўлиқ бўлиб, қора чарм муқовада.

Бу нусха 1324 (1906-1907) йилда домла Муҳаммад Раҳимхўжа валади домла Иброҳимхўжа Хоразмий томонидан кўчирилган. Асарнинг ҳажми 280 варақдан иборат бўлиб, ўлчови 12,5 x 20 см.

Бу юқорида айтилган ҳар иккала нусха Тошкентдаги нусхамизга тўлиқ ўхшайди.

Оғаҳийнинг «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний» ва «Гулшани давлат» номли тарихий асарлари яқинда қисқартирилган ҳолда нашр этилди⁹⁷.

«ШОҲИД УЛ-ИҚБОЛ»

Оғаҳийнинг Хоразм тарихига оид асарларидан охиргиси «Гулшани давлат» асаридан кейин ёзилган ва 1865 йилдан

1872 йилгача Хоразмда бўлган воқеаларни баён этувчи «Шоҳид ул-иқбол» номли асаридир. Бу асардан дунёга ягона нусха⁹⁸ Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Бу нусха қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Ҳар бир бети 15 қатордан иборат. Қизил чарм муқовада. Асарда кўчирувчининг исми ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. 1872 йилги воқеаларни ёзиш билан асар тамом бўлади.

Огаҳий ўз асарининг муқаддимасида қуйидагиларни ёзади: «Мен, Муҳаммад Ризо лақабим Огаҳий ёшлигимдан то шу вақтгача Хоразмда яшадим. Бу ерда ҳукмронлик қилган подшоҳларнинг тарихларини ёздим. Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910) вақтида бу асарни ёзишга бошладим ва унга «Шоҳид ул-иқбол» деб ном қўйдим»⁹⁹. Асарнинг ҳажми 227 ва рақдан иборат бўлиб, ўлчови 14 x 25 см.

Шундай қилиб, Огаҳий Хива хонлиги тарихини ёзиш бўйича ўз устози Мунис томонидан бошланган бу катта ишни давом эттириб, 1813 йилдан бошлаб 1872 йилгача Хоразмда бўлган воқеаларни батафсил баён этувчи «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» номли бир неча оригинал тарихий асарлар ижод этади. Огаҳий ижоди кўп қиррали бўлиб, айниқса, тарих фанини янги оригинал асарлар билан бойитиш соҳасидаги хизмати жуда каттадир. Бу асарлар XIX аср Ўрта Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда асосий манбалардан ҳисобланади.

г) БАЁНИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Муҳаммад Юсуф, адабий тахуллиси Баёний XIX аср охири ва XX аср бошларида Хоразмда яшаган ва ижод этган кўзга кўринган ўзбек тарихчилари ва шоирларидан биридир. У, тарихчи сифатида ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» (нотамом) асарларини ва шоир сифатида шеърлар тўпламини — девонини ёзиб қолдирган. Шунингдек, Баёний араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган турли тарихий асарларни ўзбек тилига таржима этган буюк таржимондир. Бундан ташқари, Баёний тиб илмидан ҳам хабардор бўлган: «Баёний яхши фаросатли, ақлли, заки таъб бўлгани учун ёшликдан акаси Яхшимуродбекдан тиб илмини таълим олиб, хийла тибга моҳир бўлади¹⁰⁰».

Баёний Хивада хонлик қилган Элтузархон (1804-1806) авлодидандир. Унинг отаси Бобожонбек Оллоберди тўранинг ўғли бўлиб, Элтузархоннинг набирасидир. Баёний 1859 йилда

Хивада туғилади. У хон авлодидан бўлса ҳам амалдорлик уни қизиқтирмайди. Баёний ёшлиқдан бошлаб илм олишга қизиқади, ўз замонасининг истеъдодли шоир ва тарихчиси бўлиб етишади. Баёнийнинг юксак маҳорати ҳақида Табибий бундай деб ёзади:

Баёнийки бор шоири хуш баён,
Сўз ичра қилур дурри гавҳар аён.
Бу ҳам асли бу хонадондин эрур,
Сўзи руҳи эл жисмига жон эрур.
Муҳаммад Юсуфбек номи анинг,
Хусул айламак илм коми анинг»¹⁰¹.

Ҳозирча унинг хон саройида бирон-бир мансабда ишлагани бизга маълум эмас. Баёний ўз замонасининг атоқли хатотларидан, муסיқачиларидан бири бўлган. У сулс, куфий, райҳоний, шикаста ва бошқа хил хатларни яхши билган.

Муҳаммад Юсуф Баёний 1923 йили Хоразмда вафот этган¹⁰².

Баёнийнинг адабий фаолияти ҳақида илмий ишлар олиб борилди ва баъзи нашрлар амалга оширилди¹⁰³.

Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг тарихий асарлари тарихчиларимиз томонидан етарли ўрганилган эмас. Баёний тарихий асарининг бир қисми ва бу асар ҳақида баъзи маълумотлар босилган¹⁰⁴.

Биз Баёний ҳаётини ва ижодини ўрганар эканмиз, унинг ЎзР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган адабий ва тарихий қўлёзма асарларига ва баъзи бир унинг замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларга асосланамиз.

Баёний ўз замонасининг истеъдодли тарихчиси, таржимони бўлиб қолмай, кўзга кўринган шоири ҳамдир. Унинг шоирлик қобилиятига қойил қолган Табибий уни қуйидагича баҳолайди:

«Баёнийки машҳур шоир эди,
Дема шоиронийки соҳир эди»¹⁰⁵.

Баёний томонидан ижод этилган мазмундор ва ажойиб ғазаллардан ташкил топган девонидан бир неча нусха ҳозирда қўлёзма ҳолида сақланмоқда¹⁰⁶. Шунингдек, Баёнийнинг Хивада литография йўли билан босилган девонлари ҳам мавжуддир. Бу девонларда унинг ғазаллари, мухаммаслари, мусалдалари, мусаббаълари, таржеъбандлари, маснавийлари, рубоийлари, бахритавиллари, қасидалари ва хронограммалари бор.

Баёний томонидан ёзилган бу шеърлар XIX аср II ярми, XX асрнинг бошлари ўзбек адабиёти тарихини, шунингдек, муаллифнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

ТАРИХИЙ АСАРЛАРНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ

Баёний тарихий асарлар ёзиш билан бир қаторда кўпгина тарихий асарларни турли тиллардан ўзбек тилига таржима этган. Унинг таржимон сифатида қилган хизматлари каттадир.

Баёний Мавлоно Дарвеш Аҳмад томонидан 1092/1681 йили араб тилида ёзилган умумий тарихга оид «Саҳоиф ул-аҳбор» номли тарихий асарини ўзбек тилига таржима қилган¹⁰⁷.

Баёний бу ҳақда таржима қилинган асарнинг муқаддимасида қуйидаги маълумотларни келтиради:

«Бу китобни ўқувчиларга маълум бўлсинким, «Саҳоиф ул-аҳбор» китоби Араб, Ажам, Турк, Рум, Рус, Фаранг, Ҳинд, Арман, умуман ҳамма мамлакатлардаги бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олувчи бир асар эди. Ундан ташқари, бу асарда ҳақимлар, авлиёлар ва бошқалар ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Мен, Муҳаммад Юсуф, таҳаллусим Баёний, Бобожонбекнинг ўғлиман. Мазкур китоб рум (усмонли) тилига таржима этилган бўлиб, бу тил фойдаланувчилар учун оғирлик қилар эди. Унда қийин иборалар ва сўзлар кўп эди. Бу китобнинг усмонли тилида ёзилган нусхасидан фойдаланувчилар Суруҳ ва Қомусга мурожаат қилишга мажбур эдилар. Бу китобдан фойдаланувчилар ва ўқувчилар учун келажакда ёрдамчи луғатларга мурожаат қилишга эҳтиёж туғилмасин деган мақсадда рум туркисидан содда тил билан чигатой туркисига таржима қилдим¹⁰⁸».

Бу асар 1132/1720 йили Надим таҳаллусли бир одам томонидан араб тилидан усмонли тилига таржима этилган.

1318 (1900-1901) йили Хоразмда Баёний ўзбек тилига таржима этишга бошлаган. Асар уч жилддан иборат. Бу асарнинг икки ўзбекча нусхаси мавжуддир¹⁰⁹.

Баёний, шунингдек, Али ибн Муҳаммад ал-Ҳиравий, таҳаллуси Биноий (918-/1512) томонидан ёзилган «Шайбонийнома» асарини 1333 (1914-1915) йили¹¹⁰ ўзбек тилига таржима этган. Бу ҳақда таржима этишга бошламасдан илгари муқаддимада таржимон томонидан қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Мен, Муҳаммад Юсуф лақабим Баёний, Мавлоно Биноийнинг «Шайбонийнома» асарини ўзбек тилига таржима этдим. Бу асар Шайбонийхон даврида бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади¹¹¹.

Бу номага ким Баёний урди қаламин,
Юз минг ташвиш била этди рақамин.
Ким кўрса хатосин этгай албатта саҳиҳ,
Зинҳор дариф қилмагай карамин»¹¹².

Бу нусха Баёнийнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиб, жуда ишончли, қимматли ва ягона нусхадир. Бунинг ҳақиқатда ҳам автограф эканлигини исбот қилиш учун қуйидаги далилларни келтириш етарлидир.

«Бу китоб «Шайбонийнома»нинг таржимаси таҳрир ва тасвидининг ифтитоҳи Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллис бил-Баёний ибн Бобожонбекнинг қалами била ҳижрийнинг 1333 (1914-1915) йиликим, мувофиқи барс йили эрди, ихтимом сарҳадига етди»¹¹³. Бундан ташқари, китобнинг ҳошиясига қуйидагилар Баёний тарафидан ёзиб қолдирилган:

«Фақир, ҳақир мутаржимнинг (*Баёний - Қ.М.*) хотирига андоғ хутур этадирким Шайбонийхон Хоразмни олиб, андин сўнг қайтиб Бухорога боргандир. Анинг тафсили бу нусхада саҳван қолибдир, ё буким бурунги нусхада ушбу ердин бир неча варақ тушиб йўқ бўлган эркан. Бу нусхани анинг юзидин ёзибдурлар. Баҳарҳол фақир (*Баёний - Қ.М.*) бу нусхада борин таржима этдим»¹¹⁴.

Мазкур нусха қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн тилла ва кўк рангли чизиқлар билан ишланган рамка ичига олинган. Ҳар бети 20 қатордан иборат. Асарнинг ҳажми 53 варақ бўлиб, ўлчови 21,5 x 31,5 см.

Баёний Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий томонидан араб тилида ёзилган умумий тарихга оид «Тарихи Табарий» номли асарини Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Балъами томонидан форс тилига таржима қилинган нусхасидан ўзбек тилига таржима қилган.

Бу ҳақда ўз таржимасининг аввалида қуйидагиларни ёзади: «Маълум бўлсинки, мен Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллис бил-Баёний ибн Бобожонбек бу асарни 1311/1893-1894 йили форс тилидан ўзбек тилига таржима этдим. Бу асар тўрт дафтардан иборат эди»¹¹⁵. Бу асар қора сиёҳ ва настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Ҳар бети 25 қатордан иборат. Ҳажми 685 варақдан иборат. Ўлчови 24 x 40 см. Бу нусха 1311/1893-1894 йили домла Муҳаммад Расул ибн Муҳаммад Каримбек томонидан кўчирилган.

Баёний ўз замонасининг иқтидорли олимларидан бўлганлиги сабабли бошқа таржимонлар тарафидан таржима этилган кўпгина асарларни таҳрир ҳам қилган. Масалан, у, Атоулла ибн Фазлулла Ҳусайний томонидан ёзилган «Равзат

ул-аҳбоб»¹¹⁶ номли асарининг 2-қисмини ўзбек тилига қилинган таржимасини таҳрир этган.

Баёний тарафидан китобнинг аввалида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Мен Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллис бил-Баёний ибн Бобожонбек бу китобни ўқувчиларга қуйидагича арз қиламан. Бу китобни Атоулла ибн Фазлулла Хусайний Алишер Навоийнинг ишорати билан ёзган бўлиб, уни «Равзат ул-аҳбоб» номи билан атаган экан. Бу нусха унинг иккинчи китобидир. Буни Маҳмуд Муғнисовий форс тилидан рум тилига таржима қилган экан.

1322/1904-1905 йили Эшмуҳаммад рум туркисидан чиғатой туркисига таржима қилган бўлса-да унинг таржимаси яхши тушунарли бўлиб чиқмаган.

Мен шу вақтда Абдулҳақ Деҳлавий томонидан ёзилган «Маориж ун-нубувва» номли китобини таржима этишга машғул эдим. Бу ишни тўхтатиб, мазкур асарнинг таржимасини таҳрир этдим, гўёки, бошдан-оёқ янгидан таржима қилгандек бўлдим¹¹⁷. Бу асар настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан рус қоғозига ёзилган. 1325/1907-1908 йили кўчирилган. Қим томонидан кўчирилганлиги номаълум. Ҳажми 290 varaқ. Ўлчови 22 x 35 см.

«ШАЖАРАЙИ ХОРАЗМШОҲИЙ»

Мунис ва Огаҳийдан сўнг Хоразмда тарихий асарлар Баёний томонидан ёзилган эди. Баёний Хоразм тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» номли асарларини ижод этди.

Баёнийнинг бу «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли тарихий асари юқорида айтиб ўтилган Мунис ва Огаҳий тарафидан ёзилган тарихий асарларда келтирилган. Хоразмда қадим замонлардан бошлаб 1873 йилгача бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олиш билан бир қаторда, ундан сўнгги даврларда, яъни 1873 йилдан 1913 - 1914 йилларгача бўлган тарихий воқеаларни ҳам ўз ичига олади. Ўзининг характери билан бу асар Мунис ва Огаҳий тарафидан ёзилган тарихий асарларнинг хулосаси ва давоми ҳисобланади. Мунис ва Огаҳийнинг асарлари ҳашамдор қийин тил билан ёзилган бўлиб, уларда арабча ва форсча сўзлар ва оғир иборалар кўп учрайди. Шу сабабли кўпчилик ўқувчиларга тушунишда қийинчилик туғилган. Ана шу қийинчиликни бартараф қилиш ва кўпчилик учун тушунарли бўлсин учун Баёний, Мунис ва Огаҳийнинг асарларини бир жилдга тўплаб, содда тил билан қайта ёзган. Бу ҳақда муаллиф ўз асарининг сўзбошисида бундай деб ёзади:

«Огаҳий ҳам Мунис миробнинг биродарзодаси ва даст-парвардаси эрди, унинг услубида мажоз ва истиора билан сўз баён этар эрдиким, каломининг диққати сабабидан омма халқи маолин фаҳм эта олмас эрдилар. Ул ҳам бу йўсинда ду бора сўз бошлаб, Оллоқулихондан то Муҳаммад Раҳимхон II замониғача ҳар хоннинг воқеотин бир мужаллада баён этиб, ҳар бирин бир исм билан мавсум этди. Ул ҳазратнинг (Муҳаммад Раҳим II) айёми салтанатларидин ҳам кам беш-етти йил воқеотин таҳрир силкига чекди... Бу нусхаларнинг маолин омий фаҳм этиб, борин бир мужалладга жам қилмоқға маъмур бўлдим¹¹⁸».

1873 йилдан бошлаб 1914 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеалар Баёний томонидан ёзилган. Бу «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарининг қиймати ҳам асосан ана шу давр тарихини ёритишдадир.

Баёний ўз асарининг ёзилиш тарихига қисқача тўхтаб, қуйидагиларни келтиради: «Мен, Муҳаммад Юсуф ал-мутахаллис, бил-Баёний ибн Бобожонбек бу тариқа арз қиламан... 1329/1911 йили жумодий-ал-аввал ойининг 22 сида бу асарни ёзишга бошладим. Бу ишни Асфандиёрхон менга Толибхўжа ибн Авазберди орқали буюрди. Маълум бўлсинки, Мунис мироб Элтузархоннинг буйруғига мувофиқ «Фирдавс ул-иқбол» номли асарини ёзган.

Мунис бу асарини тамомлай олмай, 1244/1829 йили вафот этади. Бундан 11 йил кейин Оллоқулихон Огаҳийга бу чала қолган асарни ёзиб тамом этишни буюради. Огаҳий бу асарни ёзиб тамомлайди. Сўнгра Огаҳий XIX асрда Хоразмда хонлик қилган хонларнинг ҳар бирига атаб, алоҳида-алоҳида бир неча асар ёзган. Лекин Огаҳий ҳам Муҳаммад Раҳим II (1865-1910) ҳукмронлигининг 7 йиллик воқеасини ёзишга улгурган.

Бу йил 1329/1911 йилдир. 42 йиллик воқеа ёзилмай қолган. Бу даврда Хоразмда бўлган тарихий воқеаларни ёзиш фақирнинг зиммасига тушади. Ўз асаримни 16 бобга бўлдим ва уни «Шажарайи Хоразмшоҳий» номи билан атадим¹¹⁹». Баёнийнинг бу асарида юқоридаги давр бўйича ҳам баъзи янги маълумотларни учратиш мумкин.

I боб. Одамдан - Нуҳ авлодиғача¹²⁰.

II боб. Ёфасдан - Қўнғирот шўъбасиғача ва Мўғул хонлари ҳақида¹²¹.

III боб. Курлос авлодидан хон бўлганлар ҳақида бўлиб, уларнинг охиргиси Абулғозийхондир¹²².

IV боб. Элтузархоннинг ота ва боболари ҳақида¹²³.

V боб. Муҳаммад Амин иноқ ҳукмронлиги вақтидаги воқеалар ҳақида¹²⁴.

VI боб. Авазбий иноқнинг қилган ишлари ҳақида¹²⁵.

VII боб. Элтузархоннинг авлоди ва унинг даврида бўлган воқеалар¹²⁶.

VIII боб. Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) ҳукмронлиги даврида бўлган воқеалар ҳақида¹²⁷.

IX боб. Оллоқулихоннинг (1825-1843) ҳукмронлик даврида бўлган воқеалар¹²⁸.

X боб. Раҳимқулихон (1843-1846) ҳукмронлиги даврида бўлган воқеалар¹²⁹.

XI боб. Муҳаммад Аминхоннинг (1846-1855) подшоҳлик қилиши ҳақида¹³⁰.

XII боб. Абдуллахоннинг хонлик қилиши ҳақида¹³¹.

XIII боб. Қутлуқ Муродхоннинг подшоҳлиги ҳақида¹³².

XIV боб. Саййид Муҳаммадхоннинг (1856-1865) подшоҳлик қилган давридаги воқеалар ҳақида¹³³.

XV боб. Муҳаммад Раҳимхон II нинг (1865-1910) ҳукмронлик қилган даврдаги воқеалар ҳақида¹³⁴.

XVI боб. Асфандиёрхоннинг (1910-1918) ҳукмронлиги ва у даврда бўлган воқеалар ҳақида¹³⁵.

Муаллиф ўз асарининг охирида қуйидагиларни келтиради: «Мен Баёний бу китобимни (*Шажарайи Хоразмшоҳий* — Қ.М.) ёзиб тамомладим. Кейинчалик Асфандиёрхон вақтида бўлган воқеаларни ёзиб, бу китобимга қўшаман. Яна шу маълум бўлсинки, бу асарни ёзиш вақтида Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Абдуллахон (1855-1856), Қутлуқ Муродхон (1856) ва Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910) ҳукмронлигининг 1872 йилларгача бўлган тарихий воқеаларини баён этувчи Огаҳий томонидан ёзилган асарларни топишга муваффақ бўлмадим. Шундан кейин юқорида зикр этилган давр тарихини, ўша даврда ишга аралашиб юрган бир неча кекса одамларни топиб, улардан бўлган воқеаларни сўраб, диққат билан ҳақиқатлаб ёздим¹³⁶.

Бу келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, Огаҳий томонидан ёзилган «Жомий ул-воқеоти султоний», «Шоҳид ул-иқбол» асарларини топа олмаганлиги сабабли 1846 йилдан 1872 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеалар фақат Огаҳий тарафидан ёзилиб қолмай, иккинчи марта Баёний тарафидан ҳам ёзилгандир. Унинг топилмаганлигининг сабаби Подшо Россияси Хива хонлигини босиб олгандан кейин Хива хони саройида сақланаётган қўлёзма асарлар Санкт-Петербургга олиб кетилган эди. Улар орасида Огаҳий асарлари ҳам олиб кетилган эди. Шундай қилиб, 1846 йилдан 1914 йилгача бўлган тарихий воқеалар Баёний томонидан ёзилгандир. Бу нусха яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан юқори сифатли қоғозга ёзилган бўлиб, сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган.

Асарнинг аввалида тилло ва ҳар хил ранглар билан безатилган лавҳа бор. Матн тилло ва тушдан қилинган рамка ичига олинган. Асар яхши сақланган ва қора чарм муқовада.

Асарнинг аввали: «Ҳамди номутаноҳий шаҳаншоҳийга лойиқдурким...»¹³⁷ сўзлари билан бошланиб, охири: «Эмди нозирлардин умид будирким, ҳар қачон хатоларимга мутталиъ бўлсалар, афв қалами билан ислоҳини этиб, икки оламда салоҳ қорларин топиб, мақсад аслиларига етгайлар. Омин, таммат»¹³⁸, деган сўзлар билан тугайди. Бу нусха 1333/1914 йили зулқаъда ойининг аввалида, жума куни уста Жуманиёзнинг ўғли Муҳаммад Якуб томонидан кўчирилган¹³⁹.

Асарнинг ҳажми 508 varaқ, ўлчови 22 x 29 см.

1958 йилгача дунёда ягона ҳисобланиб келган бу асарни 1954 йили ЎзР Фанлар академиясининг академиги проф. Я.Ф.Ғуломов ЎзР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига тақдим этган эди. 1958 йили ЎзР Фанлар академияси Ҳ.Сулаймон номидаги қўлёзмалар институти бир қанча қўлёзма асарлар сотиб олди. Улар билан биргаликда Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асаридан яна бир нусха мазкур институт томонидан қўлга киритилди. Бу нусха 1332/1913 йилда кўчирилган.

«ХОРАЗМ ТАРИХИ»

Баёний «Хоразм тарихи»¹⁴⁰ номли тарихий асар ёзган. Бу асарнинг аввалги боблари маъно жиҳатидан мазкур «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарига ўхшайди. Лекин ўзининг ёзилиш услуби билан ундан фарқ қилади. Бу асар «Шажарайи Хоразмшоҳий» асаридан кейин ёзилган. Муаллифнинг кўрсатишича, бу асарини Паҳлавон Ниёзхожи таклифига биноан ёзган.

Тарих китоби ёзишнинг бир шarti бор. Тарихий воқеаларни ёзувчи тарафдорлик этмасдан, бўлган воқеаларни ростлик билан баён этиш керак. Агар ростлик билан баён этмаса, унинг сўзлари ҳеч бир одамга маъқул бўлмайди.

«Шундай қилиб, ўз асаримни кўпчилик баҳра олсин учун тушунарли, содда тил билан ёзаман. Бу китоб «Хоразм тарихи»дир. Уни 16 бобга бўлдим»¹⁴¹. Афсуски, бу асарнинг фақат 8 бобигина сақланган. Қолган боблари эса йўқдир. Бу асардан ҳозирча ягона нусхаси ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Бу нусха қора сиёҳ, ўртача настаблиқ хати билан чизиқли қоғозга ёзилган. Қўлёзмада кўчирувчининг исми ва кўчирилган йили кўрсатилмаган. Асарнинг ҳажми 91 varaқ. Ўлчови 22 x 36 см.

XVII-XIX ва XX аср бошларида яшаган хоразмлик тарихнавис олимлар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг ҳаёти, тарихий ва адабий асарлари, улар тарафидан ўзбек тилига таржима этилган адабий ва тарихий асарлар ҳақида тўхталиб ўтдик. Бу муаллифлар томонидан кўпгина Шарқ шоирларининг адабий асарларини ўзбек тилига таржима этиш Шарқ халқлари адабиёти тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлса, улар томонидан бир қанча машҳур Шарқ тарихчиларининг «Равзат ус-сафо», «Зафарнома», «Нодирнома», «Тазкираи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», «Саҳоиф ул-ахбор», «Тарихи Табарий», «Шайбонийнома» каби асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши нафақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишда, балки Шарқ халқлари тарихини ўрганишда ҳам катта аҳамиятга эга.

Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний қатор тарихий асарлар ёзиш билан бир қаторда араб, форс ва усмонли тилларида ёзилган асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, тарих фани хазинасини бу асарларнинг ўзбекча нусхалари билан ҳам бойитдилар. Бу таржима қилинган асарлар, биринчидан, тарих фани хазинасига қўшилган катта ҳисса бўлса, иккинчидан, ўша таржима қилинган асарларда зикр этилган халқлар тарихини ўрганишда тарихчиларимиз учун қулайлик туғдиради. Ана шунинг учун ҳам бундай ишларнинг Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан қилиниши катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, XVII-XIX ва XX аср бошларида яшаган замонасининг кўзга кўринган тарихчилари Абулғозий, Мунис, Огаҳий, Баёний ва бошқалар тарафидан ижод этилган тарихий асарлар Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм ўлкаси тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Ш Б О Б

ХVII-ХIХ ВА ХХ АСР БОШЛАРИ ХОРАЗМДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ АСАРЛАРДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ СИЁСИЙ ҲАЁТИ

ХVII-ХIХ ва ХХ аср бошлари Хоразм тарихчилари томонидан ижод қилинган қўлёзма тарихий асарлар Хоразм ўлкаси ва унга қўшни бўлган туркман ва қорақалпоқ халқлари тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти каттадир.

В.В.Бартольд Хоразм тарихнависларининг асарлари билан танишгандан сўнг, шундай хулосага келган эди: «Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган адабий ва тарихий асарлар қанчалик камчиликларга эга бўлмасинлар, тарихий воқеаларни баён этишда ва уларда берилган аниқ маълумотларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Кўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича бўлган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдирадилар»¹, лекин В.В.Бартольд Баёний асарларидан хабарсиз бўлган.

Ўрта Осиё халқларининг тарихи кўпгина олимлар, тарихчилар, шарқшунослар ва кўпгина бошқа мутахассислар тарафидан ўрганилган ва бу ҳақда кўплаб асарлар яратилган. Лекин В.В.Бартольд «Биринчи манбаларга асосланиб ёзилган хонликларнинг тарихий обзори йўқдир. Бу (хонликлар даврига оид) манбаларнинг кўпчилиги ҳатто бостирилган эмас. Ўзбекларнинг ҳукмронлик қилган даврлари Ўрта Осиё тарихининг энг қоронғи ва ёритилмаган даврларидан бири бўлиб қолмоқда»², деб ёзган эди.

Сарой тарихчилари Мунис, Огаҳий ва Баёний ўз асарларида хонларнинг шон-шавкатини, улар томонидан ташкил қилинган базмларни, тўйларни, хоннинг овга чиқишларини тасвирлашга ўз асарларида кўп ўрин берадилар.

Хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарлари Шарқ тарихчиларининг анъанасига мувофиқ ҳамд, наът ва хонларни мақташ билан бошланади. Сўнгра у ёки бу хоннинг туғилиши ҳақида гапириб, бевосита хонлиkning тарихини ёзишга киришадилар. Мунис ўз асарининг аввалида: «Ҳазрати аъло хоқоний, мукаррабийи даргоҳи субҳоний, мураввижи қавоиди салтанат...»

Н а з м

Фалак жойи гоҳу муалло хашам,
Қуёшдек сарафрозу заррин алам.

Тутиб ер юзин иқтидори анинг,
Фузун тоғлардин виқори анинг.

Аъзами салотини олам, афзали хавоқини муаззам, шамси фалаки азамат... подшоҳи соҳибқирон, Абул-Музаффар вал-Мансур Абул фатҳ Элтузар Муҳаммад баҳодирхон... чун бу давлати маймуни руз афзун қуёшнинг шажараси оламни ёрутди... Ҳар хароб ва обод бир восита билан саҳоби иноятининг рашаҳотидин баҳраманд бўлди. Хористонлар гулистон ранг бўйин ошкор этди. Гулистонлар равзаи ризвон тароватиға етди.

Н а з м

Раоё бўлиб адлидин баҳраманд,
Сипоҳ аҳли инъомидин аржуманд,
Масокин топиб базлидин шодлиғ,
Анингдек-ки вайронлар ободлиғ...³

каби сўзлар билан хонни ҳаддан ташқари улуғлайди.

Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол», Огаҳийнинг «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» ҳамда Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарларида шу каби мақтовларни учратамиз.

XVII-XIX аср хоразмлик тарихнавислар ўзларининг асарларида Хива хонлари қўшни халқларни хонликка қўшиб олиш сиёсатини маъқуллайдилар. Айни вақтда ўз озодлиги ва мустақиллиги учун курашган қўшни халқларнинг хатти-ҳаракатларини маъқулламайдилар.

XVII-XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган бу тарихий асарларда қўшни халқларга нисбатан исёнкор, туғёнкор ва фасодчи каби нолойиқ сўзларни учратамиз. Бу асарларнинг нуқсони шундан иборатки, улар Хива хонлари манфаатиға мос қилиб ёзилган. Бу муаллифлар, яъни Мунис, Огаҳий, Баёний ўз замонасининг илғор фикрли кишилари бўлиб, халқнинг оғир аҳволини тушунсалар-да, лекин айни вақтда мустабид хонлар томонидан юритилган сиёсатни маъқуллашга мажбур эдилар. Ўз даври ва моҳиятининг натижасидан келиб чиққан баъзи нуқсонларға қарамай, Хоразмда яратилган бу тарихий асарлар XVII-XIX аср Ўрта Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда аҳамияти жуда каттадир.

XVII-XIX аср Хоразмда бўлган воқеалар Абулғозийнинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» номли асарларида баён этилган.

«Фирдавс ул-иқбол» асарининг қиммати аввало шундаки, Хоразмнинг қадим замонлардан бошлаб то Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) давригача бўлган сиёсий тарихини хронологик тартибда баён этади. Лекин Мунис қадим замонлардан бошлаб Абулғозийхон (1643-1663) давригача Хоразмда бўлган воқеаларни баён этаркан, унгача бўлган тарихчиларнинг асарларидан фойдаланган.

XVIII аср ва XIX асрнинг I-чораги, яъни Қўнғирот сулоласидан Муҳаммад Амин иноқ (1755-1790), Аваз иноқ (1790-1804), Элтузархон (1804-1806), Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825)ларнинг Хоразмда ҳукмронлик қилган даврдаги тарихий воқеалар асосан Мунис томонидан ёзилган ва Огаҳий томонидан ёзиб тамом қилинган «Фирдавс ул-иқбол» асарида мукаммал ёритилгандир.

Огаҳий асарларининг эса ундан сўнги давр (1825-1872) Хива хонлиги тарихини ўрганишда аҳамияти жуда каттадир. Бу давр тарихи, асосан, Огаҳийдан бошқа маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган эмас. Бу давр тарихи бўйича Огаҳийнинг тарихий асарлари ягона ҳисобланади.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825), Оллоқулихон (1825-1843), Раҳимқулихон (1843-1846), Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Абдуллохон (5 ой), Қутлуқ Муродхон (7 ой), Сайид Муҳаммадхон (1856-1865), Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910)лар ҳукмронлик қилган даврдаги (1813-1872 йилгача) хонликнинг тарихи мукаммал равишда хронологик тартибда Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол», Огаҳийнинг «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» номли асарларида баён этилгандир.

Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида эса Хоразмда қадим замонлардан 1914 йилгача бўлган тарихий воқеалар баён этилади. Бу асарларда, айниқса, Хивада Қўнғирот сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг Хуросонга бўлган юришлар, туркман ва қорақалпоқ халқларини бўйсундириш ва Хива хонлигига қўшиб олиш учун бўлган курашлар ёрқин тасвирланади.

XVII-XIX ва XX аср бошларида яшаган Хоразм тарихчилари ўз асарларида фақат сиёсий тарихни ёзиш билан чекланмадилар. Уларнинг асарларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий аҳволга доир маълумотлар ҳам оз эмас.

XVII-XIX аср хоразмлик тарихнавислар асарларида юқорида зикр этилган даврдаги сиёсий тарихни баён этар эканлар, феодализм давридаги ўзаро феодаллар ўртасида тож-тахт, мол-мулк учун тўхтовсиз равишда ҳукм сурган қонли курашларни, бу курашлар туфайли халқнинг оғир аҳволи, хонлар

орасида авж олган маишатпарастликни кўрсатувчи кўплаб далилларни ҳам келтирганлар.

XVI-XVII асрда Хоразмда бўлган воқеалар Абулғозий асарларида ўз ифодасини топган. Абулғозийнинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» асарлари Шарқ тарихнависларининг анъанаси бўйича ҳамд ва наът айтишдан бошланади. Сўнгра Абулғозий ўзи ҳақида гапиради ва хонликнинг тарихини ёзишга киришади. Албатта, яна шу анъана бўйича ўз асарини ёзишни қадим замонлардан бошлайди. Унинг тарихий асарларининг илмий қиммати, қадимги давр тарихи билан бир қаторда Хоразмнинг кейинги асрлардаги тарихини ёритишдадир. Чунки XVI асргача Хоразмда бўлган тарихий воқеалар бошқа тарихчиларнинг асарларида ҳам ёритилган. Бу аҳволни Абулғозий ўзи ҳам эътироф этади. Лекин кейинги даврдаги, яъни XVI-XVII аср Хоразм ўлкаси тарихи ва шу даврда у ерда бўлиб ўтган тарихий воқеалар асосан Абулғозий асарларида ўз аксини топган. Абулғозий эса кўп тарихий воқеаларнинг тирик шоҳидидир. Бу воқеаларни у ўз кўзи билан кўрган ва бу воқеаларда иштирок этган. Абулғозий ўз ҳаёти ҳақида ҳам талай биографик маълумотлар келтиради. Асарда XVII аср Хоразмнинг сиёсий тарихи муфассал баён этилган. Шунингдек, шу давр Хоразм иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда ҳам анчагина маълумотлар келтирилган. Абулғозийнинг «Шажарайи тарокима» номли иккинчи асари ҳам Ўрта Осиё, айниқса, туркман халқлари тарихини ўрганишда қимматли асарлардан ҳисобланади.

Абулғозий ўзининг «Шажарайи турк» номли асарини 9 бобга бўлади. Аввалги саккиз бобида тарихни Одамдан бошлаб, Чингиз ва Чингиз авлоди ҳукмронлиги ҳақида муфассал тўхтаб, тўққизинчи бобда Шайбон авлодидан Хоразмда ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар даврида бўлган тарихий воқеаларни баён этади. Айниқса, охириги даврдаги, яъни Араб Муҳаммадхон ва унинг ўғли Абулғозий давридаги Хоразмда бўлган воқеалар муфассал баён этилади⁴. Бу асарнинг қиммати шундаки, аввало, унинг аввалги қисмларида келтирилган маълумотлар бошқа тарихий асарларда келтирилган бўлса-да, улар форс ёки араб тилида ёзилган асарлар бўлган. Абулғозий уларни ўрганиб, ўша қисмини ўзбек тилида баён этган. Иккинчидан, асарнинг охириги бобида Хоразмга оид келтирилган маълумотлар шу даврда яратилган бошқа хонликлар тарихига оид тарихий асарларда берилмайди.

Асарнинг аввалида Абулғозий унинг ёзилиш сабабларига тўхтаб ўтади. Сўнгра Чингиз ва чингизийлар ҳақида гапиргандан сўнг XVII асрда Хоразмда рўй берган воқеаларни баён этишга киришади.

Араб Муҳаммадхон давлат тепасига келгандан ўн тўрт йил ўтгандан сўнг Хабаш ва Элбарс баъзи маҳаллий феодалларнинг ёрдамида ўз отасига қарши курашни бошлайдилар. Шунда Хабаш ўн олти ва Элбарс ўн тўрт ёшга кирган эдилар. Элбарс Хивада хуфия одам қолдириб, Хивани талаш учун қулай шароит ахтариб юрган эди. Отасининг Хивадан жўнаганлигини эшитган Элбарс тезлик билан келиб Хивани эгаллайди. Хон шу вақтда Рештобон отада эди. Саҳар вақтида Элбарснинг Хивага бостириб кирганлиги ҳақидаги хабар хонга етиб келади. Бу хабарни эшитган Араб Муҳаммадхон Хивага яқин Хастагон деган қишлоққа келади. Элбарс Араб Муҳаммадхоннинг Хастагон қишлоғига келганини эшитгач, 500 киши юбориб, отасини тутиб келтирилишини буюради. Араб Муҳаммадхон бу қалъа ичига беркинган эди. Навкарлар қалъага бостириб кирадилар ва уни тутиб, отга миндирган ҳолда кечаси Элбарснинг ҳузурига олиб келадилар. У ўз отасини бир уйга қамаб қўйиб, 30 йилдан буён йиғилган хазинани ва бекларнинг молларини олиб, Хивадан чиқиб кетади.

Элбарс Хивада бу воқеаларни амалга ошираётган вақтда Асфандиёр Ҳазорасбда; Хабаш, Абулғозий ва Шариф Муҳаммад Урганчда эдилар. Барча султонлар, яъни ўғиллар Араб Муҳаммадхон ҳузурига тўпланганлар. Абулғозийнинг ёзишича, Араб Муҳаммадхон билан унинг ўртасида қуйидагича маслаҳат бўлган. Абулғозий отасидан аввало шу ерда бўлган Хабашни ва сўнгра қочиб кетган Элбарсни ўлдиришни ўзига ва Асфандиёрга топширилишини сўраган. Араб Муҳаммадхон розилик бермаган ва Хабаш билан Элбарс ўлимдан қутулиб қолганлар.

Абулғозийнинг Асфандиёр билан биргаликда Хабаш ва Элбарсни ўлдириш ҳақидаги маслаҳатидан хабар топган Хабаш ва Элбарс уларга ашаддий душман бўлиб қоладилар. Араб Муҳаммадхон Абулғозийга ва Асфандиёр султонга киши юбориб, тезлик билан юришга отланишларини буюради. Шариф Муҳаммад ҳам бу юришда қатнашади. Али султон қаздирган Тошли ёрмиш сақосига борганда Хабаш ва Элбарс аскарларига дуч келадилар ва икки орада уруш воқе бўлади. Бу урушда Араб Муҳаммадхон қўлга тушади ва кўзи кўр қилинади. Хабаш ва Элбарс Асфандиёр султонни қувлаб Ҳазорасбга борадилар. Минг машаққатлар билан сувдан кечиб ўтган Абулғозий аввал Катга ва у ердан Имомқулихоннинг олдига келади. Асфандиёр султон, Шариф Муҳаммад султон, Хоразмшоҳ султон Ҳазорасб қалъасига қамаладилар.

Хабаш ўз отасининг кўзини 1030/1620-1621 йили ўйдирган эди. Энди Хабаш Урганч ва Вазирда, Элбарс Хива ва Ҳазорасбда ҳокимлик қилдилар.

Араб Муҳаммадхонни ва икки зикр этилган кичик ўғилларини Қум қалъада сақладилар. Шу воқеадан бир йил ўтгандан сўнг, Элбарс отасини, инисини ва Асфандиёр султоннинг икки ўғлини Хивада ўлдиртиради.

Гуноҳсиз ёш ўғиллари ва отаси Элбарс томонидан ўлдирилганлигини эшитган ва давлатдан ажраб аламзада бўлиб юрган Асфандиёр ҳам тинч ўлтирмаган эди. Асфандиёр куч тўплаб, Урганчга юриш қилди. Бу курашда енгилган Ҳабаш Сирдарё ёқасида ўлтирган қорақалпоқлар ичига боради. У ерда ҳам туришнинг иложини топа олмаган Ҳабаш Йим дарёнинг ёқасида жойлашган манғит мирзаларидан бўлган Шоник Мирзонинг олдига боради. Шоник Мирзо Ҳабашни тутиб Асфандиёр ҳузурига юборади. Асфандиёр ҳам вақтни ганимат билиб, Ҳабашни келтирган замон ўлдиради.

Абулғозий Имомқулихон саройида икки йил туради. Ундан сўнг Асфандиёр давлатни қўлга олдим, иниларим Абулғози ва Шариф Муҳаммадлар келсинлар, деб киши юборади. Шундан кейингина Имомқулихон Абулғозийга Хоразмга қайтишга рухсат беради. Улар Хоразмга келадилар ва 1033/1623-1624 йили кузда Асфандиёрни хон қилиб кўтардилар. Хива, Ҳазорасб ва Кат унинг ихтиёрида бўлади. Асфандиёр иниси Абулғозийга Урганчни, Вазирни Шариф Муҳаммадга беради. Шундан кейин Асфандиёр Хивада ва Абулғозий билан Шариф Муҳаммад Урганчда турганлар. Бундан сўнг аҳволнинг оғирлигини кўрган ва нима қилишини билмаган Шариф Муҳаммад Бухорога кетади. Абулғозий Туркистон ҳокими Эшимхон ҳузурига келади. Ёрдам ололмаган Абулғозий Эшимхондан рухсат сўраб, Имомқулихон ҳузурига келади. Сўнгра у ердан Абулғозий Хивага келади. Ундан икки ой кейин Шариф Муҳаммад Ҳазорасбга Асфандиёр ҳузурига боради. Асфандиёр билан Шариф Муҳаммад бир бўлиб, Абулғозий устига Хивага ҳужум этадилар. Лекин Абулғозий бу урушда ғолиб келади. Икки орада сулҳ тузилади.

Сулҳ тузилгандан кейин хотиржам ўлтирган Абулғозий устига Асфандиёр билан Шариф Муҳаммад яна Хивага тўсатдан ҳужум этадилар. Уруш воқе бўлади.

Асфандиёр Абулғозийни туттиради ва ўзига ишончли бўлган 20 киши билан Обивардга жўнатади. Улар олиб бориб Обивард ҳоқимига топширадилар. Обивард ҳоқими Абулғозийни Хуросоннинг беклар бегига топширади. У Абулғозийни Ироққа юборади. Шу вақтда Шоҳ Аббос ўлиб, набираси Шоҳ Сафо тахтга ўлтирган эди. Бориб уни Ҳамадонда зиёрат қилади. Шоҳ Сафо уни Исфаҳонга юборади. Уй-жой тайин қилади ва харажат учун ҳар йилига 10000 танга ажратади. Абулғозийни назорат остида сақлайди.

Абулғозий Исфаҳон шаҳрида 10 йил туради. Сўнгра у ердан ўз юртига қайтишга ҳаракат қилади ва қочади.

10 йил Исфаҳонда турган Абулғозий 1052/1642-1643 йили Маҳин, Манқишлоқ ва Абулхон орқали Урганчга келади. У Хоразмга қайтгандан олти ойдан сўнг Асфандиёрхон вафот этади. Шундай қилиб, Асфандиёрхон ўлимидан бир йил ўтгандан кейин 1054/1644-1645 йили Амунинг денгизга қуяр ерида яшаётган халқлар Абулғозийни хон қилиб кўтардилар. Бундан икки йил бурун иниси Шариф Муҳаммад ҳам вафот этган эди.

Абулғозий бу асарини охиригача ёза олмаган. Касаллигида ўғли Анушага бу китобни чала қолдирмай, тамом қилишни васият қилган. Шундан кейин Ануша бундан кейинги даврда бўлган воқеаларни ёзишни буюрган. Бу ҳақда бундай деб ёзилади: «Маълум бўлсинким Абулғозийхон... бу китобни тасниф қилиб шул варақга етконда хаста бўлдилар. Ул вақтда ўғилларига васият қилиб турурларким, бу китобни нотаом қўйманг, итмомина саъй қилинг! Ул сабабдин... Ануша... ибн Абулғозийхон...бу китобни итмомга еткур теб ҳукм қилдилар. Агарчи банда бу амри мушқилга лойиқ ва сазовор эрмас эрдим, андоғ ҳам бўлса, бу шаҳаншоҳи олий шоҳ ҳукми бирлан билганимга лойиқ бу китобнинг итмомига таважжуҳ қилдим»⁵.

Демезон нашр этган нусхада Муҳаммад Замон Урганчийнинг бу сўзлари келтирилган бўлса-да, лекин унинг номи келтирилмаган. Бу асарнинг мавжуд энг қадимий қўлёзма нусхасида бундай келтирилади: «Маълум бўлсунким, Абулғозийхон жаннатмакон бу китобни тасниф қилиб, ярмига етканда хаста бўлдилар. Ул вақтда ўғилларга васият қилиб турурларким, бу китобни нотаом қўйманг, итмомига саъй қилинг! Ул сабабдин Абул Музаффар ва-л-мансур Анушахон ибн Абулғозийхон марҳум ва мағфур, бу бандаи бебизоат ва каминаи беиститоаткор, Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад Замон Урганчий бўлғайман, «бу китобни итмомга еткур», — деб ҳукм қилдилар. Агарчи бунда бу амри мушқилга лойиқ ва сазовор эрмас эрдим, андоғ бўлса ҳам, бу ҳадиси набавийки, «ал-маъмуру маъзурон» турар, анинг мазмунига амал қилиб, бу шаҳаншоҳи олий шоҳ ҳукми билан билганимга лойиқ, бу китобнинг итмомига таважжуҳ қилдим»⁶. Сўнгра Абулғозий 1054/1644-1645 йили Аролдан келиб, Хивага киради ва Хива тахтини эгаллайди.

Абулғозийнинг бу асарида туркманлар, Бухоро хонлиги ва қалмиқлар билан бўлган муносабатлар ҳам ўз ифодасини топган.

Қариб қолган Абулғозий хонликни ўғли Анушага топшириб, 1074/1663-1664 йили рамазон ойида вафот этади. Бу

маълумотларни ҳикоя қилувчи «Шажарайи турк» номли асари 1076/1665-1666 йили Хивада ёзиб тамом қилинган.

Шундай қилиб, Араб Муҳаммадхон ва унинг ўғиллари Ҳабаш, Элбарс, Асфандиёр, Абулғозий, Шариф Муҳаммадлар Хоразмда ҳукмронлик қилган даврдаги сиёсий аҳвол ана шундай эди.

Абулғозий ҳукмронлигидан кейинги давр тарихи Мунис томонидан давом эттирилган. Мунис ўзининг «Фирдавс ул-икбол» асарини ёзишда Абулғозийнинг «Шажарайи турк» асаридан фойдаланганлиги кўзга ташланади. Баъзи воқеаларни жуда қисқартириб баён этган.

Феодализм давридаги тож-тахт учун бўлган қонли курашларга қуйидаги мисоллар далил бўла олади. Бухоро хони Абдуллахон Хоразмни босиб олгандан кейин, бу ерда яшовчи ўзбекларни Бухорога кўчирган ва Соғинч диёрида Оқсув канорида 22 Хоразм шахзодасини ўлдиртирган⁷. Яна Мунис томонидан келтирилган маълумотларни олиб кўрайлик. Хоразмда ҳукмронлик қилганлардан Араб Муҳаммадхон (1602-1623)нинг 7 ўғли бор эди:

1. Асфандиёрхон.
2. Ҳабаш султон.
3. Элбарс султон.
4. Абулғозийхон.
5. Шариф Муҳаммад султон.
6. Хоразмшоҳ султон.
7. Ўғон султон.

«Аmmo Ҳабаш султон ва Элбарс султон бир онадин эди, Хивада улғайдилар. Бағоят бебок ва сафнок эрдилар. Авбош саояти ва ашроф шарорати била отасига саркашлик қилдилар. Бу жиҳатдан хонларнинг қасдига икки қатла чирик тортиб урушди. Сўнгги боғонда аларнинг қўлига тушти. Ҳабаш султон анингдек отасининг кўзин ўйдирди. Бу воқеа 1030/1620-1621 йилда эрди.

Қ и т ь а

Арабхонким қилиб адл ошкора,
Анинг даврида расми зулм қолди.
Фалак бу важҳдин айлаб анга зулм,
Кўзи нурин кўзининг нури олди.

Ҳабаш султон ва Элбарс султон отасини кўр қилгандан сўнг иккови биргаликда подшоҳлик сурдилар. Бир йилдан сўнг Хивақда отаси (*Араб Муҳаммадхон — Қ.М.*) Хоразмшоҳ султон ва Асфандиёр султоннинг икки тифл фарзандиким,

бири бир яшар, бири бир ярим яшар эрди, тўрттовин ўлдирдилар»⁸.

Мунис ўзининг бу асарида бундай ҳолларни Хоразм хонлари орасида эрмас, балки ўша даврнинг бошқа ҳокимлари орасида ҳам ҳукм сурганлиги ҳақида гапириб, бундай деди: «Арбоби басоратга равшан бўлсинки... Шируя умаро иғвоси била отаси Хусрав Парвизни қатлга еткурди. Хулофойи Аббосия дудмонидин Мустансир халифа дағи отаси Мутаваккил ибни Муъғасим ибн Хорунни ўлдирди. Курагония солотинидин Абдуллатиф мирза ҳам отаси султон Улуғбек мирза ибн Шоҳруҳ мирзани шаҳодатга еткурди. Олти ойда Боба Ҳусайн ани ўлдирди. Ҳабашхон ва Элбарс султон дағи алардек отаси шаҳодатидин олти ойдин сўнг Асфандиёрхон қўлида мақтул бўлдилар»⁹.

Мунис «Фирдавс ул-иқбол» асарида Абулғозий давридаги Хива хонлигининг Бухоро хонлиги билан бўлган муносабатларига ҳам тўхтаб ўтган эди¹⁰. Ундан сўнг Мунис ўз асарида Хоразмда Абулғозийдан то Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 1813 йилгача бўлган сиёсий аҳволни батафсил баён этади. Бу даврда Хива тахтига жуда кўп хонлар келиб кетган эдилар.

Хива тахтига Анушоҳдан сўнг Арангхон келган эди. Сўнгра Хива тахтига келган Мусохонни Хива феодаллари ўзлари бош бўлиб ўлдирдилар. Шоҳниёзхоннинг иниси Мусохонни «бир неча муддатдан сўнг ани Хивақ умароси ўлтурмакка муттафиқ бўлди. Бу жиҳатдин қочиб Марвга борди. Аваз меҳтар Марвда ўлдириб, бошин Хивақга келтурди»¹¹. Кейинчалик Шоҳниёз (1698-1704), Шерғози (1715-1728), Элбарсхонлар (1728-1740) даврида Хива хонлиги мустақил идора этилган бўлса-да, лекин феодал курашлар яна бошланган эди.

XVIII асрнинг биринчи чорақларида Шерғозихон (1715-1728) ўзи бошлиқ Хива хонига бўйсуннишдан бош тортган қорақалпоқ халқи устига ҳужум этади¹².

Бекевич экспедицияси ҳақида ҳам Мунис ўз асарида тўхтаб ўтади¹³. «Шерғозихон Хива тахтида ҳукмронлик қилган даврида «Санаи 1127/1715 пичан йили Машҳаддаким... Рустам Алихон қасдиға сипоҳ чекди... Туркман қабоилидан чирик олиб Машҳадни икки кун мухосара қилиб фатҳ этди. Ҳозийлар ғаноими бисёр ва усаройи бешумор олдиким, нақл қимоқдин ожиз келдилар. Рустам Алихон юз машаққат била қочиб қутулди. Сўнгра Нишобур турктози учун қадам иродатин азимат рикобиға қўйди»...¹⁴

1128/1715-1716 йили Шерғозихон ўзи бошлиқ Машҳад устига яна юриш қилади. «Чопавул сели била аксари иморатини хароб этиб, ғаноими бисёр ва усаройи бешумор билан

ёнди. Фақирнинг (*Мунис — Қ.М.*) кичиклигимда улуғ жаддим Эшимбийдан қолган машҳадлик бир партут дадак бор эрди. Ул айтар эрдик, Машҳадни Шерғозихон чопганда эру хотин 5000 дан ортиқ бурда ҳисобга кирди. Мен ул жумладан эрдим¹⁵.

Муниснинг ёзишича, Шерғозихон даврида феодал курашлар авж олган эди¹⁶.

Шерғозихон даврида зулм-таадди шу даражада ҳаддан ошган эдики, ҳаттоки уни ўз қуллари ўлдириш даражасига етдилар.

«Шерғозихонни қўй йили офтоб жадий буржида эрди, қуллари шаҳид қилди. Тарих вафоти «Дод аз гуломон» дур»¹⁷. Шерғозихон ўлдирилганидан сўнг Хива тахтига Элбарс келган эди.»

Муниснинг ёзишича, Элбарс Шоҳниёзнинг ўғли бўлиб, 1140/1727-1728 йили Хива тахтига келган эди. Муниснинг бобоси Эшмуҳаммадбий Элбарснинг вазири бўлган¹⁸.

1152/1739-1740 йили Нодиршоҳ Бухорони босиб олгандан сўнг Чоржўй орқали Хоразмга юриш қилади. Эшмуҳаммадбий бошлиқ Нодиршоҳ аскарларига қаршилиқ кўрсатилди. Охир Хоразм аскарлари енгилди. «Моҳи мазкурнинг (ражаб ойи) 24ида сешанба куни Нодиршоҳ Элбарсхон ва Эшмуҳаммадбий бошлиқ умаройи Хоразмдан 20 кишини шаҳид қилдирди. Рамазон ойининг авойида Хоноқоҳдин кўчиб, Хивақни мухосара қилиб, сар қўб кўтариб отқулади. Тўпанг ва тўп ва занбурак ўқининг зарбасидин аксари иморат хароб бўлди. Хоразм диёрида бўлган Хуросондан келтирилган асирлар ва шунингдек, қалмоқ ва рус асирларини ҳам олиб кетди. Ул жумладин Хуросон усаросининг адади 12000 дин мутажовиз эрди. 4000... Хивақдан эрди, аларни Хуросонга равноно қилди... 4000 киши новкар, 1000 харвор ғалла, ҳар харвори Хивақ тошига 5000 ботмон олди»¹⁹.

Сўнгра Нодиршоҳ тарафидан Хива тахтига Тоҳир хон қилиб таъйинланган эди. Лекин Абулхайрнинг ўғли Нурали Хива тахтини эгаллашга қасд этган эди. Охирида Хивага юриш қилди ва маълум курашдан сўнг Хива тахтини эгаллади.

Нуралихон Ортуқ иноқ, Сайид Алибий ва Хўрозбек ёрдамида Тоҳирхонни ўлдириб, давлатни қўлга олади.

Нуралихондан сўнг давлат тепасига Абулғозий II келган эди.

Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол»да ёзишича, Хўрозбек Нодиршоҳ ҳузурига кетганда Абулғозий II 1159/1746 йили унинг акалари Ортуқ иноқ, Сайид Алибий ва онасини ўлтиртган. Бу хабарни эшитган Хўрозбек Нодиршоҳдан Ғойибхонни Хивага хон қилиб таъйин этишни сўраган. Ғойибхон

эса Нодиршоҳ билан ҳарбий юришларда бирга бўлган ва у даврда унинг ҳузурида бўлган. Шу йили Ғойибхон Хўрозбек билан Хивага келган ва Нодиршоҳнинг ёрдамида тахтни қўлга киритган. Шу вақтда Абулғозий II Хивадаги амирлар томонидан Арабхон мадрасасига маҳбус этилган бўлиб, Хива тахтига Абулғозий II дан сўнг Ғойибхон келган эди. Муниснинг ёзишича, Ғойибхон 11 йил ҳокимлик қилган. Хива тахтига Ғойибхон (1747 - 1757) келгандан икки кун кейин, 18 олтин жиловдорни Хўрозбек ўлдиртирди. Чунки Ортуқ иноқ ва Сайид Алибекни ўлдиришда улар Абулғозий II га ёрдам берган эдилар.

Сўнг Ғойибхон подшоҳликда мустақил бўлди. Хон ғаюр ва золим таъб киши эрди. Авохири салтанатида зулм ва тааддиси ҳадди эътидолдин ўтиб, Беш қалъа раоёсига 40000 тилла солиғ солди. Фуқаро ва ажазанинг додига етмади²⁰.

Ғойибдан сўнг Хивада Элтузар давлатни қўлга олгунча Қорабой, Темурғози, Шоҳғози, Абулғозий III, Нурали, Жаҳонгир, Абулазиз, Ортиқғози, Абдулло, Ёдгор, Пўлатғози, Абулғозий IV, Абулғозий V ва бошқа хонлар ҳокимлик қилган эдилар.

Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол» асарида шу даврда халқнинг оғир аҳволи, уларнинг чеккан азоб-уқубатларини тасвирловчи анчагина маълумотлар келтирилган. Айниқса, XVII асрнинг I ярмида Хоразм ўз бошидан чуқур сиёсий таназзулни кечирмоқда эди. Чунки бу даврда Хоразмда йирик бир марказлашган давлат йўқ эди. Чингиз авлоди билан маҳаллий халқдан чиққан йирик феодаллар, ўзбек феодаллари билан туркман феодаллари, шунингдек, маҳаллий феодалларнинг ўз ичида мавжуд бўлган кураш мамлакатни хонавайронликка олиб келган эди. Шаҳарлар бугун Чингиз авлодининг вакили қўлида бўлса, эртага маҳаллий феодаллар қўлига ўтар эди. Бечора халқ тўхтовсиз таланар, мол-мулклари талон-торож бўлар эди.

Абдурахим меҳтар ва унинг иниси Абдусаттор бой ўлдирилди. Муҳаммад Амин иноқ оталиқ мансабига тайин этилди. Хонкелди бий унинг ўрнига ўтирди. «Бундан сўнгра юрт ихтиёри Хонкелди иноқ била явмут қўлида бўлди. Вазорат мансабин Мискин раисга арзони тутиб, умури мулкий ва ғайри мулкийнинг қабзай иқтидорига солдилар. Тинч кўнгул била фуқаро ва раоё амволининг ғоратига машғул бўлдилар.

Ш е ъ р

Турфа айём бул ажаб бўлди,
Зулм бирла мамлакат тўлди.
Фош ўлиб халқ молини таламоқ,

Ошкор ўлди элни қўзғаламоқ,
Қурт агар бўлса гала чўфони,
Бўлмас анда саломат имкони»²¹.

XVII аср Хоразм ўлкаси тарихи Абулғозий асарларида берилган маълумотлар асосида ёритилса, ундан сўнгги даврда Хоразмда бўлган тарихий воқеалар Муниснинг мазкур асари асосида ёрилади.

Маълумки, Абулғозийнинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» асарларидан сўнг Хоразмда Элтузар давригача, яъни Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол» номли тарихий асари ёритилгунча Хоразмда ҳеч қандай тарихий асар ёзилганлиги маълум эмас. Бу ҳолни Мунис ҳам ўз асарида кўрсатиб ўтади. Абулғозийдан (1643-1663) то Элтузар давригача (1804-1806) бўлган тарихий воқеалар ҳеч ким томонидан ёзилмаган эди. Мунис ҳам бу ёзилмай қолган давр тарихини ёзишда анча қийналганлигини ва суриштириб ёзганлигини айтиб ўтади.

Хоразмлик тарихнависларнинг ўз асарларида берган маълумотларига қараганда XVIII аср ўрталарига келиб, Хоразмда йирик тойфалардан бири бўлган Қўнғирот уруғининг йирик намояндаларидан Муҳаммад Амин иноқ (1762-1790) уруғ ва тойфаларни бирлаштиришга киришди. Бир қанча курашлардан сўнг феодалларни, туркманларни ва Бухоро хонлигининг қаршилигини маълум даражада бартараф қилди.

Муҳаммад Амин иноқ давлат тепасига келгандан сўнг Бойназар бийни Қўнғирот ҳокимлигидан четлатиб, унинг ўрнига Сайид Назар бийни тайинлаган эди. Шу вақтда Қўнғирот уруғидан Аролда Хўжа Мурод ва Тўра Муродлар яшар эдилар. Хўжа Мурод ва Тўра Муродлар Аролни Хива хонлигидан ажратиб олишга киришдилар. Тўғридан-тўғри Хива хонлигига қарши курашишга кучи етмаган Тўра Мурод ҳар хил йўллар ва тадбирлар излади ва дин ниқоби остида давлатни қўлга олишга киришди.

Муниснинг ёзишича, Аваз иноқ 1204/1789-1790 йили Муҳаммад Амин иноқ ўлгандан сўнг давлат тепасига келган.

Элтузар 1185/1771-1772 йили туғилган ва 1218/1803-1804 давлат тепасига келган. 1806 йили Бухоро билан бўлган урушда ҳалокатга учраган.

Муҳаммад Амин иноқ даврида ҳам, Аваз иноқ, Элтузархон даврида ҳам авжига чиққан феодал кураш давом этмоқда эди. Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) даврига келиб хонликни бирлаштириш иши маълум ижобий натижага эришди. Узоқ вақт курашдан сўнг Арол (1811) ва қорақалпоқлар хонлигига бўйсундирилди. Барибир Бухоро хони ва бошқалар билан

феодал курашлар давом этарди. Асарда бундай аҳволларни тасвирловчи жуда кўп маълумотлар келтирилган.

1218/1803-1804 йили Элтузархон ўзи бошлиқ Оқ ёқиш этагида, Тангриёр наҳрининг бошида ва Ёрти Қум мавзуида яшаётган қорақалпоқлар устига юриш қилди. «Лашкари нусрат асар етиб қатл ва торожга машғул бўлдилар... Мавоши ва амвол, зуафо ва атфолин ғорат ва торож қилиб, ғанимат силкига ва асорат қайдига чекдилар. Бу юришда қатнашганлардан бири Муҳаммад Ниёзбекка 200 тиллалик нарса теккан»²². Бундай аҳвол Элтузархонгача ва ундан сўнг Хоразмда давлат тепасига келган Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) даврида ҳам давом этди.

Хива хони Элтузархон Арал ерларини босиб олиш мақсадида икки марта Тўра Мурод сўфи бошчилигида Аралда яшаётган халқ устига юриш қилди.

Муҳаммад Раҳимхон I даврида Хоразмда бир марказлашган хонлик ташкил қилиш ва атрофдаги халқларни хонликка бўйсундириш учун қаттиқ ҳаракат қилинган. Муҳаммад Раҳимхон I Хуросон, Арал, туркман, қорақолпоқ ерларига ҳужум қилди ва улардан баъзиларини бўйсундиришга муваффақ бўлди.

У ўзи бошлиқ бир неча мартаба Арал устига юриш қилди.

Арал халқи эса Тўра Мурод сўфи бошчилигида Хива хонлигига бўйсунидан ва унга закот ва хирож тўлашдан бош тортган эдилар. Муҳаммад Раҳимхон I Арални жуда қаттиққўллик билан босиб олган.

XIX аср хоразмлик тарихнавислар Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» асарини ўқир эканмиз, қуйидагича тасаввурга эга бўламиз. Муҳаммад Раҳимхон аввало Хива хонлигидаги майда ва йирик феодалларни бўйсундиришга киришди.

У 1811 йилда Тўра Мурод сўфини ўлдириб, Арални ўзига қаратди. Энди Муҳаммад Раҳимхон вақтинча бўлса ҳам Бухоро хони Амир Ҳайдар билан Элтузархон даврида узилган алоқани тиклашга интилди. Чунки Бухоро билан яхши алоқа тикланган тақдирда Хива хони учун мамлакатни кучайтиришга имконият туғилар эди. Энди у ўз ҳаракатини қозоқ, Хуросон, туркман ерларини босиб олишга қаратган эди. Бу халқлар ҳисобига ҳам ўз ҳудудини кенгайтди. Бу марказлашиш туфайли хонлик иқтисодий жиҳатдан бир оз жонланган эди. Ана энди ўз ҳукмронлигининг охириги йилларида кучини Бухорога қаратган эди. Бу ҳол «Фирдавс ул-иқбол»да батафсил баён этилган. Муниснинг ёзишича, Муҳаммад Раҳимхон I давлатни қўлга олганидан кейин унинг қариндоши Муҳаммад Ризобек унга бўйсунидан бош тортди. У ўзи-

га тегишли одамлари билан Қиёт кўнғиротидаги ҳовлисига борди. Сўнгра Қипчоқ қалъасини босиб олиб, қалъа ҳоқими Оллоберди бекни ўлдирди. Унинг калласини Хива хонига бўйсунушдан бош тортиб юрган Арол ҳоқими Тўра Мурод сўфига юборди ва Муҳаммад Раҳимхонга қарши курашда ундан ёрдам сўради. Муҳаммад Раҳимхон улар устига Қипчоқ қалъасига Қутлуқ Мурод иноқ бошчилигидаги аскарларни юборди. Бу юришдан натижа чиқмагач, Муҳаммад Раҳимхон ўзи бошлиқ Қипчоқ қалъасига юриш қилади ва уни қамал этади. Бу курашда Муҳаммад Ризо бекка Муҳаммад Ниёз бек ва Муҳаммад Ниёз оталиқлар қўшиладилар ва Муҳаммад Раҳимхонга қарши курашадилар. Бу курашда Арол ҳоқими Тўра Мурод сўфидан ҳам ёрдам оладилар. Суюнбек ва Ўраз Алибек бошчилигида Аролдан ҳам ёрдамга келадилар. Натижа чиқмагач, Муҳаммад Раҳимхон яна Хоразмга қайтишга мажбур бўлади.

Муҳаммад Ризобек Қипчоқ қалъасини олгандан кейин у билан чекланиб қолмай, Гурланга ҳужум этди. Бу ерда ҳам унга феодаллардан Муҳаммад Ниёзбек ва Муҳаммад Ниёз оталиқ ёрдам бердилар. Ундан сўнг Бухородан ва Аролдан ёрдам олган бу феодаллар Қиёт кўнғиротни ҳам босиб олиб, Хива атрофига яқин келадилар. Тўғридан-тўғри Хива тахтини эгаллаш имкониятини топмаган Муҳаммад Ризобек, Муниснинг ёзишича, энди Хива хони Муҳаммад Раҳим билан сулҳ тузиш баҳонаси остида Хивага келиб, хонни ўлдириб, давлатни қўлга олиш фикрига тушади. Лекин унинг бу ниятидан Хива хони хабар топган бўлиб, Муҳаммад Ризобек ва унинг Хивага бирга келган яқинлари ўлдирилади, зиндонга ташланади.

Муҳаммад Раҳимхон I давлат тепасига келганининг иккинчи йили 1222 (1807-1808) Муҳаммад Ризобекнинг қаршилигини синдиргандан сўнг атрофга ҳужум эта бошлади. Қутлуқ Мурод иноқни Янги дарёда яшовчи қорақалпоқлар устига ҳужумга таъйин этди. Бу юришда Муниснинг ҳам қатнашганлиги маълум бўлади²³.

Муҳаммад Раҳимхон энди ўз давлатини кенгайтириш мақсадида атрофга ҳам чангал сола бошлаган эди. Ўз ҳукмронлигининг учинчи йили (1223) 1808-1809 хон бошлиқ човдур халқи устига юриш қилди. Хон аскарларининг зарбасига бардош бера олмаган човдур халқи маълум курашдан сўнг ўз қалъасига беркинадилар. «Охириламр жонларига беқарорлиқ ўти тушуб, галабаи тамом ва ҳужуми молокалом қалъадан чиқиб, асокири нусрат маосир (Муҳаммад Раҳимхон аскарлари) сафига фидойивор ҳамлалар била ўзларин еткурдилар... Майдони муқоталамуонидлар қонидин нарм бўлди»²⁴.

Муҳаммад Раҳимхон ўзи бошлиқ Ҳасанбой эли устига юриш қилди. Уларни босиб олгандан сўнг Кўнғиротга ҳужум этди. Хон аскарлари қаттиқ қаршиликка учрагандан кейин орқага қайтишга мажбур бўлди. Орқага қайта туриб Оймирза элини Хоразмга кўчирди. «Қорақалпоқия тавойифидин кўп эл Қозоқ дарёси била Тенгиз орасида «Моҳийи нар» мавзуида ўлтурур эрди. Аларнинг Оймирза ва Маноҳий отлиғ икки ҳокими бор эрди... Элтузархон ул жамоани чопиб, мусаххар қилиб, кўчириб Оқ ёқишга келтуриб эрди. Хон фавтидин сўнг яна қайтиб кўчиб мавзуи мазкурда ўлтириб, Кўнғирот итоатида эрди... хон Муҳаммад Ниёз карчакни бир бўлак сипоҳ била Оймирза элини кўчирмакка номзод қилиб... Оймирза ўз эли ва Манотой улуси била кўчиб келиб, бу мавзуида (*Кўш қўлда — Қ.М.*) Муҳаммад Ниёз карчак била хосбўслиғга мушарраф бўлди. Ҳазрат (хон) Оймирза била элининг улуғларига хилъати подшоҳона марҳамат қилиб, Шоҳ Ниёз оталиқ ва Муҳаммад Ризо Қушбегини 4000 гузида лашкар била ул элининг ғалласини олдурмоқға юборди»²⁵.

XIX аср Хоразмда ёзилган бу тарихий асарларда келтирилишича, Хива хонлари Аролни босиб олишга кўп ҳаракат қилганлар. Лекин Арол ҳокими Тўра Мурод сўфи ҳам Хиванинг баъзи феодалларини ўз таъсирига олиб, хонга қарши узоқ вақт курашди. 1223/1808-1809 йили Муҳаммад Раҳимхон I бошчилигида Кўнғиротга ҳужум этилган эди. Лекин бу юриш-дан натижа чиқмаган эди. Ҳамон у ерда Тўра Мурод сўфи ҳукмронлик қилмоқда эди. Лекин Тўра Мурод сўфи ҳам тинч ётмай Хива тахтини эгаллаш фикрида эди. Хива хони Тўра Мурод сўфини яккалатиш мақсадида унинг акаси Хўжа Мурод бийни «садоқат» мансабига таъйин этган эди. Лекин барибир Хива хонлари билан Тўра Мурод сўфи ўртасида кураш анча йиллардан бери давом этиб келаётган эди. Муҳаммад Раҳимхон I Хўжа Мурод бийга «садоқат» мансабини берган бўлса, аксинча Хўжа Мурод бий ўз укаси Тўра Мурод сўфи билан тил бириктириб, Хива тахтини эгаллашга қарор қилган эди. Унинг ўз укасига юборган хати қўлга тушиши туфайли ўғиллари билан ўлдирилади. Бу масала юзасидан XIX аср хоразмлик тарихнавислар томонидан келтирилган яна бир-икки мисолни олиб қарайлик. Муҳаммад Раҳимхон ўз сиёсатини ўтказиш, ҳудудини кенгайтириш учун ҳамма мавжуд воситалардан фойдаланишга ҳаракат қилди. Бўйсуннишдан бош тортган халқларни босиб олиш учун уларнинг ерларига оқиб турган дарёларни бўғдирган.

1224/1809-1810 йили Муҳаммад Раҳимхон ўзи бошлиқ Аролга юриш қилганда Чуманой ва Чанглибосув дарёларини бўғдирган. «Ул сувнинг (*Чаманой ва Чанглибосув дарёлари — Қ.М.*) ҳар

еридан Арал аҳли улуғ ва кичик наҳр ва ариқ қазиб зироат қилурлар, манофийи бағоят кўпдир. Ҳазрат (*Муҳаммад Раҳимхон — Қ.М.*) ул дарёларни боғлатур иродасини кўнгулга мусаммам қилиб, тангласиким чаҳоршанба эрди, ул иш саранжомига умаройи изомни муқаррар қилиб, қора чирик аҳлини 3 қисм қилиб, бир қисмини дарахт чоптирмоққа, иккинчи қисмини қамиш ва урух ўрдиarmoққа, учинчи қисмини чим ва тупроқ йиғинатирган ва боғлайдиган мавзёнинг икки тарафин тузатурга таъйин қилди. Жума куни ойнинг тўртида умаройи изомни... икки гуруҳ қилиб, ҳар гуруҳни Чуманойнинг бир тарафига маъмур қилди. Андоқким... Шоҳ оталиқ, Қилич иноқ, Аваз иноқ, Абдулла иноқ ва Яхшилиқ парвоначи, фақир (*Мунис — Қ.М.*), Бекболта мироб, Оллоназарбек, Муҳаммад Назарбек ва бошқаларини... вазир Муҳаммад Юсуф меҳтар билан Чуманойнинг орқа тарафига таъйин қилди. Уйғур Каримберди оталиқ, Худой Назар оталиқ, Тўра Мурод оталиқ, Урозали иноқ, Қора баҳодир мироб, Курбонқули ноиб ва ғайрихўмин... Муҳаммад Ризо қушбеги била қибла томонига муқаррар қилди. Тоқим алар ҳар ким бир иш устида туриб бажид бўлғай. Ул ҳазрат (*Муҳаммад Раҳим — Қ.М.*) ўз нафси-нафиси билан боғлатур мавзўга ташриф келтириб, Чуманойидин дарёга айрилур шуъба сақосининг кун чиқар қирғоғига хайма тутдириб нузул қилди. Ул кун ул ҳазратнинг фармони била Чуманойга навард ташламоққа ибтидо қилиб, ҳар тарафдин беш навард ташладилар. Ҳар наварднинг тулуъи 60 газ эрди. Бу йўсинда ҳар кун ул ҳазрат ташриф келтириб, ҳар тарафдин 10 ва 15 навард ташланур эрди... Ул кун Чуманойни боғладилар... Душанба куни Чанглибосувни боғладилар. Бу наҳрнинг боғланган ерининг арзи 180 қаридан кўп эрди ва амқи (чуқурлиги) 60 газ. Бу навъ дарёни дағи 8 кунда боғладилар. Терсоқар отлиқ яна бир наҳрча бор эди, муни дағи ул 8 кун оралиғида боғладилар»²⁶.

МуҳаммадРаҳимхон Арални ўз ҳокимияти қўли остига олиш учун 1225/1810 — 1811 йили 3-мартга ўзи бошлиқ Аралга юриш қилди ва босиб ололмайд қайтади²⁷. Шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон шу йили Шўркўлда яшаётган халқлар устига юриш қилди, уларни босиб олиб, Оталиқ арнасининг музофотидан Манғит қалъаси яқинига кўчиради²⁸. Шунингдек, Янги дарёда қорақалпоқ уруғларидан Танга Хитой, Беш сариф Хитой, Қипчоқ уруғи ва Кенагас жамоасидан Уймовит эли яшар эдилар. 1225/1810 — 1811 йили Муҳаммад Раҳимхон улар устига юриш қилди ва баъзиларини бўйсундиришга муваффақ бўлди. Бўйсунган Ўринбой ва Эшонбийнинг улусига Кенг Янтоқдан Чилпуқғача, Кўкўзак ва дарё қирғо-

ғини қишлоқ ва яйлоқ учун берилди. Бир қисм бийлар хонга бўйсунмай Арол тарафига кўчиб кетган эдилар. Муҳаммад Раҳимхон улар устига ҳам юриш қилди. Уларнинг кўпчилиги «Беш сариф хитой» уруғидан бўлиб, Эсинкелди бий, Тўхта Пўлад бий ва Мамон бийлар бошчилигида яшар эдилар. Муҳаммад Раҳимхоннинг улар устига қайта юриш қилганини эшитиб, Дашти Қипчоққа жўнаган эдилар. Лекин Беш сариф хитойидан Манглай ва Бўрон бийлар 2500 уйлик одамлар билан бўйсуниб, Хоразм тарафига кўчадилар. Муҳаммад Раҳимхон қумзордан ва денгиз устидан ўтиб бўйсунмаган бийларни ҳам босиб олади.

Муҳаммад Раҳимхон 1811 йилга келиб асосан бор кучини Аролни босиб олишга қаратган бўлса-да, лекин хонликнинг атрофидаги бошқа ерларга ҳам аскар юбориб, ҳужум этиб турар эди. «Муҳаммад Раҳимхон I 1296/1811 йили Хуросон Қизилбошин чопмоқға аскар юборади. Моҳи мазкурнинг 12 сида панжшанба куни Хизир сардорни 50 баҳодир била, ул амрға маъмур қилди. Маъмурлар Кўрғон навоҳисида қўшилиб, Астробод мазофотидан баъзи қалъажотни чопиб, ганоими мавфура била мурожаат кўргуздилар»²⁹.

Хивалик тарихнавислар ўз асарларида шу даврда давом этган феодал курашларни баён этар эканлар, бу кураш туфайли халқнинг оғир аҳволи ва қийинчиликларда умр кечирганлигини кўрсатувчи маълумотларни ҳам кўплаб келтирганлар. Уларнинг ёзишича, 18 йилдан бери Тўра Мурод сўфи Аролда ҳокимлик қилар эди. У Хива хонига бўйсунмагани учун улар ўртасида тўхтовсиз қонли кураш давом этар эди. Бу курашлар натижасида у ерда яшаётган халқлар оғир моддий аҳволда яшаганлар.

Муҳаммад Раҳимхон ўзи бошлиқ тўртинчи марта Арол ерларига юриш қилганда Тўра Мурод сўфи ўлдирилади ва Арол ерлари босиб олинади. 20000 уйлик яшайдиган қалъа ер билан яксон қилинади³⁰.

Аролни босиб олган Муҳаммад Раҳим I энди қозоқ ерларини босиб олиш ниятига тушган эди. Аввало, у қозоқ ерларини босиб олганда давлати анча кучаяр эди. Агар у бошлаб такалар устига юриш қилганда эди Бухоро амири билан ўртада жанжал чиқиши мумкин эди. Муҳаммад Раҳимхон агар қозоқ ерларидан босиб олиб, давлатни кучайтирган тақдирда туркманларни босиб олиш осонлашарди ва Бухоро амири ҳам унча хавfli душман ҳисобланмасди.

Муҳаммад Раҳимхон I 1227/1812-1813 йили ўзи бошлиқ қозоқлар устига юриш қилган³¹. Муҳаммад Раҳимхон I 1228/1813 — 1814 йили ўзи бошлиқ Хуросонга юриш қилди. Ўз ўрнига Қутлуқ Мурод иноқни қолдирди.

Муҳаммад Раҳимхон I «Тарихи ҳижрий 1230/1815-1816 йили Суюн бий, Дўсам бий ва Ильёс шағовулини 5000 сипоҳи жаррор... била қозоқия тавонфидин Чигили хони Назарбийнинг элин чоптурмоқға номзад қилди»³².

1231/1816-1817 йили Муҳаммад Раҳимхон ўзи бошлиқ Ахил такаси устига юриш қилди.

1231/1816-1817 йили Муҳаммад Раҳимхон бир неча бор Марвда яшаётган такалар устига юриш қилди. Шу йили ёвмут акобирларидан Қоқа сардор ва Манглай Али сардор бошчилигида Марвда яшаётган, Мурод сардор бошчилигида Ахил такасига ва Боғибек баҳодир бошлиқ Боми бурма ерида яшаётган такалар устига юриш қилдилар.

1232/1817-1818 йили хон буйруғига мувофиқ Суюн бий ўзи бошлиқ Дашти Қипчоққа қозоқлар устига юриш қилди»³³.

Муҳаммад Раҳимхон Хива хонлиги ҳудудини ва бойлигини кўпайтириш мақсадида Марвни ҳам босиб олишга ҳаракат қилди. У бир неча бор у ерда яшаётган халқлар устига аскар юборади»³⁴. Охири босиб олишнинг иложини топа олмаган Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) ўзи бошлиқ у ерда яшовчи халқларни сув билан таъминловчи (Лавдан) дарёсини боғлатди»³⁵.

Ўз мавқеини мустақамлаган Муҳаммад Раҳимхон энди Бухоро хонлигига тегишли ерларни босиб олишга киришган эди. У ўзи бошлиқ 1238/1823-1824 йили Бухорога юриш қилди. Бухорога тегишли Қоқиштивон ва Оғор қалъаларини босиб олди ва талади. «Чун шужаойи номдор ва сипоҳи нусрат осор қалъа аҳлининг кўпрагин қатлга етқуриб, бошларин олдилар. Баҳият ус-сайфни асорат қайдиға муқаййид қилиб, аҳли аёл ва атфоли била ҳазратнинг (Муҳаммад Раҳимхоннинг) назари анвори пешгоҳига келтурдилар. Бошларни тўрт-беш ерга хирмон янглиғ ўқдиларким, ҳар хирманнинг баландлиги ул миқдор эрдиким, ҳар қайсининг бир тарафидин ўтган отлиғ яна бир тарафдин кўринмас эрди. Камоли газабдин, келган усаронинг қатлиға ҳам фармон... содир бўлиб, аксарин тиғи бедариг дамидин ўткардилар, ҳамул кун ул мавзуьда ул миқдор қон тўкулуб, бош кесилдиким, ақл муҳосиби анинг ҳисобин билмакда мутахаййир... бўлди»³⁶. Бундан ташқари, Муҳаммад Раҳимхоннинг Бухоро хонлиги ерларини босиб олиш учун бир неча марта юриш қилганлигини кўрамиз.

Хоразмлик тарихнавислар ўзларининг бу «Фирдавс ул-иқбол» номли асарида Хоразм диёрининг тарихини қадим замонлардан бошлаб баён этсалар-да, айниқса, XVIII — XIX аср биринчи чорагигача Хоразмда бўлган сиёсий ҳаётни тасвирловчи маълумотлар ҳам жуда кўпдир. Ўша даврнинг сиёсий аҳволи, Хива хонларининг тутган сиёсати ва у даврда

яшаган халқ аҳволи ҳақида шоҳидлик берувчи баъзи бир маълумотларнигина келтириб ўтдик. Бу асарнинг қимматли тарафларидан бири, шу даврнинг сиёсий ҳаётини очиқ кўрсатиб беришдир.

Муҳаммад Раҳимхон I вафот этгандан сўнг Хива тахтига Оллоқулихон келган эди. Оллоқулихон тахтга ўтиргандан сўнг, хонликнинг атрофидаги ерларга ва Бухорога элчилар юборди. Мулла Мурод Али юзбошини Дашти Қипчоқда Султон Темурхон ҳузурига юборди. Султон Темурхон шу вақтда Хива хонлигига хирож тўлар эди. Ҳасан Мурод махрамни Ҳиротга Шоҳ Комрон саройига юборди. Муҳаммад Солиҳ шайхни Марв вилоятига, Ниёз Қилич сардорни Ахилга ва Муҳаммад Раҳим паҳлавонни Тажан била Сарахс юртига юборди. Бухородан Муҳаммад Раҳимхон даврида сулҳ тузишни талаб қилиб келган Амир Ҳайдар элчилари Султонхўжа ва Мусобекни қабул қилиб, уларга Норбекни қўшиб Бухорога юборди.

XIX аср Хоразм тарихига оид асарлардан Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» асарини ўқир эканмиз, Оллоқулихон (1825-1843) даврида асосан Хуросон ерларини босиб олишга ҳаракат қилганлигини кўраемиз. Хива тахтида ҳоким бўлган Оллоқулихон шахсан ўзи бошлиқ бир неча марта Хуросон ерларига юриш қилди. Баъзи бир шаҳарларни босиб олди, баъзи бир қалъаларни вайрон этди ва баъзи бир тоифаларни Хоразм ҳудудига мажбурий равишда кўчирди.

Оллоқулихон ўзининг Хуросон ерларига қилган ҳужумларида дин ниқоби остида ҳаракат қилди. Оллоқулихон шахсан ўзи бошлиқ Эрон ерларига беш марта юриш қилди. Ундан ташқари, ўз биродари Раҳмонқули тўра бошчилигида ҳам аскар юборди.

Оллоқулихон Бухоро билан кескинлашган муносабатни тартибга келтиргандан сўнг, 1241/1825-1826 йили Ҳазорасб ҳокими Раҳмонқули тўра бошчилигида Хуросон ерларига ҳужум этиш учун аскар юборди. Улар бориб Оқдарбанд қалъасига ҳужум этдилар ва уни босиб олдилар. У ерда яшаётган халқларни Сарахсга кўчирдилар.

Оқдарбандни босиб олгандан сўнг, хон аскарлари Малик-ободга келдилар. У қалъа Маздурон яқинида жойлашган эди. Шу кун «Қорасув канори ва Канафс ҳисори устидин ўтиб пешин чоғи Канакуш қалъасин... ихота қилиб, ҳамул соат ул қалъа аҳлин мол ва ашёси била тасарруфиға киргузди...»³⁷

Раҳмонқули тўра бошчилигида Хива аскарлари Эронга тегишли ерларни талашда давом этар эдилар. «Ул жумладан бир гуруҳ Нишобур элига говго ва шур солиб, ганойими мавфур била келдилар. Яна бир бўлак Гурёнға озим ва Блуж

аҳлининг наҳб ва қатлига жозим бўлиб, ул диёр аҳлининг барча амволин дастгир ва хонининг аёл ва атфолин асир қилиб, фарахи тамом била келдилар. Яна бир гуруҳ Хоф устига бориб, ул мулк аро кўп ишлар бошқариб, ганимати фаровонга мутасарриф бўлиб қайтдилар. Яна бир гуруҳ Сабзавор тарафига илғор этиб, ул диёр аҳлин тор-мор қилиб, усаройи бешумор била ёндилар»³⁸.

Энди Оллоқулихон шахсан ўзи бошлиқ Хуросон ерларини босиб олишга киришган эди. 1244/1828-1829 йили Оллоқулихон ўзи бошлиқ Хуросон устига юриш қилганда вабо касали тарқалиб, кўп аскарлари ўлгандан сўнг Хивага қайтишга мажбур бўлади. Бу юришда қатнашган Мунис ҳам вафот этди. Унинг ўлимига бағишлаб Диловар номли шоир тарих ёзган:

Т а р и х

«Бек Мунис гузашт дар ғурбат,
Гашт тарихи фавти бек ғариб»³⁹.

Энди 1245/1829-1830 йили яна янгидан Хуросонга юриш қилди. Бу 3-мартта юришида Али эли қалъасини янгидан босиб олди ва у ерда яшаётган халқларни Хоразмга кўчирди. «Чун ҳазрат (*Оллоқулихон — Қ.М.*) Али эли халқиға навозиши хисравона кўргузуб, оларға Қилич Ниёзбой орнасининг оёқи ва Булдамсоз қалъасининг атрофидин ер бериб, маъво ва сукано таъйин этди. Холо ҳамул мавзуъда боғот ва иморат қилиб, улуғ эл бўлиб ўлтурубдурлар»⁴⁰.

Эрон ҳокими Аббос мирзанинг Хуросон ерларига ҳужум этиб, Хива хонига бўйсундирилган баъзи ерларни босиб олганлигини эшитган ва шошиб қолган Хива хони Оллоқулихон 1248/1832 — 1833 йили Хуросон тарафига яна юриш қилди. Бу унинг Хуросон устига Раҳмонқули тўра бошчилигида бўлган юришларни ҳисобга олмаганда 4-мартта юриши эди. Бу юриш ёз фаслида бўлиб, йўлда хон аскарлари ҳаво ҳароратидан қаттиқ қийинчиликларга дуч келган...

Сув ноёблиғи ҳасратидин ўтға тушган қил масаллик изтироб... кўргуздилар⁴¹.

1252/1836-1837 йили Оллоқулихон кўп сонли аскар билан бешинчи марта Хуросонда яшовчи халқлар устига юриш қилди. Кўп ерларни вайрон этди ва халқларни талади. Бу юришда Кўклон жамоасидан 40000 уйлик Хоразм тарафига кўчириб келтирилди.

«Маълум бўлсинким, ул ҳазрат (*Оллоқулихон — Қ.М.*) Кўклон тавойификим Қурғон суви каноридин кўчуруб Хоразм диёриға келтурмиш эрди, Кўҳна Урганч мазофатидин ер

бериб маъво ва сукано шафқат қилди. Ҳоло... мазкур юрtdа... ўлтурубдурлар»⁴².

Шундай қилиб, дин ниқоби остида Хива хони билан Эрон шоҳи ўртасида бошланган феодал курашлар узоқ вақт давом этади. Охирида Эрон шоҳи дўстлик ўрнатишни илтимос қилиб, Хива хонига элчи юборган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Чун Муҳаммад шоҳ Хоразм шужаосининг дастбурдига тоқат қила олмай Ҳирот устидин фирор ихтиёр қилиб, Техрон...га борди... Охир Ҳазрат (*Оллоқулихон — Қ.М.*)... мулозимлариға ошнолиғ қилмоқни сабаби амният ва мазиди давлат англаб, ўз муътаמידларидин Ходийхон отлиғ бир кишисин элчи қилиб, қўлиға муҳаббатнома топшуруб, Хоразм сари равона қилди. Мазкур элчи неча кунлар йўл юриб остон бўслиғ шарафига восил бўлиб, Муҳаммад шоҳнинг юборган номасин арзға еткурди. Нома мазмуни ул эрдиким, қадим замондин то бу овони саодат нишонғача Хоразм хонлари била Эрон подшоҳлари орасида дўстлуғ шеvasи ва рафт омад тариқаси ҳеч важҳ била матрук ва маслуб бўлмомиш эркон, бас бизлар дағи ҳамул тариқада сулук қилиб, мувафақат ва мўсодақат расмин бунёд қилсоқ, токим бу шеваи хўб ва расми марғуб маёманидин икки юртнинг фуқаро ва раоёси фароғат ва амният била маишат қилғусидурлар»⁴³. Бу номани олгандан сўнг Хива хони Оллоқули унга жавоб ёзиб, ўз элчиси Бикиш халифани Муҳаммад шоҳ ҳузурига юборади. Эрондан яна шоҳнинг Мирза Ризо номли вазири элчи бўлиб келади. Бунга қарамасдан кураш кейинчалик ҳам давом этади.

Хоразмлик тарихнавис Огаҳийнинг мазкур асарида Хива хонлигининг Ўрта Осиёдаги хонликлар, руслар ва бошқа халқлар билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам гапирилади. 1255/1839-1840 йили Оллоқулихон вазири Отамурод Кушбеги бошчилигида Чўчкақўл мавзеида руслар томонидан қурилган «Тошқалъа» деб аталувчи қалъа устига ҳужум этиш учун аскар юборди. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: (Хон аскарлари) «... издиҳоми тамом била уруснинг солғон қалъасиким Тошқалъага мавсумдир, атрофин пўр корвор айланиб қабоб туштиллар. Русия аҳли дағи қалъанинг атроф ва жавонибин маҳкам ва мустаҳкам этиб барча махориж ва мадохилин масдуд ва мадрус қилиб тўпанг андозлиғ ва оташбозлиғ савмиға иқдом кўргуздилар. Ҳамул кун сипоҳи нусрат паноҳдин биров бир тил тутиб, саркардалар қошиға келтурди... Ул бу янглиғ хабар бердики, қалъа бағоят матин ва мустаҳкам ва қалъа ичи асбоби ҳарб ва оташхона била мамлу ва маҳкамдир. Аммо урус мамлакатидин 300 урус ва 100 қозоқ бу қалъа аҳлиға кераклик асбоб ва яроқ ва асил хилъатлар ва қиймат баҳо

парчалар аробаларга юклаб чиқибдурлар. Тангла кечга бу қалъага келгусидур. Чун саркардалар бу хабарни топдилар... қушбеги бошлиқ бу навъ маслаҳат қилдиларким,... керактурким қалъага келатургон уруснинг олдиға қаршу чиқиб чапавул урғоймиз, токим бу янглиғ жустижу ичра обрўй ола олғаймиз. Барча бу маслаҳатда мутгафиқ бўлиб, тангласиким... келатургон урус ўтрусига қараб илғор қилдилар. Ҳамул кун аср Ҳангомида қоравуллар уруснинг қорасин кўриб саркардаларга хабар бердилар. Урус дағи қоравулларни кўруб, дарҳол аробаларидин кўрғон эгириб мухораба асбоби била мусаллах бўлдилар... Атроф-жавонибдан от солиб... урусга аралашиб жанги мағлуба қилиб ганойими фаровон олиб чиқдилар»⁴⁴. Шундай қилиб, Отамурод Қушбеги бошчилигида Тошқалъага юборилган аскарлар карвонни талаб, Хоразмга қайтдилар.

Шу йили, яъни 1255/1839-1840 йилнинг муҳаррам ойининг 17-сида Абдулло ясовулбоши бошчилигида иккинчи марта Тошқалъа устига ҳужум этиш учун аскар юборилди. Лекин қандайдир сабабга кўра, руслар Тошқалъани ташлаб кетган эдилар. Хон аскарлари Хоразмга қайтиб келганлар.

1256/1840 — 1841 йили Хива хонлиги кўлида бўлган 1000 га яқин рус асирлари озод қилинган. Огаҳийнинг ёзишича, Россияга юборилган Хива савдогарлари узоқ вақтдан бери ўз юртларига қайтарилмасдан ушлаб турилган эди. Агар рус асирларини озод этиб, ўз юртига юборилмаган тақдирда карвоннинг ҳам қайтмаслиги мумкин эди. «Риёз уд-давла»да келтирилишича: «Русия халқи Хоразм карвониниким тахминан 1000 киши бор эрди тутсоқ қилдилар, токим Хоразм мамлакатадаги уруслар била мавоза қилғайлар. Бу мақсад била карвон аҳлин мустақил инон қилмай, кўп муддат мухосаро қилиб сақлайдилар... Хоразм диёридаги... урусларни жамъ этиб, Отажон охундни элчиликка таъйин этди. Муҳаммад Шариф нўғайни ҳибсдан чиқориб... Отажон охундга кўшиб урусларни дағи топшуруб, мазкур йили жумодий ас-соний ойининг 4ида душанба куни рухсат берди. Англисдин элчи бўлиб келган шахс бир соҳибким урус юртига борурга майил кўргузиб ижозат тилаб эрди, ани ҳам ҳамул элчиларга ҳамроҳ қилиб юборди»⁴⁵. Бу элчига таржимон сифатида кўшиб юборилган Муҳаммад Шариф нўғой илгарироқ асир этилиб, хон олдиға келтирилган эди. Асирлар Россияга етиб боргандан сўнг, Хоразм карвонларига ҳам ўз юртларига қайтишга рухсат берилган. Бу масала юзасидан Т.Нетьматов ўз асарида қуйидагича мулоҳаза юритади. Хива хонининг рус асирларининг озод этилишига ва ўз ватанларига қайтишларига рози бўлишининг сабаби «Хива хонлигининг ички вазияти Россия била тезликда дипломатия ва савдо алоқаларини тиклашни талаб қилар эди»⁴⁶.

Хоразм тарихига оид Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» номли асарида ёзилишича, Оллоқулихондан сўнг Хива тахтига келган Раҳимқулихон (1843-1846) даврида ҳам Эрон билан бўлган кураш давом этди. Ундан ташқари, Хива хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасида ҳам феодал курашлар давом этади.

1257 (1841-1842) йили ҳали Оллоқулихон Хива тахтида ҳоким экан, Раҳимқулихон кўп сонли аскар билан «ғазот» савоби ниқоби остида Хуросон ерларига юриш қилди. Бу юришда «Жамшидия тавойифининг мавотин ва масокини Хуросон вилоятининг Бодайш музофотида Кўшак ва Қора тўпа отлиғ мавзуьда эрди»⁴⁷. «Тангласи якшанба куни Жамшидия тавойифидин 15000 ўйликдин зиёдроқ элоти кўчириб, Хоразм сари ирсол қилди»⁴⁸.

«Бу нусхаи мухтасарни ўқиғувчи арбоби фазл ва хунарга маълум бўлсинким, Жамшидия тавойифин Хоразм диёрига келтурулгандан сўнг, Қилич Ниёзбой наҳрининг бир шуъбаси канорида Қуба тоғининг жанубида ул тоифага маскан ва мазориъ таъйин қилди... Ул жамоадан 2000 навкар рикоби ҳумоюн мулозиматин қилиб, ғайрат ва шужоатда ўзга лашкариядан мумтоз ва мустаснодурлар»⁴⁹.

Ундан сўнг 1258 (1842-1843) йили Раҳимқулихон ўзи бошлиқ Чоржўйга ҳужум этди⁵⁰.

Кейинчалик Хива хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасида кураш кучаяди. 1259 (1843-1844) йили Бухоро устига бўлган юришда Огаҳий ҳам қатнашганлигини ёзади.

Бухоро хони Амир Насрулло Хива хонлигига юриш қилиб, Хазорасбни қамал қилганда, Сақар жамоаси Хива хонлигига тегишли ерларни талаган эдилар. Амир Насрулло Бухорога қайтгандан кейин Хива хони Кўҳна Урганчга келди ва у жамоадан тезликда 10000 тилла ёрғу йиғишни буюради ва йиғдириб олади⁵¹.

Амир Насрулло билан муносабат бузилгандан сўнг, Бухоро ерларига мунтазам равишда ҳужум этиб турилди⁵².

XIX аср хоразмлик тарихчи Огаҳий томонидан мазкур асарида ёзиб қолдирилган мисоллардан маълум бўладики, XIX асрда Ўрта Осиёдаги хонликлар ўртасида мунтазам равишда феодал курашлар давом этган. Бу давом этган курашлар мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётига ўзининг салбий таъсирини кўрсатар эди. Бу курашлар натижасида халқнинг моддий ва маиший аҳволи оғирлашар, гуноҳсиз халқлар таланар, бекорга азоб чекар, ўз юртиларидан мажбурий равишда кўчирилар эдилар. Огаҳий ўз асарларида хон аскарларининг баҳодирликларини ва қаҳрамонликларини тасвирлаш баробарида уларнинг тутган шафқатсиз сиёсати ҳақида

жуда яхши фактлар келтирилган. Шунингдек, Отаҳдий ўзининг XIX асрда ёзилган Муҳаммад Аминхон (1846 - 1855) даврида бўлган воқеаларни ўз ичига олувчи «Жомий ул-воқити султоний» номли асарида ҳам, Хива хонларининг қўшни халқларга нисбатан тутган сиёсати, уларни босиб олишга ҳаракат қилганликлари ҳақида гапиради. Бу асарда Хива хони Муҳаммад Аминхоннинг Марвни босиб олишга қилган ҳаракатини кўраимиз.

Муҳаммад Аминхон буйруғига мувофиқ 1262 (1845 - 1846) йили Мирмуҳаммадхон бошчилигида Хива хонлиги аскарлари Марвда яшаётган сариқлар устига юриш қилдилар. Байрамалихон қалъасига етганларида қалъа атрофини талашга буйруқ бўлади. Қалъа аҳли талангандан сўнг саркардалар... хурсанд ва масрур... мурожаат қилдилар⁵³. Хон аскарлари қалъа атрофини талаб ва поймол этиб қайтганларидан кейин бундай талон-торож бўлишига чидаёлмаган халқ қалъа ичидан чиқиб, хон аскарларининг кетидан этиб келиб Чилбурж мавзеида хон аскарларига ҳужум этдилар. «Ногаҳ арбоби фасод ва асҳоби-инод қалъаларидан отлиғ ва яёқ марду зан ва пиру жавон иттифоқ била иликларига тиг ва таёқ олиб, сел жафосидин хонахароб бўлган мур хайлидек ва сарсар ихтизозидин кўзгалгон малах ҳужуми тамом ва издиҳоми моло калом била сипоҳи зафар фаржомни таоқиб қилиб, ақабидин етиштирдилар... (хон аскарлари) кўрдиларким... талош ва савош русумидин кўл чекмайдурлар, балки турфон сайин кўпайиб, баҳодирларга зўр дастлик кўргузадурлар⁵⁴. Икки орада уруш воқеа бўлиб, қанчалик курашмасинлар сариқлар енгилдилар. «Даст топгонларидин нишона учун аҳли фалиднинг жасадраридин 200 чоғлиғ бош кесиб олдилар»⁵⁵.

Муҳаммад Аминхон 1263 /1846 — 1847 йили Сарахсда яшаётган така тоифаси устига юриш қилди. Аввало хон аскарлари Байрамалихон қалъасини қамал қилдилар. Лекин у ерни босиб ололмай, атрофдаги экинларни поймол этадилар⁵⁶. Хон бошлиқ аскарлар у ердан кўчиб, Марв дарёсининг шимоли-жанубида бир кўл атрофига келдилар. Сўнгра «Ниёз Муҳаммад бой қалъаси атрофига бориб, сурон солдилар. «Арбоби ни-фоқ»даги номус юзидин отлиғ ва яёқ ҳужуми тамом била чиқиб, баҳодирларга муқобил бўлиб савош ва талош русумин захурга еткурдилар. (Лекин кучлари етмай қалъага беркиндилар). Панжшанба куни ҳукми воло (*Муҳаммад Амин* — Қ.М.) мавжаби била вазири олий ниҳол... Ота Мурод қушбеги оммаи лашкарияга буюриб, дарёнинг бандин йиқтуруб сувни аввалги рудхонасига жорий қилдурди, токим аҳли фасоднинг мазраъин умиди сувсизлик жиҳатидан қуриб, аҳволига усрат ва суъубат юзлангай»⁵⁷. Қалъа атрофини поймол этдилар.

«Чун 14 кун муддатига Марв вилоятининг аксари масокин ва мазориъи жунуди номаъдуд маркобининг лакад кўбидин хароб ва нобуд бўлди»⁵⁸.

Муҳаммад Аминхон Марвни босиб олиш ниятида улар устига юриш қилди. Лекин у ерда яшаётган халқ ўз озодлигини сақлаб қолиш учун қаттиқ курашди.

Тарихнавис Огаҳийнинг ёзишича, ҳатто бу курашда бутун халқ кўтарилиб, хон аскарларига қарши курашганлар. Уларни сувсизликда ҳалокатга учратиш ва экинларини сувсизликдан қуритиш учун хон буйруғига мувофиқ оқиб турган сувлар тўхтатилган. Лекин шунга қарамасдан Муҳаммад Аминхон Марвни босиб олишга муваффақ бўлмади. Марв халқи бу гал ўз озодлигини сақлаб қолган эди.

Муҳаммад Аминхон 1264 (1847-1848) йили иккинчи марта ўзи бошлиқ Марв устига юриш қилди. У йўл-йўлакай аскарларига Марв атрофидаги қишлоқларни ва қалъаларни талатди. Кўп ерлар поймол этилди. Халқлар ўлдирилди. Фармонга мувофиқ асирлардаги сиёсат тиғи зарбидин адам уқубатгоҳига борди⁵⁹.

Муҳаммад Аминхон бошлиқ Хива аскарлари Марв вилоятида яшовчи халқларга қанчалик зўрлик қилмасинлар, уларнинг мол-мулкларини таламасинлар, экинларини туёқ остида пайхон этмасинлар, бари бир қаттиқ туриб курашдилар. У ердаги халқ кураш учун оёққа турди. Огаҳий бу ҳақда бундай деб ёзади: «Чун аъдо (*сариқлар — Қ.М.*)... шитоб ва истеъмол кўргузиб отлиғ ва яёқ қўлларига асбоби ҳарб ва олоти зарб олиб, ағниё ва фуқаро, атфол ва зуафо барча бирдин ҳужум овор бўлиб, ҳайъат ижтимоъ бўлиб, шужаойи зафар парварнинг ўтрусига қарши чиқтилар. Баҳодирлар... шамшири буррон ва синони ажал нишон зарубидин жон ситонлиғ кўргуздилар. Муронидлар (*сариқлар*)даги мухораба амридин илик чекмай то ўлгунча талош ва савош расмин тақдимға етқуриб, ҳамул кун субҳидин то шом жанги мағлуба воқе бўлди. Охираламр сипоҳи нусрат нишон (хон аскарлари) ғолиб бўлиб, барчасин тиғи бедариф дамидин ўтқардилар»⁶⁰.

Муҳаммад Аминхон ўзи бошлиқ 1267 (1850-1851) йили яна Марвга юриш қилди. У Марв қалъасини 34 кун қамал қилди, лекин босиб олишга муваффақ бўлмади. Қалъа атрофини талади ва вайрон этди. Сўнгра Хоразмга қайтди⁶¹.

Огаҳий ўзининг Хоразм тарихига оид «Жомиъ ул-воқеоти султоний» асарида Хива хонининг Марв устига мунтазам юриш қилганлигини кўрсатган. 1268 (1851-1852) йили Муҳаммад Аминхон бошчилигида Марвга юриш қилинган.

1269 (1852-1853) йили хон тарафидан Марв ерларини талаш учун юборилган аскарлар... Тахминан 40000 чоғлиғ

тева ва 80000 чоғлиғ қўй ва ўзга навъ мол ва ашёдин дағи кўп ўлжа ғанимат тасарруфлари илкига тушуриб, Хоразм жонибиға сурдилар⁶².

Бу тўхтовсиз ҳужум натижасида бечора халқ қалъа ичига қамалиб, қалъа ичидан чиқишга ва деҳқончилик ишлари билан шуғулланишга ҳеч қандай имкониятлари бўлмаган. Шунинг натижасида очлик балосига гирифтор бўлиб, қаттиқ қийналганлар. Аммо бу йил 1269 (1852 — 1853) Қора ёфдағи илғор ётғон лашкар аҳлининг пайдарпай қалъа атрофиға чапавул уруб, кўп дастбурдлар еткурган жиҳатидан ул тоғилар фароғ топа олмай ва ҳеч ерда экин экарга журъат қилолмай, ғоятсиз машаққат била зиндагонлиғ қилур эрдилар⁶³.

Ана шундай аҳволда яшаётган халқ устига хон ўзи бошлиқ 1269 (1852-1853) йили олтинчи марта кўп сонли аскар билан юриш қилди. Бу юришнинг муддати 124 эди. «Ҳазратнинг (*Муҳаммад Аминхон — Қ.М.*) ноираи ғазоби иштиғол топиб, мухсара амриға андоқ иштиғол кўргуздиларким, қалъа аҳли ҳеч тарафдин бош чиқара олмай қаҳат ва ғало балосига андоқ мубтало бўлдиларким... очлик шиддатидин мошдек кўзлари кўкориб, нон йўқлигининг жонлариға етиб, ҳалок бўлурға ёвуқ етдилар»⁶⁴. Асарда кўрсатилишича, аскарлар ўртасида вабо касали тарқалганлиги учун Марвни босиб ололмай қайтдилар, дейилади. Халқ шу даража қийналса-да, Хива хонига бўйсунмаганлигини кўрамыз.

Шундай қилиб, Муҳаммад Аминхон Марвни босиб олиш учун мунтазам равишда юриш қилди. Дашти Қипчоқда яшаётган қозоқлар устига ҳам ҳужум қилиб турди. Охирида Хива хони Марв устига еттинчи марта юриш қилди. Хон аскарлари Марвдан Сарахсга борганда қаттиқ қаршиликка учради. Бундай хавф-хатарда умр кечираётган халқ ўзлариға ўлимни афзал билиб, хонга қарши астойдил курашдилар.

«Қалъанинг ичидаги барча улуг ва кичик, эру хотин итти-фоқ била ўлимга кўнгил қўйиб пиёда ва сувора қалъадан чиқиб ҳайъат ижтимоъ билан фидойивор ҳамлалар қилиб, ўзларин лашкар нусрат асар (*хон аскарлари — Қ.М.*) сафиға еткурдилар. (Хон) лашкарининг буронғари шикаст топиб, хазимат тариқига юз урдилар. Ул ҳол мушоҳадасидин сафнинг қалбгоҳи дағи бузулиб, барча лашкария уруш майдонидин рўй гардон ва мутафарруқ ва паришон бўлдилар»⁶⁵. Бу урушда хон ўзининг яқинлари: бир неча шахзода, Аваз хожа шайх ул-ислом, Раҳмонберди қози ва бошқалар билан ҳалокатга учрадилар.

Марв аҳлининг Хива хони устидан ғалаба қилиши, Муҳаммад Аминхоннинг ўлдирилиши аҳволни бутунлай ўзгартириб юборган эди. Яна хонликнинг ичида феодал курашлар

авж олган эди. Хива хонлигининг ичида тахт-тож учун авж олган кураш яна шундай маълум бўладики, Тангри қули тўра ва Абулазиз тўралар, Калотдан қочиб келган ва хон саройида ором олган Калот ҳокими Жаъфар қулихон билан биргаликда Муҳаммад Аминхон ўлдирилгандан сўнг давлат тепасига келган Сайид Абдуллохонни ўлдиришга киришдилар. Лекин сир очилиб қолиб, жаллод қўлида каллалари кесилди.

Бир оз вақт ўтмай давлат тепасига келган Сайид Абдуллохон ҳам туркманлар томонидан ўлдирилди. Сайид Абдуллохон ўлдирилганда Муҳаммад Ниёзбий ёвмутлар қўлига асир тушган бўлиб, 5,5 ойдан бери улар қўлида эди. Сайид Абдуллохондан сўнг Хивада хонлик тахтига Қутлуғ Муродхон чиққан эди. Асир тушган Муҳаммад Ниёзбий бу курашлардан фойдаланиб, ёвмутлар ёрдамида Хива хонлигини қўлга кириштишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Хива хони Қутлуғ Мурод туркманларга элчи юбориб, сулҳ тузиш масаласини ўртага ташлаган эди. Ана шу пайтдан фойдаланган Муҳаммад Ниёзбий туркманлар билан биргаликда тил бириктириб, сулҳ тузиш ниқоби остида Хива хони саройига келади. Муҳаммад Ниёзбийнинг асосий мақсади хонни ўлдириб, Хива тахтини эгаллаш эди. Унинг бу фикрини қуйидаги туркманларга берган ваъдасидан англаш мумкин:

«... Тарокима муфсидларига ваъда эттиким, агар сизларнинг савобдид ва имдодингиз била салтанат амри менга етушса, даст музд ва хизматона учун уч кун муддатигача шаҳар улусининг асбоб ва нуқуд, амвол ва ашёсин ғорат ва торож қулурга рухсат берурман, балки барча ишда сизларни соҳиб ихтиёр қилурман»⁶⁶.

Ўз шахсий манфаатини кўзлаган Муҳаммад Ниёзбий тахтни эгаллаш учун охириги пастликкача етиб борди. Халқ аҳволи билан ҳеч қандай ҳисоблашмай, уларни талон-торож бўлишларигача рози бўлди ва бошчилик қилмоқчи бўлди.

Шундай қилиб, Муҳаммад Ниёзбий сулҳ тузиш ниқоби остида ўзига яқин туркманлар билан биргаликда Хивага келиб, Қутлуқ Муродхонни сарой ичида ханжар билан уриб ўлдиради. Шу билан биз Хива хонларидан уч хонни биринкетин ўлдирилганлигини кўрдик. Бу бир тасодифий ҳол бўлмай, балки Хива хонларининг туркманларни бўйсундириш учун мунтазам равишда улар устига юриш қилиб, эккан экинларини поймол қилдириб, хўрлашларига чидай олмаган халқнинг уларга нисбатан берган жавоби эди.

Муҳаммад Ниёзбийнинг Қутлуқ Муродхонни ханжар уриб ўлдириганидан хабар топган вазир Муҳаммад Яқуб меҳтар ёвмутларга қарши шаҳарда қирғин ташкил этади.

Кутлуғ Муродхондан сўнг Хива тахтига Сайид Муҳаммадхон келган эди. Шу вақтда Хива хонлигининг ичида бўлган феодал курашлар янада авж олган эди. Бош вазир Муҳаммад Якуб меҳтар давлатни қўлга олишга интилган бўлиб, унинг ҳаракати туфайли бир қанча шаҳзодалар ўлдирилган эди. Охири бу кураш вазир Муҳаммад Якуб меҳтар ва унинг яқинларининг ўлимига олиб келди. «1273 (1856-1857) йили Хон фармониға мувофиқ Муҳаммад Якуб меҳтарни Раҳматилла Ясовулбоши сарой ичида ханжар билан уриб ўлдиради. Ундан сўнг ҳамул кеча фармон... мавжаби била чобик қадам ясовуллар... меҳтари мақтулнинг иниси Искандарбой, амакиси Вайсбой ва анинг ўғли Отаниёз бой бошлиғ барча хеш ва ақрабосин тутиб келтуруб маҳбус этдилар. Меҳтарнинг яна бир иниси Набибойким, неча муддатдин бери Ҳазорасб қалъасида бўлиб, ул қалъа харосатиға машғул эрди, ҳамул кеча суръати тамом била жаллодлар юбориб, тийғи буррон ишорати била ани ҳам оқоси изидин равон этдилар»⁶⁷.

Бу даврда Хива хонлигида бир тарафдин ташқи душманлар билан кураш кескинлашган бўлса, сарой ичидаги аҳвол ана шундай эди.

Огаҳий Хива хонини мақташ, уни кўкларга кўтариш, хон аскарларини қаҳрамон сифатида тасвирлаш билан биргаликда, хоннинг қўшни халқларга, умуман, халққа нисбатан тутган сиёсати ўз-ўзидан кўриниб қолади. Огаҳий воқеаларни баён этар экан, кўпгина географик маълумотларни ҳам келтирган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Дарёйи Амуянинг суви тахминан 30 йилдан бери Давдан орнасиға зўр қилиб, ул орна дарёнинг кўп сувин торитиб, аксари мазраалар кўл бўлиб, Кўҳна Урганч қалъасининг қибласидин ўтган Кўҳна дарё рудхонасиғаким Шарқировиқа мавсумдир, йўл топиб, кўп ерларга боргунча сув жорий бўлди. Бўз ерлардин ниҳоятсиз зироатгоҳ очилди. Ёвмут бошлиғ аксари туркман тавоифи ул мазраалардин ғоятсиз маҳсулот олиб, камол тўқлиқдин... тамарруд ва туғён русумин оғоз қилди.

Чун мазкур орнадан сув оқмоқ тарокима «муфсид»ларининг фасод ва иснодига боис эрди. Бу жиҳатдин ҳазрати шаҳриёр (Сайид Муҳаммадхон) мазкур орнани боғлатмоқ ва муфсидларнинг умидлари мазраасин қурутмоқ учун 1274/1858 йил рабиъ-ал-аввал ойининг 4 да панжшанба куни... вазири аъзам... Ҳасан Мурод қушбегини номзад қилди. Қушбеги мазкур... ҳамул кун ул хизматни биткарурга озим бўлиб, мамолики маҳруса раоёсидин кўп белдор ва хашари қор гузор олиб бориб, мазкур орнанинг сақосин тахминан ўн кун муддатида банд... қилдирди»⁶⁸.

XIX аср Хоразм тарихнавислари Мунис ва Огаҳий асарларини ўқир эканмиз, Хива хонларининг қўшни қорақалпоқ, туркман, қozoқ ерларига, Хуросонга қилинган юришлар ва Бухоро хонлиги билан бўлган урушларни баён этилганлигини кўрамиз. Шунингдек, Хива хонлигининг ўзида ҳам курашлар давом этаверади. Бу масала бўйича ҳам бу тарихий асарларда келтирилган маълумотларга мурожаат қилайлик, 1858 йилги воқеани кўриб ўтайлик. Тўра Мурод сўфи бошчилигида узoқ вақт қаттиқ қаршилик кўрсатган ва 1811 йили Муҳаммад Раҳимхон томонидан бўйсундирилган Арoл ҳали Хива хонлигига бўйсунитишни хоҳламас эди. Хива хони томонидан солинган солиқларни тўлашга қийналган халқ 1858 йили Хива хонига қарши қўзғoлон кўтаради. Халқнинг бу кайфиятидан фойдаланган Муҳаммад Паноҳ бу қўзғoлонга бошчилик қилади. Бу қўзғoлон Муҳаммад Карим девон Қўнғиротда солғит солиғини йиғаётган вақтида бошланган эди. Қўзғoлончилар хон вакилини ва солиқ йиғувчиларнинг ҳаммасини ўлдирганлар.

Бу ҳақда Огаҳий ўз асарида бундай деб ёзади: — «Қўнғиротия тавойифининг авбошлари...ҳазрати аъло хоқонининг (Сайид Муҳаммадхоннинг) итоати рибқасидин убудият рибқасин тортиб тамарруд ва инод ёқасидан муҳолифат ва фасод бошин чиқориб... пинҳоний машварат ва иттифоқ қилиб, йилқи йили санаи ҳижрий 1275/1858-1859 йилида рабиъ-ал-аввал ойининг 16 сида душанба куни ҳужуми тамом била жалодат тигин шақоват номидин чекиб, бегуноҳ давлат-хоҳларнинг устига балoйи осмонийдек пинҳоний тўқилиб қатл ва қўшиш... амрига машғул бўлдилар. Маълум бўлсинким, Қўнғирот халқининг уч соҳиби ҳукумат бийи бор эди. Бири Қутлуқ Мурoдбий, бири Паҳлавон Ниёзбий ва бири Юсуфбий. Муфсидлар (қўнғиротлилар)... Қутлуқ Мурoдбийни аксари ўғлонлари била қатлга еткурдилар. Паҳлавон Ниёзбийни бир ўғлин ва Юсуфбийнинг икки ўғлин баъзи мутобиълари била ўлтирдилар. (Сайид Муҳаммадхоннинг) ихломанд ходимларидан Муҳаммад Карим девонником, фармон... била ҳамул овонда Қўнғирот қалъасига бoриб, Қутлуқ Мурoдбий била барча қoрақалпоқия ва қўнғиротия раоёсидин солғут олурға машғул эрди. Хизматидаги ҳамроҳ борган мулозимлари била қатлга еткурдилар... Қўнғирот табақотининг Болғали уруғидин Оллобердибекнинг Муҳаммад Паноҳ отлиғ бир ўғликим Хивақ мазoфотидин Каттабoғ мавзуида ўлтирган қўнғиротдан эрди, ани хон кўтариб, анга байъат қилдилар.

Фуқаро дағи заруратдин анга мутобиат кўргуздилар. Муҳаммад Паноҳ мазкур бўлган уч бийнинг амвол ва асбoб,

ашё ва ақмаша, ва нуқудин... жамъ этиб ҳайтаи тасарруфига солди. Солғутдан жамъ бўлган тиллоларни ҳам бирлаб олди»⁶⁹.

Кўнғиротдаги бу воқеани эшитган Сайид Муҳаммадхон Маҳмуд Ниёз ясавулбоши ва Паҳлавон Ниёзбек бошчилигида Кўнғирот устига лашкар юборди. Сўнгра Сайид Маҳмуд бошчилигида ҳам лашкар юборилди. Лекин икки орада бўлган курашларда кўп киши ўлади. «Кўп амвол ва асбобга мутасарруф бўлдилар. Ёвмут мақтулларидин Берди Англиским, инод ва фасод аҳлининг сардори, балки қалъа аҳли умурининг соҳиб ихтиёри эрди. Бу зафар нишонаси учун анинг бошин кесиб олдилар. Ул жаноб (Сайид Муҳаммадхон) даргоҳига юборди»⁷⁰.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, биз Берди англис кимлигини ва унинг нима ишлар билан машғул бўлганлигини ҳозирча аниқлашга муваффақ бўлолмадик.

Кўнғиротда Муҳаммад Паноҳ бошчилигида қўзғолон кўтарилгандан сўнг Сайид Муҳаммадхон улар устига бир неча бор аскар юборди. Лекин улар Кўнғиротни босиб олишга муваффақ бўла олмадилар. Охирида хон ўзи бошлиқ улар устига юриш қилди. Кўп сонли аскар билан бориб қалъани қамал қилди, атрофларни вайрон этди ва талади. Унинг бу ҳужумини Огаҳий қуйидагича тасвирлайди:

«Агар чандики жамоанинг... ҳоллари бағоят саъб ва мушкил бўлди. Аммо...мутобиъат мақомига келмадилар»⁷¹.

Кўнғиротни босиб ололмаган Сайид Муҳаммадхон ҳам Хивага қайтишга мажбур бўлади.

Муҳаммад Паноҳ Хива хонига қарши курашда Россиядан ёрдам сўраган эди»⁷².

Огаҳийнинг мазкур асарини ўқир эканмиз, ҳақиқатда ҳам Сайид Муҳаммадхон Кўнғирот устига юриш қилган вақтда уч донна рус пароходининг Кўнғиротга юборилганлигини кўрамиз⁷³. Лекин Огаҳийнинг ёзишича, хон аскарлари билан улар ўртасида ҳеч қандай тўқнашув бўлмаган.

Хива хони томонидан Арал халқи устига тўхтовсиз юриш қилиниши, қалъа атрофидаги экин ва экинзорларни мунтазам равишда поймол этилиши ва иқтисодий ҳаётнинг издан чиқиши туфайли Кўнғиротда очарчилик ва қаҳат пайдо бўлган эди. Огаҳий бу ҳақда бундай деб ёзади: «Чун ҳазрат (Сайид Муҳаммадхон — Қ.М.) мўр ва малахдек сипоҳи бегарон била Арал диёрига бориб, Кўнғирот музофотининг экинларин марокиб ва мавошига едуруб, фасод аҳлига улуг гушимол ва зўрдастлик еткуруб қайтди. Қалъа улусининг орасида қаҳат ва жуъ балоси ғалаба қилиб, очликдан ўла бошладилар:

Бўлиб фош алар ичра қаҳату гило,
 Ҳама бўдилар жуъға мубтало,
 Қилиб қўзларин тира нон фурқати.
 Солиб танлари ичра жон фурқати»⁷⁴.

Муҳаммад Паноҳ Қўнғиротда давлатни қўлга киритган бўлса-да, иқтисодий аҳволнинг оғирлиги туфайли узоқ вақт давлатни ушлаб тура олмади.

Оғир иқтисодий аҳвол ва Хива хонининг ишга аралашиши натижасида Муҳаммад Паноҳ санаи 1276/1859 — 1860 га дохил бўлгандан сўнг муҳаррам ойининг тўртида панжшанба куни барча иттифоқ била Бобоҳўжа ва Кулмон доруға бошчилигида ўлдирилади. Кулмон доруға қалъа забтига мутасадди бўлиб, баъзи умури мулкия саранжомига иқдом кўргизиб, Қўнғиротда қолди. Бобоҳўжа баъзи кадхудолар била Муҳаммад Паноҳхоннинг бошин олиб... Хивақ жонибига озим бўлди»⁷⁵.

Қўнғирот ташвишидан қутулган Сайид Муҳаммадхон 1277/1860 — 1861 йили Ғозиобод атрофида яшаётган ёвмутларни Хива хонлигига бўйинсундириш учун ҳаракат қилган эди⁷⁶.

Сайид Муҳаммадхон вафот этгандан сўнг давлат тепасига Муҳаммад Раҳимхон II (1865 — 1910) келган эди. Биз юқорида Огаҳийнинг «Шоҳид ул-иқбол» номли асарида 1865 йилдан 1872 йилгача Хива хонлигида бўлган тарихий воқеалар баён этилади, деган эдик. Бу даврда ҳам юқорида кўрганимиздек, феодал курашлар давом этмоқда эди.

Муҳаммад Раҳим II (1865 — 1910) давлат тепасига келгандан кейин ҳам туркманлар билан бўлган кураш давом этмоқда эди. Муҳаммад Раҳим II ҳукмронлигининг учинчи йили, яъни 1283/1866 — 1867 йили Ғозиобод қалъаси атрофида яшовчи ёвмутлар устига аскар юборади ва уларни сув билан таъминлаб турган Ғозиобод ариғини бўғдириб қўяди. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Ул ҳазрат (Муҳаммад Раҳим II) Ғозиобод ариғининг сувини Ғозиобод қалъасининг остидан боғлатиб, ул жамоанинг мазрааларига сув ўткармай умидлари зироатин қуритди.

Ул атрофдаги элотнинг қалъаларида фавж-фавж лашкарни қоровуллик йўсуни била мухофазат учун қўйди... Муҳаммад Мурод девонбеги, Муҳаммад Яъқуб маҳрам, Маҳмуд Ниёз ясавулбоши, Абдурахмон сўфийи тўпчибошини бир тўп ва бир жамоа шамхолчи ва бир гуруҳ лашкар била муфсидларга гўшимол еткурмак учун Ғозиободга буюрди»⁷⁷.

Огаҳийнинг ёзишича, икки орадаги кураш бир ойма чўзилади. Бу курашда энгилган ёвмутлар Муҳаммад Яъқуб маҳрам

ва Маҳмуд Ниёз Ясавулбошининг олдига изҳори ажз қилиб келадилар. Муҳаммад Раҳимхон ҳузурига келган ёвмут кадхудолари бир неча кун Хивада таваққуф қилиб, Муҳаммад Яъқуб маҳрам ҳамроҳлигида ўз жойларига қайтадилар.

Ёвмут кадхудолари Муҳаммад Яъқуб маҳрам ҳамроҳлигида Хива шаҳридан чиқиб, Оқсарой, Мазкўмган ва Кирпичли ҳудудида ёвмут ақвомининг орасига бориб, йигирма кун муддатида ул атрофдаги ҳарна бор мол ва асирни ахтариб топиб олиб, яна ёвмут ақобири бирла ҳамроҳ қайтиб Ғозиободдаги сангарда қуюлғон тўпчилар, шамхолчилар ва лашкарни ҳам олиб, Хивага келадилар.

«Алар етти кун шаҳрда таваққуф қилиб, осудалиғ топгондин сўнг ҳазрати зилли субҳоний Муҳаммад Яъқуб маҳрамни ёвмут кадхудолари била Тошҳовуз ва Ҳилолий атрофида ўлтирғон ёвмут орасига буюрди, токим ул жамоанинг орасидаги харомийларнинг тасарруфидаги мол ва асирларни ҳам олиб, эгасига топшуриб; ўз жойларига юборгай. Яъқуб маҳрам ёвмут ақобирнинг ҳаминонлиқи била шаҳрдан чиқиб, Ҳилолий жонибига равон бўлди»⁷⁸.

Шундай қилиб, туркман тоифаларининг баъзилари Хива хонлигига бўйсуниб, талаб олинган асир ва молларни қайтариб беришни ваъда қилиб, Муҳаммад Яъқуб маҳрамни ўзларига саркарда қилиб, олиб кетадилар. Оқсарой ва Музкўмганда яшаётган ёвмут орасидаги қўлга туширилган асир ва ўлжалар Муҳаммад Яъқуб маҳрам бошчилигида хонликка қайтарилади. Ундан сўнг улар Ҳилолийда яшаётган туркманлар орасига келадилар. Улар қўлга туширган асир ва молларни қайтармасликларини хон вакили Муҳаммад Яъқуб маҳрамга билдирадилар. Уларнинг бу жавобидан хон ғазабга келади. Хива хонлари туркманлар устига юриш қилиб, уларни тинч қўймаган бўлсалар, ўз навбатида келтирилган маълумотлардан маълум бўлдики, улар ҳам хонликка тегишли баъзи ерларга ҳужум этиб турганлар.

Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлигининг тўртинчи йили, яъни 1284/1867-1868 йил ёвмут тоифасининг бошлиқларидан Отавакил ва Назарвакил бошлиқ 300 уйли жамоа Хива хонлигига бўйсуниб, хон олдига келадилар. Уларга жойлашиш учун хонлик еридан Бешариқ музофотидан наймон ҳудудида ер таъйин этилади⁷⁹.

«Шоҳид ул-иқбол»да келтирилишича, туркман тоифалари Хивага яқин жойларга ҳужум қилганлиги ҳақида Огаҳий бундай деб ёзади: «Ёвмут муфсидлари... Хивақ музофотидан баъзи қаряларга ўғирлик расми била келиб, уй босиб, мол олур эрди... 1000 чоғлиғ отлиқ жамъ бўлиб, зулҳижжа ойининг 23-сида чаҳоршанба кечаси, шаҳар атрофидаги кент-

лардан Тошоёқ, Рафинак, Каттабоғда яшаётган аҳолини талаб, Курп кўли била Тошоёқ кўлининг орасидаги майдонга тўпланганлар»⁸⁰. Бу ҳолдан хабар топган Муҳаммад Раҳимхон II ўз саркардаларидан Муҳаммад Мурод девонбегини лашкар била Каттабоғга, Муҳаммад Ниёз девонбегини лашкар била Рафинак қишлоғига, Муҳаммад Яъқуб маҳрамни лашкар била Тошоёқ қарясига юборади⁸¹.

Шу йили, яъни 1284/1867 — 1868 йили ёвмутлар йиғилиб, Оқ ёфда яшаётган халқ устига ҳужум этганлар. Уларга қарши Муҳаммад Мурод девонбеги бошлиқ аскар юборилган⁸². Шунингдек, Муҳаммад Яъқуб маҳрам, Абдулло мингбоши ва Аваз Ниёз маҳрам аскарлар била Тошҳовуз ва Ҳилолий кўрғонларини кўриқлашга таъйин этиладилар. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Чун ёмутия муфсидлари Хивақ шаҳри музофотининг чапавулига келиб, гушмоли балиғ кўриб... қайтдилар..... Андин сўнг муфсидлар..... Ҳилолий музофотининг экинлари ва элоти қасдига ҳужум этадилар. Элотнинг ҳар қалъасида бир фавж лашкар кўюб, фуқаронинг мол ва экинларини кўриқлайдилар⁸³. Шундан сўнг ёвмутларнинг бир қисми Бахши номли тоифа бошлиғи ва бир қанча акобирлар билан келиб, Хива хонлигига бўйсундилар.

Оқсарой, Музкўмган ва Кирпичли ҳудудида яшаётган туркманлар бола-чақалари билан Ҳилолий қалъаси атрофига кўчиб келганлар ва уларнинг экинзорларини талаганлар.

Огаҳийнинг ёзишича: «Оқсарой Музкўмган ва Кирпичли ҳудудидаким, қадимий масканлари эрди, атиббоъ ва ахшоми била кўчиб Ҳилолий қалъасининг атрофига бориб, ул навоҳидаги фуқаронинг экинлари ғоратиға оч малах янглиғ машғул бўлдилар»⁸⁴. Сўнгра Хива хони томонидан уларга қарши юборилган аскарлар билан бу ерга йиғилган туркманлар ўртасида бир неча бор қонли тўқнашув бўлади. Хива аскарлари енгилиб чекинган ҳоллари ҳам бўлади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II яна кўшимча куч юборишга мажбур бўлади.

Огаҳийнинг ёзишича: «Аммо сўнгроқ муфсидларнинг йиғноқлари андоқ кўб бўлдиким, ақл мухосиби аларнинг ҳисобидин ожиз келди ва ҳар кун ғалаба қилиб, бехавф ул атрофдаги мазраалар зироатин олмоқға ва поймол этмакка иштиғол кўргўздилар. Саракардалар қалъадин чиқиб муфсидлар била муқобала бўла олмайдилар»⁸⁵. Бу хабарни эшитган Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Тошҳовузда Муҳаммад Яъқуб маҳрум, Абдулла мингбоши ва Аваз Ниёз маҳрам ва Абдурахмон сўфи тўпчибоши бошчилигида турган лашкарни ва шамхолчиларни ва тўпларни Ҳилолий қалъасига ёрдамга юборади. Бу аскарлар Ҳилолий қалъасининг орқа тарафидаги Кўҳнабоғнинг ўрнида жойлашадилар.

«Аmmo муфсидларнинг лашкари ниҳоятсиз кўб эрди. Андоқким, ҳамул сахро юзин бошдин оёқ тутмиш эрдилар...»

Хива хонига қарши кураш кучайгандан ва хоннинг юборган аскарлари энгилиш хавфи туғилгандан кейин Хивадан уларга яна кўшимча куч юборилган. Огаҳий бундай деб ёзади: «Чун муфсидлар лашкари кўплик жиҳатидин кун-кундин зўр бўлиб, сипоҳи зафар дастгоҳ озлиқ сабабидин ожиз бўла бошладилар. Барча саркардалар иттифоқ била бу ҳол кайфиятига муштамил бир аризадошт битиб, остони сипеҳр нишон мулозимларига ирсол эттилар. Муҳаммад Ниёз бегини бир тўп ва бир гуруҳ шамхолчи ва бир фавж лашкар била сипоҳи нусрат паноҳнинг имдодиға номзод қилди. Уч кун муддатида Қорадошли халқнинг орасиға бориб, Ҳаким Ниёз оталиқ ва Маҳмуд Ниёз ясавулбошининг сангари кунчиқарида бир муносиб мавзӯдаким, аларнинг сангарига тахминан ярим фарсахлиқ ва муфсидлар убасиға чаҳор як фарсахлиқ масофат эрди, тушуб атрофиға сангар қаздурди...»

Ҳамул кун уруш муддати имтидод топиб, ёвуқ эрдиким муфсидлар сипоҳи зафар паноҳға ғалаба қилиб шикасти фоҳиш еткургайлар»⁸⁶.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II томонидан Хивадан ёвмутларни бўйсундириш учун Муҳаммад Ниёз девонбегини бошчилигидаги юборилган кучнинг ҳам биринчи кун бўлган урушда энгилишиға сал қолади.

«Алқисса, ҳар кун неча қатла муҳораба ва музораба ишин зуҳурға еткурур эрдилар. Андоқким, гоҳо Ҳаким Ниёз оталиқ ва Маҳмуд ясавулбошининг сангари устиға бориб талош ва фархош амриға иштиғол кўргузур эрдилар. Гоҳо Муҳаммад Ниёз девонбегининг сангарига келиб қитол ва жидол расмин далирона тузар эрди»⁸⁷.

«Чун ҳаво бағоят иссиғ бўлди. Муфсидларнинг аёл ва атфоли куёш ҳарорати ва очлиғ шиддатиға тоқат қила олмай ўла бошладилар».

Ложарам муфсидлар дарё лабиға ўткудек йўл очмоқ қасди била мазкур сангарлар устиға бориб кун-кундин қаттиғроқ урушиб, фидойивор ҳамлалар кўргузиб, сипоҳи нусрат паноҳға голиб бўла бошладилар»⁸⁸.

Танг ҳолатта қолган хон саркардалари, яна хат ёзиб Хива хони Муҳаммад Раҳим II дан кўшимча ёрдам куч юборишни сўраганлар. Хива хони томонидан учинчи марта кўшимча куч юборилади. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: ...«Чун ёвмут муфсидлари дарё жонибиға ўтмак мақсади била хужум кўргузуб, сипоҳи зафар паноҳға кўпчилик жиҳатидин далирона савош ва фархошлар қилиб ва мутаҳаввирона талош ва ҳамлалар еткуруиб, зўр кела бошлайдилар. Ложарам барча сар-

кардалар иттифоқ била даргоҳи олам паноҳга аризашошт юбориб, ул тараф аҳволи кайфиятин эълон қилдилар. Ҳол кайфияти ҳазрати зилли субҳонийнинг саодат нишонига маълум бўлгач, муфсидлар гўшмоли балки аъдом ва истийсоли учун... Муҳаммад Мурод девонбегини..., умаройи изомдан Қорабаҳодир мироб, Мусо мутавали, Худойберган шағовул ва бир тўп ва вилоятга келиб Наймон мавзуида мутаваттин бўлуб ўлтурғон ёвмутлардин Отавакил бошлиғ икки юз отлиғ ва ўзбекдан бир фавж лашкар била муфсидларнинг мудофаасига буюрди ва атроф жавонибидин мухосара қилиб, ҳолларига танглик еткуруб, мағлуб ва мусаххар қилгай. Фармони олий мундоқ содир бўлгач Муҳаммад Мурод девонбеги сафар асбобин муҳайё қилиб, маъмур бўлгон умаро ва сипоҳ ва лашкарнинг ҳаминонлиғи била рабиъал-аввал ойида, панжшанба куни Хивақ шаҳридин руқуб қилиб, Шоҳободга бориб нузул этди».

Сўнги кун Шоҳободдин отланиб... кеч Тошҳавзга бориб тушти. Тангласиким, рабиъ ас-соний ойининг иккиси, шанба куни эрди, Тошҳавздин кўчуб, Кенагас мавзуьиким, муфсидларнинг дарё лабига ўтмакга муносиброқ йўл ул мавзуьдин эрди, бориб анда нузул этиб, атрофига маҳкам сангар қаздуруб, тўпни муносиб жойда қўюб, муҳораба ва муқотала асбобининг таҳийясига машғул бўлди. Сўнги кун Муҳаммад Ниёз девонбегининг сангари атрофига муфсидлар ҳужуми тамом била фидойилардек ҳамлалар еткуруб, маҳораба амрига қиём кўргуздилар. Сангар аҳли отлиғ чиқариба, урушмоққа тоқат қилолмай, тўпандозлиғ русум туздилар»⁸⁹.

Бу келтирилган маълумотлардан очиқ кўриниб турибдики, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II тарафидин ёвмут устига юборилган кучлар қаттиқ қаршиликка учрайди. Огаҳийнинг ёзишича, бир қанча вақт шу тариқада икки орада уруш воқеъ бўлиб турган. Муҳаммад Мурод девонбеги илтимосига кўра, унинг қошига Муҳаммад Яъқуб маҳрам Қорамозудан аскарлар билан ёрдамга етиб келгач, яна мадад олган хон аскарлари ёвмутларга қарши курашни давом эттирадилар. Охирида, ниҳоятда қийин аҳволда қолган туркманлар бўйсунишга мажбур бўладилар. Хон саркардаларининг олдига ўз вакилларини юборадилар.

Алар сўзларин тамом эткондин сўнг девонбеги туркманлар вакили Сари сардорга қараб дедиким: «Оқ ўйлуқ берсангиз, ўкуз тийрасидин Махдий сардорни ва солоқдин ўзингни ва ё иниларингнинг бирини ва ўшоқдин Асғар баҳодир ва Мулла Отабойни ва яна ҳар уруғдин буларга ўхшаш маълум ва машҳур кишиларни ва имралидин Қорли Кула ва Нурмуҳаммад Кулага ўхшаш кишиларни уйлари била кўчуруб

келтурунг! Андин сўнгра ҳазрати зилли субҳонийнинг амрлари била сизларга жавоб берурмиз.

Аммо Музкўмганли ёвмут Музкўмганга, имралилар Ҳилолийга ва Қораюлғунлилар Куба тоғига борсунлар. Лекин Қораюлғунлидин бир киши Ҳилолийга ва ё Музкўмганга бормасун; Музкўмганли ёвмутдин бир киши Куба тоғига ва ё Музкўмганга бормасун!... Сари сардор қуллик қилиб бу сўзларни жон била қабул этиб... деди: «Аммо бизларнинг ҳам бир тилагимиз будурким, оқ уйлукларнинг бола-чақасин ушбу улуг йиғиннинг ичига келтуруб, маъракага солиб юрмасангиз, ҳоло жавоб бериб, ўз жойларига кўчуб боргондин сўнг олсангиз»...

Девонбеги қабул этиб, деди: «Андоқ бўлса ўзларин келтурунлар, бизга ҳамроҳ бўлиб шаҳрга борсунлар ва болачақаларин жойларига боргондин сўнг кўчуруб шаҳрга келтурсунлар»...

Шундай қилиб, Музкўмганли ёвмут Музкўмганга бориш учун Қорамозу мавзуига қараб юради. Тозакўнгирот жамоаси Куба тоғига бориш учун Муҳаммад Мурод девонбеги сангар қаздирган ердан ўтиши керак эди, шу тарафга қараб юради.

Ҳамул кун аламоннинг баъзи бебошлари Қорамозудаги ёвмут ва имралидинким, бовужуд Муҳаммад Яъқуб маҳрам аларнинг орасида бўлиб турғон ҳолда, атроф ва жавонибдин келиб таарруз ва таадди еткуруб, бир неча кишини ўлтуруб, ҳаддин ташқари мол ва асбобни ғорат қилиб кетдилар. Ҳамул кун Қорамозудан Сари сардор Муҳаммад Мурод девонбеги олдиға келиб, арз эттиким: «Аламон бизларнинг кўчимизни таламоққа юз қўйибдурлар. Агар киши буюриб аларни манъ этмасангиз барча аёл ва атфолимизни асир ва жамий ашё ва амволимизни ўлжа қилғусидурлар»...

Муҳаммад Мурод девонбеги Сари сардорга Паҳлавон Ниёз мирзабошини кўшуб дедиким: «Муҳаммад Ниёз девонбегига ва Ҳаким Ниёз оталиққа бориб айтгинким, аламонни сангарларидин чиқормасунлар ва олинғон асир ва молларни хат этиб қўйсунлар, токим қайтиб олиб эгаларига топширурмиз»... Яъқуб маҳрам уч кун Қорамозуда туриб ёвмутларнинг кўчини Музкўмганга юбориш учун Шоҳобод арнасадан ўткаради ва ёвмут ва имралининг барча оқ уйлукларини олади.

Абдулла маҳрам эса Ҳилолий қалъасининг ҳокими эди. Имрали халқини ўз жойларига элтиб қўйиб, ул жамоанинг ишларига саранжом бериш учун Абдулла маҳрамни Ҳилолийда қолдирадилар.

«Бир тўп ва бир гуруҳ шамхолчи ва Абдураҳмон сарҳангким Ҳилолий қалъасида қолиб эрди, андоқким юқорида мазкур

бўлди, аларни олиб қайтиб, Ҳаким Ниёз оталиқнинг сангарига келди, андағи тўпни ва лашкарни ҳам олиб, Муҳаммад Ниёз девонбегининг сангарига келди ва андин тўп ва шамхолчиларни ҳам олиб, ўзининг сангарига келди ва андин тўп ва шамхолларни дағи олиб Муҳаммад Мурод девонбегининг сангарига келди. Жомий умаро ва саркардалар ва барча сангарлардағи сипоҳ ва сипоҳдорлар ул ҳаволиға жамъ бўлдилар...

Муҳаммад Мурод девонбеги барча ёвмут, имрали ва Қораюлғунли жамий тарокима тавойифининг аҳволиға интизом ва саранжом бериб, фориг бўлгондин сўнг 1284/1867-1868 йил рабийас-соний ойининг 21 да панжшанба куни барча умаро ва саркардалар била.....Ташхавзга келди..... . Раҳмонберган эшикоғаси ва Оташбобо эшикоғаси ва ёвмут Назар Вакил бошлиғ ўттиз отлиғни мурожаат қилгонининг ахбори учун чопар қилиб шаҳрга.... юборди.... кўчлари била келган оқ уйликларнинг бола-чақасин аробларға миндириб юбориб, Ташхавздан.... Қўшкўприкка келиб тушди.... сўнг шаҳр (Хивага — Қ.М.) равона бўлди»⁹⁰.

Огаҳий Музкўмганда яшаётган ёвмутлар, Ҳилолийда яшаётган имрали тоифаси ва Куба тоғи мавзуида яшаётган тозақўнғирот ёки қораюлғунли деб аталувчи туркманларни бир ерга тўплашиб, Хива хонлигига бўйсуншдан бош тортиб, қарши курашганлигини батафсил келтирган. Бундай мисоллар Огаҳий асарларида кўплаб учрайди. Бу асарда келтирилган маълумотлардан биринигина тўлароқ келтириб ўтдик. Хива хонлигининг шу даврда туркманлар билан бўлган муносабатини ўрганишда ягона нусхада сақланиб қолган Огаҳийнинг бу «Шоҳид ул-иқбол» асари асосий манба бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, Огаҳий мазкур асарида Бухоро амири Амир Музаффарнинг Ғузорда ҳоким бўлиб турган катта ўғли Абдумаликни Хивага, Муҳаммад II олдиға ёрдам сўраб келиши, Бухоро амирлиги билан Россия муносабатлари, Абулмаликнинг Самарқандга келиши, Муҳаммад Раҳимхон II ёрдам беришни рад этгандан сўнг Абдумаликнинг Хивани ташлаб, Марвга кетганлиги ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Огаҳий Хива хонлигига тобе бўлиб хирож тўлайдиган Товқара мавзуида яшаётган қозоқ улуси ҳақида ҳам ўз асарида тўхталиб ўтади⁹¹.

Унинг ёзишича, «Қозоқ улусининг баъзилари Хива хонлигига тобеъ бўлиб, унга хирож тўлар эдилар. Ёз бўлса Дашти Қипчоқда Ёйиқ ва Атил сувларининг қирғоқларин ёйлаб, қиш бўлса, Хоразм музофотига ёвуқ келиб, кўнгиллари тиланган қишлоқда қишлар эдилар...

Дашти Қипчоқда яшаётган қозоқ улусининг баъзилари Хоразм музофотига Хива хонлиги томонидан кўчириб

келтирилган. Муҳаммад Раҳим II буйруғига мувофиқ, Маҳмуд Ниёз ясовулбоши, Худой Назар маҳрам, Худой Назар девонбеги, Муҳаммад Карим юзбошини лашкар билан Дашти қипчоққа бориб «кўчмакка майл этган қозоқия элотин» кўчириб, Хоразм музофотига еткурдилар. Маҳмуд Ниёз ясовулбоши ва ўзга саркардалар кўчиб элотининг бийлари ва кадхудолари билан хон ҳузурига келадилар. Сафар муддати 86 кун эди. «Кўчиб келган қозоқ элотига мамолики маҳруса атрофидин то тенгиз соҳилигача ахшом ва амволига вафо қилғудек ва яйлов ва мазориъ ва масокин таъин... қилдилар»⁹².

Шунингдек, Огаҳийнинг мазкур асарида Хива, Қўқон ва Бухоро хонликларининг Россия билан бўлаган муносабатлари ҳақида ҳам анча маълумотлар келтирилган.

Огаҳийнинг бу асарини ўрганган В.В.Бартольд хонликлар билан Россия ўртасидаги алоқаларни баён этувчи асарни ёзган⁹³.

Огаҳийнинг бу «Шоҳид ул-иқбол» номли асари, унинг ўлими туфайли 1872 йилги воқеаларни баён этиш билан узилиб қолган бўлиб, 1873 йилдан 1911 йилгача Хива хонлигининг тарихи ҳеч ким томонидан ёзилмай тўхтаб қолган эди.

Абулғозий, Мунис ва Огаҳий тарафидин Хива хонлиги тарихи бўйича ижод этилган юқорида кўрсатиб ўтилган тарихий асарлар, Хива хони саройи кутубхонасида сақланаётган бошқа қўлёзма асарлар билан Хива хонлиги подшо Россияси томонидан забт этилганидан сўнг, Хива хони саройидан олиниб, Петербургда юборилган эди. Бу ҳақда Баёний бундай деб ёзади: «Яна бир уйда уч юз музайян ёзма китоблар бор эди... Петербурғга юборилди»⁹⁴.

Энди 1911 йилга келиб, Хивада давлат тепасига келган Асфандиёр Баёнийга Абулғозий, Мунис ва Огаҳий тарафидан ёзилган ва Огаҳийнинг ўлими туфайли 1872 йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган Хива хонлиги тарихини ёзиб давом эттиришни буюради⁹⁵. Шундан сўнг Баёний Хоразмда 1873 йилдан бошлаб бўлган воқеаларни ёзиш билан чекланиб қолмай, балки Абулғозийхон, Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган юқорида зикр этилган қатор тарихий асарларни ўрганиб, мазкур тарихчилар томонидан ёзилган давр тарихини ҳам қисқа конспектив равишда қайта ёзади ва ўз асарини «Шажарайи Хоразмшоҳий» номи билан атайди.

Шуни айтиб ўтиш зарурки, Баёний ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарини ёза бошлаганида унинг ихтиёрида Абулғозийхон, Мунис ва Огаҳийнинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Гулшани давлат» номли асарлари бўлган. Аммо Баёний, Огаҳийнинг «Жомиъ ул-

воқеоти султоний», «Шоҳид ул-иқбол» номли тарихий асарларини топишга муваффақ бўлмаган. Шунинг учун Огаҳий томонидан ёзилган юқорида номлари келтирилган асарларда Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Абдуллахон, Қутлуқ Муродхон ва Муҳаммад Раҳимхон II нинг саккиз йиллик ҳукмронлиги (1865-1872) даврида содир бўлган тарихий воқеалар Баёний томонидан мазкур асарда мустақил равишда қайта ёзилган⁹⁶.

Баёнийнинг шу давр тарихини Огаҳий асарларидан фойдаланмай туриб ёзганлигини аниқлаш мақсадида Огаҳийнинг «Жомий ул-воқеоти султоний», «Шоҳид ул-иқбол» номли асарларида берилган баъзи маълумотларни Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида мазкур давр бўйича берган баъзи маълумотларига солиштириб ўрганиб кўрилди. Улар орасида анча тафовут борлиги аниқланди. Воқеалар Огаҳий томонидан жуда батафсил ёритилган. Баёний томонидан эса баъзи аниқликлар киритилган бўлса-да, воқеалар жуда қисқа баён этилган.

Огаҳий ўзининг «Шоҳид ул-иқбол» номли асарида Музкўмган, Қораюлғунли ва Куба тоғида яшовчи туркманларнинг Хива хонлигига қарши олиб боган курашларини ва Хива хони Муҳаммад Раҳим II нинг у ерларда яшаётган туркманларни бўйсундириш учун олиб борган чораларини жуда батафсил баён этган⁹⁷. Биз бу ҳақда юқорида тўхталиб ўтдик. Шунингдек, Огаҳий бу курашда енгилган туркманларнинг уй бошига 12 тилладан тўлов тўлаш шарти билан сулҳ тузилганини ҳам кўрсатиб ўтган⁹⁸. Баёний эса ўзининг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида бу масала юзасидан жуда қисқача тўхтаб ўтади⁹⁹. Шунингдек, Баёний ўз асарида «Туркманлар 10000 тилла тўлаш шарти билан сулҳ туздилар»¹⁰⁰ деб кўрсатади.

Огаҳий «Шоҳид ул-иқбол»да бу воқеани батафсил гапирса-да туркманларга қарши қанча куч юборилганини кўрсатиб ўтмаган. Бу ҳақда Баёний аниқ маълумот келтиради: «Ҳақим оталиқ 3000 отлиқ ва 600 пиёда ва икки тўп била, Муҳаммад Ниёз девонбеги 3000 отлиқ ва 1600 пиёда ва икки тўп била, Муҳаммад Мурод девонбеги 8000 отлиқ, 6000 пиёда ва бир тўп била ёвмут устига кетдилар. Яъқуббойни ҳам 3000 отлиқ ва 100 пиёда бир тўп била юбордилар»¹⁰¹.

Огаҳий бу воқеани баён этар экан, туркманлар енгилгандан кейин улардан бу тўлов тиллаларни ундириб олиш билан бир қаторда, Хива хони гаров сифатида у қабила-ларнинг обрўли кишиларини бола-чақалари билан «оқ уйлиқ» қилиб Хивага кўчириб келтиради. Баёний эса бу ҳақда ҳеч қандай маълумот келтирмайди. «Шоҳид ул-иқбол» да Огаҳий, Бухоро хони Амир Музаффарнинг ўғли Абдумаликни

Хивага Муҳаммад Раҳим II олдиға ёрдам сўраб келгани ҳақида юқорида келтирилган эдик¹⁰². Бу ҳақда Баёний ҳам «Шажарайи Хоразмшоҳий»да жуда қисқача гапириб ўтади.

Огаҳий «Шоҳид ул-иқбол»да Абдумаликни Хивадан Марвга қараб кетди, — деб кўрсатса, Баёний Абдумалик Хоразмдан Тяхронга қайтади, деб келтиради¹⁰³.

Бу юқорида келтирилган масалалар юзасидан ана шундай тафовутлар борлигини кўрамиз. Шундай қилиб, бир воқеа бўйича Огаҳийнинг «Шоҳид ул-иқбол» ва Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарларида келтирилган маълумотларни бир-бири билан солиштириб кўрганимизда ҳақиқатда ҳам Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарини ёзишда Огаҳийнинг «Жомий ул-воқеоти султоний» ва «Шоҳид ул-иқбол» номли асаридан фойдаланмаганлиги кўриниб турибди. Огаҳий ва Баёний томонидан келтирилган маълумотлар бир-бирини тўлдиради. Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарида Хива хонлигининг туркманлар билан бўлган муносабатини келтириш билан бирга Хива хонлигининг Россия, Бухоро ва Қўқон хонликлари билан бўлган муносабатлари, генерал Кауфман бошлиқ бошқа генералларнинг ҳамкорлигида подшо Россияси томонидан Хива хонлигининг босиб олиниши, подшо Россияси генералларининг Хоразмда олиб борган шафқатсиз сиёсати, Муҳаммад Раҳимхон II нинг саройни ташлаб чиқиб кетиши, Кауфманнинг Муҳаммад Раҳимхон II ни Замаҳшардан чақиртириб келиб, Гандумконда у билан учрашиши, Гандумкон дарвозасининг яқинидаги Намозгоҳ номли мавзеда Хива хонлиги вакиллари Бобо меҳтар, Худоёр қушбеги, Исмоил Нақибхожи, Иноқбек, Муҳаммад Ниёз девонбегилар иштирокида подшо Россияси вакиллари учрашувининг бўлиши ва икки орада сулҳ тузилиши ҳақида маълумотлар келтирилган¹⁰⁴.

Баёний ундан сўнг Хива хонлигида бўлган кўпгина воқеалар ҳақида гапиради. Унинг кўрсатишича, Муҳаммад Раҳимхон II 1299/1881-1882 йили Муҳаммад Мурод девонбеги, Юсуф маҳрам, Муҳаммад маҳрам ва бошқалар ҳамроҳлигида¹⁰⁵ ва 1314/1896-1897 йили ҳам Муҳаммад Мурод девонбеги, Муҳаммад маҳрам ва Юнус ясаулбоши ҳамроҳлигида Петербургда бўлган¹⁰⁶. 1328/1910 йили Муҳаммад Раҳимхон II вафот этади. Унинг ўрнига шу йили ўғли Асфандиёр тахтга ўтиради. Асарда воқеаларни баён этиш 1914 йилгача давом этади. Баёнийнинг мазкур асари Хивада Карвонбоши номли бир кишига тўрт минорали мадраса қуришнинг буюрилгани ҳақидаги маълумотни баён этиш билан тугалланади.

Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асарида шу даврнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига оид

анчагина маълумотлар келтирилган. Уларни ўз ўрнида келтириб ўтамыз.

Шундай қилиб, кўпгина тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлган XVII — XIX аср ва XX асрнинг бошларида яшаган ва ижод этган хоразмлик тарихнавис олимлар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла», «Зубдат ут-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол», «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли тарихий асарлари Хива хонлигининг XVII — XIX аср ва XX аср бошларида бўлган сиёсий ҳаётини ўрганишда асосий манбаъ бўлиб хизмат этади.

Хива хонлигининг XVII — XIX аср ва XX аср бошларидаги сиёсий ҳаёти билан қисқача танишдик. Энди XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда келтирилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётни ўрганишга тааллуқли маълумотлар билан танишамиз ва Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ана шу маълумотлар асосида ёритишга ҳаракат қиламыз.

IV Б О Б

XVII – XIX VA XX ACP BOШЛАРИ ХОРАЗМДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ АСАРЛАРДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Хоразмлик тарихнавис олимлар, Абулғозийхон, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг асарларида Хива хонлигининг уч асрлик ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига оид жуда кўп қимматли маълумотлар келтирилган. Улар ўз асарларида Хива хонлигининг Бухоро ва Қўқон хонлиги ва хонликка яқин турган бошқа мамлакатлар билан бўлган савдо ва дипломатик муносабатлари, Хива хонлиги ва қисман бўлса ҳам Бухоро хонлигининг Россия билан бўлган савдо ва дипломатик муносабатлари, хонликдаги ер эгаллиги, халқлардан ва савдогарлардан олинадиган ҳар хил солиқлар, хонликдаги мансаблар, у даврда яшаган олим ва шоирлар, Хива хонлиги ихтиёрида яшовчи ва унга қўшни халқлар, тоифалар, уруғлар, суғориш ишлари, каналлар, дарёлар, шаҳарлар, саҳролар, деҳқончилик ишлари ва бошқа кўпгина масалалар ҳақида ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирганлар.

Биз бу ишимизда юқорида айтиб ўтилган масалалар бўйича XVII–XIX аср ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда келтирилган маълумотларни тўлиқ келтириб ўтиш имкониятига эга эмасмиз. Лекин бу масалалар бўйича мумкин қадар атрофлича тўхтаб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Хоразм тарихи бўйича тарихий асарлар ёзиш ишини бошлаб берган Абулғозийхон асарларида сиёсий тарих билан бир қаторда, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт бўйича ҳам қимматли маълумотлар келтириб ўтилган¹.

а) СУҒОРИШ ИШЛАРИ

Хива хонлигининг ҳаётида асосий масалалардан бири сув ва суғориш ишлари эди. Ўз Р Фанлар академиясининг академиги, профессор Я. Ф. Фуломов “Хоразм каби асосий фаровонлиги суғорма деҳқончилик қилиш билан боғлиқ бўлган мамлакатда ирригацияга ғамхўрлик қилиш давлат иши эди”² деб, ҳақиқатда ҳам Хоразм иқтисодий ҳаётини, айниқса, суғориш ишларига бевосита боғлиқ эканлигини тўғри талқин этади. Янги каналлар қуриш, янги ерларни ўзлаштириш, суғориш ишларини кенгайтириш каби масалалар хон-

ликнинг иқтисодий ҳаётини ва сиёсий мавқеини белгилашда асосий омиллардан бири эди. Абулғозийхон, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарларида бу масалалар бўйича ҳам анча маълумотлар берилади. Академик В. В. Бартольд ҳам XIX аср Хоразмда ёзилган тарихий асарларда суғориш ишлари бўйича анча маълумотлар келтирилганини кўрсатиб ўтган эди.

Анушахон (1664–1686) Хоразмда ҳукмронлик қилган даврида суғориш ишлари бўйича ҳам баъзи бир ишлар қилинган. Унинг даврида икки катта канал қурилган. “Анушахоннинг айёми давлатида Котнинг суви қуриб, эли бузилди. Хон аларга Етти гумбазнинг шимолида қалъаи муаззам (Қиёт)³ни таъмир қилиб берди ва бир ариқ ёрдируб, Оқ кўлга еткурди ва анга Ёрмиш лақаб берди”⁴. “Бу тадбир Шоҳобод канали қурилмасдан илгари (1681) амалга оширилган эди. Анушоҳ Жанубий Хоразмда, Хоразмнинг қадимий шаҳарларида яшаган аҳолини йиғиб Беш қалъани мустақкамлашга, уни обод қилишга ва хавфсизликни таъминлашга ҳаракат қилган. Ёрмиш канали Урганчдан 15 км шарқда Амударёдан қазиб ўтказилган ва у Дарёлиқ билан параллель равишда оқади. Каналнинг узунлиги 96 км, ўртача кенглиги 17,5 м, бошланиш қисмининг чуқурлиги 2 м. У Иляли шаҳарининг шимолдан 10,5 км наридаги Оқ кўл чегарасида тамом бўлади”⁵. Шунингдек, хон (*Анушахон — Қ.М.*) тарихи ҳижрий 1092/1681 йили Хонақоҳнинг шимолий тарафидан — Янги Урганч ва Янги Котнинг жанубидан бир улуғ ариқ қаздириб, Анбор ва Манокдан ошириб кўйдирди. Анборнинг машриқ тарафида бир қалъаи олий солдириб, анга Шоҳобод от кўйди. Ул ариқ “пур файз” ҳам исм ва ҳам тарих⁶ бўлди. “Алявм Шоҳобод ариғи машҳурдир. Анинг файзидин кўп ерлар обод бўлиб, беш-ўн қалъа андин сув ичадир”⁷.

... “Шоҳобод Хоразмда энг катта канал ҳисобланади. Унинг бошланиш жойи қадимги Ловдан дарёсининг ўзанида бўлиб, соҳил бўйи қисмлари ёш аллювиаль қатламлари билан қопланган. Канал Хонқа шаҳри яқинида Ловданнинг очиқ қатламларига кириб боради ва шу эски ўзанда 30 километрча оқади. У Урганчнинг ғарб томонидан шимоли-ғарбий томонга қараб, кескин бурилиш ясайди... Ёрмиш канали билан параллель равишда водийнинг ўзанлар аро умумий қиялигига ўтади. Шоҳобод каналининг узунлиги 143 километр, ўртача кенглиги 30 метр, ўртача чуқурлиги 3,5 м, у Хонқа, Урганч, Шоҳобод, Тошовуз ва Иляли шаҳарларининг ғарбидан 6–7 км нарида тамом бўлади”⁸.

Хоразм ўлкасида Ғойибхон ҳукмронлик қилган даврда Хўрозбек бошлиқ Гурлонни жануб тарафига сув чиқарилган. “Хўрозбек Гурлон жанубидан ғайри маъмур ва адир ерлар-

никим манғит жамоасининг мулки холиси эрди, обод қилмоқға ариқ қаздурур эрди“⁹. Хўрозбек Ғоибхон томонидан ўлдирилгандан кейин, бу ишни бошқариш учун унинг ўрнига Шокирбекни юборган.

Профессор Я. Ғ. Фуломов ўз асарида “Қорақалпоқлар XVIII асрнинг 50-йиллари охирида Хива хонлигининг суғориш соҳасидаги тадбирларини амалга оширишда фаол иштирок этдилар. Улар фақат дельтанинг ўзидагина эмас, балки унинг атрофларида ҳам шундай ёрдам кўрсатдилар¹⁰, деб ёзади. Ҳақиқатда ҳам Мунис томонидан келтирилган маълумотга қараганда, Муҳаммад Амин иноқ даврида Кенагас ҳокими Омонкул бий бошчилигида канал қазилган. “Гурлон устига ҳужум қилаётган ёвмутлар Хива хонининг улар устига юриш қилганини эшитиб, Омонқули ариғининг атрофига кўчган эдилар. Маълум бўлсинким, ул ариғни ёвмут қаҳатидин бурун Муҳаммад Амин иноқнинг авойили ҳолида Кенагас қорақалпоқининг ҳокими Омонқули бий суқонли сақосига қариб Амудин ёрдуруб, Кенагас ерига элтиб эрди”¹¹.

Хивалик тарихнавис Мунис, Муҳаммад Раҳимхон I нинг шикор учун Арал тарафига борганини ва баъзи авлиёларнинг мозорини зиёрат этганини гапириш асосида уни Элтузархон даврида қурилган бир боққа тушганини ва шу ердан бир канал ўтказилганлиги ҳақида йўл-йўлакай гапириб ўтади: (1221/1807–1808 йили) “зулқаданинг тўртланчисида шанба куни кўчиб... Элтузархоннинг... работи олийсининг шимоли-жанубидин ўтиб, хони мазкурнинг ўз мулки холисаси учунким ул мулкнинг хадди шарқиси найман ерига пайваста, шимол ва ғарби тоғга муттасил ва жануби дарёга мулассақдур, ёрдурғон ариғининг ҳаволисида сайд андозликға машғул бўлди”¹².

Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг бешинчи йили – 1810–1811 йили Хива ариғига сув чиқарилди. Каналга сувни очтириш учун Муҳаммад Раҳимхон I ўзи бошлиқ Ҳазорасб томонга борди. “Сафари (ойи) мазкурнинг 23-сида панжшанба куни Муҳаммад Раҳимхон I Хива ариғининг сақосин очтурмоқға рукуб қилиб, Хитойдаги ҳавлисига нузул қилди. Андин отланиб Ҳазорасбга бориб, наҳри мазкурнинг сақосин олти кунда хафр қилдируб, сувни наҳрга жорий қилди”¹³.

Шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон I даврида Оқ масжидга ҳам сув чиқарилган. Муниснинг айтишича, бу ер ўтмишда обод ва ажойиб иморатлар билан безатилган шаҳар бўлиб, Чингизхон истилосидан сўнг хароб ва вайрон бўлган эди. Шаҳардан ҳеч асар қолмай, бир Хонақоҳ намунаси сақланган эди. Уни Оқ масжид деб атар эдилар. Муҳаммад Раҳимхон “Аваз Муҳаммад Каркиниким, мулозимларидандир, Янги

ариқ оёғидан ул ноҳият жониби бир улуғ ариқ ёрдирурға таъйин қилди. Маъмури мазкур хафр умурида жаҳди мавфур ва саъий машкур тақдимға еткуруб, оз фурсатда ул ариғни хотир хоҳи ҳазрат обод қилди.

Н а з м

Турфа наҳри аризу файз асар,
Вазъи марғуб ўйлаким кавсар.
Лек амқи анингдек ободон,
Ки қолур ақл қаърида ҳайрон.
Ҳар қироғики келди Ҳайрат боғ,
Эрур элга маҳалли айшу – фароғ”¹⁴.

Яна Муҳаммад Раҳимхон I даврида суғориш ишлари бўйича қилинган ишлардан бири 1815 йили Қилич Ниёз бой каналнинг қурилишидир. “Яна улким моҳи мазкурнинг авойи-лида (*Муҳаммад Раҳимхон I – Қ.М.*) иниси... Муҳаммад Назарбекка буюрдиким, Гурлон қибласидаги бўздин бир улуғ ариғ ёрдурғай. Ложарам беки мазкур фармонга мувофиқ, Боғлон арнасидан хафр қилдируб, Қиёт устидан ўтиб, Ўраз Али иноқнинг бўздаги боғининг қибласидин бўзга чиқариб, сўнгин Янги қалъаки Хитойнинг жануби ҳаддидан ўтқариб, итмомға еткурди. Ҳоло ул ариғнинг оёқи Шарқировуқға етиб-дур ва Қилич Ниёзбек арнасига машҳурдир”¹⁵.

Бу даврда суғориш ишлари бўйича яна кўпгина ишлар қилинган. Янги каналлар ўтказилган ва эски каналлар қайта қурилган ва тартибга келтирилган ва мунтазам равишда қазиб турилган. Бунга Шоҳобод, Паҳлавонёф каби каналларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлигининг саккизинчи йили 1228/1813–1814 йили “рабий-ас-соний ойининг 25 да жума куни Муҳаммад Раҳимхон I Шоҳобод ариғининг оёқин қаздирурға рукуб қилиб, Анборга нузул этди. Хон... ўн етти кун Анборда таваққуф қилиб, қазу устида... Муҳаммад Ризо қушбеги била Қутлуқ Муҳаммад бекни таъйин этиб, мазкур ойнинг 13 да душанба куни шикор иродаси била Арол жонибига нуҳзат кўргузди”¹⁶.

“Муҳаммад Раҳимхон рабий-ас-соний ойининг 25 да панжшанба куни Хиванинг ариғинким, Паҳлавонёфга машҳурдир. Қаздирмоқ учун рукуб қилиб, Сайёд ҳавлига нузул қилди. Жума куни Сарбон тўпагаким қазунинг юқори ҳаддидир, бориб коргузор ва хашарийларға чек берди. Жумодий-ал-аввалнинг иккиланчи куниким, қазу ибтидосининг бешланчи куни эрди, қазуни итмомға еткуруб... хилофатга нузул қилди”¹⁷.

1230/1815–1816 йили “Муҳаммад Раҳимхон I жумодил-аввал ойининг 10 ида чаҳоршанба куни Шоҳобод ариғин қаздирмоқ учун Хивақдин нуҳзат кўргузуб Анборға нузул этди. Жума куни Тошҳовзға бориб, қалъа солдурғудек ер кўриб, жамиъ умаро ва мулозимларига ер берди. Якшанба куни яна анборға нузул қилди. Душанба куни Анбордин ҳаракат кўргузуб, қазуни тамошо қилиб, Янги ёф ҳудудидан манзили боргоҳ ижлол қилди... Қазу 20 кунда ҳадди итмомға етиб, панжшанба куни, жумоди-ас-соний ойининг 9 ида Хивақға нузул этди”¹⁸.

Бу даврда кенг меҳнаткаш оммасининг меҳнати туфайли янги ўзлаштирилган ва сув чиқарилган ерлардан асосан хоннинг ўзи, унинг авлоди, амалдорлари ва ҳарбий бошлиқлари фойдаланганлар. Бу аҳвол Огаҳийнинг “жамиъ умаро ва мулозимларига ер берди”, деган сўзидан аниқ кўриниб турибди.

Хоразм тарихнависларининг берган маълумотларига қараганда янги ерларга сув чиқариш, ўзлаштириш Муҳаммад Раҳимхондан сўнг Хива тахтига келганларнинг даврида ҳам давом этди. Шунингдек, каналлар ҳам қазилиб тартибга солиниб турди.

Огаҳийнинг қатор асарларида ҳам бу масала юзасидан кўп маълумотлар учрайди. Огаҳийнинг асарларида кўрсатилишича XIX асрда Хоразмда бу соҳада анча ишлар қилинган. Хива хонлари туркман, қорақалпоқ, Хуросонда яшовчи баъзи бир тоифаларни, халқларни Хоразм атрофига кўчириб келганлар ва дарёлар ва каналлар атрофидан уларга жой тайин этганлар.

1243/1827–1828 йили Эрон юришидан олдин Тошсақо деган дарёчага сув боғланган. “Ҳамул баҳор вилоёти маҳруса мазориъи сув жиҳатидан андак танқислиқ чекти. Ул ҳазрат (*Оллоқулихон – Қ.М.*) юрт манфаати ва хосу-ом беҳбуди учун отланиб... ҳазрати қутб-ил-авлиё Паҳлавон ота наҳрининг сақосига бориб, ўтган йил қирдан ёрдурғон сақони ким Тошсақо дерлар, янгидан ҳашар била қаздуруб сув жорий қилди”¹⁹.

1246/1830–1831 йили Оллоқулихон даврида Кўҳна Урганчга ҳам сув чиқарилган. “Ҳамул йил (1246/1830–1831) Кўҳна Урганчким Арабхон замонидин, балки Ченгизхон тасаллатидин бери хароб ва сув ноёблиғидан лажаи сароб эрди. Ул ҳазрат (*Оллоқулихон – Қ.М.*) ани маъмур қилмоқға муқтазо бўлуб, анинг шарқий жонибидағи кўлким Лавдон ва яна неча шўбалар дарёи Амуядин айрилиб анга қуяр ва андин ўтуб Ой букур қирининг шарқия жониби ва От йўлидин жорий бўлиб, оёқи тенгизга мунжар бўлур. Ул кўлдин бир ариз ва амиқ ариқ ёрдируб, Шайх Нажмиддин Кубро

алайх ар-рахманинг равайи мутабаррикасининг шимолия тарафидин ўтқариб гарбия жонибдин оёқин икки уч парсаҳлик, масофатга еткурди. Ҳоло ул ариқдин кўп ерлар сув ичиб ва кўп эллар манфаат олиб, жаннат бўстонидек обод ва кудурат хазони исидин озоддурлар”²⁰.

“Ул овонда (1257/1841–1842 йили) ҳазрати подшоҳ... (Оллоқулихон – Қ.М.) Кўҳна Урганч орнасин қаздурмоқга бориб, қазу ишин итмомга еткуруб қайтиб эрди”²¹.

Муҳаммад Аминхон давлат тепасига келгандан сўнг ҳам баъзи ерларга сув чиқарилган ва қазув ишлари ўтказилган. 1262/1845–1846 йили “раъби-ас-соний ойининг 13 ида панжшанба куни Гулбинбоғ қарясидаги ҳавлиғаким, ҳазрати аъло хоқоннинг (Муҳаммад Аминхон – Қ.М.) обо ва аждоди дастури била Хива ариғининг қазувиға чиқиб, ҳамул ҳовлида ором ва истироҳат кўргузмуш эрди”²². Оғаҳийнинг бу фикридан Хива ариғини қазилганлиги маълум бўлади.

1263/1846–1847 йили Муҳаммад Аминхон Кўҳна Урганч тарафига борди. У ерда бир кеча бўлиб, “тангласи жума куни андин нуҳзат маркабига рукуб қилиб Кўҳна Урганчнинг жануб тарафидаги бўзда солинган боғким, Кўҳна Урганч қалъасига тахминан ярим манзиллик масофатдур, ул ҳазратнинг (Муҳаммад Аминхон – Қ.М.) фармони... била... Муҳаммад Амин юзбоши ўтган йил ёф ёрдуруб сув элтиб, боғ атрофин девори рифъат мадорин истиҳком тамом била иморат қилмиш эрди, баҳор ҳузурни била таровати мавфур еткурдилар... Ёфин кенг қаздуруб оёқин узоқга чекмак учун кўмак тилаб, қорақалпоқия тавойифидин қазувчи келтуруб шанба куни ярмин ҳамул ёфни қазмоқга буюриб, анинг корфармолиғин вазир... Муҳаммад Якуб меҳтарга... тафвиз этди. Ярмин Кўҳна Урганч ёфининг қозувиға буюриб – аларнинг корфармолиғига... Отамурод кушбегини номзод қилди”²³. “Қазувчиларким Муҳаммад Амин юзбошининг бўздин ёрғон ёфи била Кўҳна Урганч ёфин қазимоқ амриға маъмур бўлиб эрдилар, II кун муддатида Муҳаммад Амин юзбоши ёфининг оёқин тахминан бир-ярим манзиллик йўлга еткуруиб, Кўҳна Урганч ёфининг оёқин Кўқҳа Вазир музофотидин Шамохий шаҳрига қарийб еткуруиб, қазу ишин итмомга еткурдилар”²⁴.

Оғаҳий 1263/1846–1847 йили Муҳаммад Аминхонни Кўҳна Урганч ва Кўҳна Вазирга борганлиги ҳақида гапирар экан, қуйидаги маълумотларни ҳам келтиради: “Панжшанба куни Кўҳна Вазир қалъасин... мазраби саровқоти ижлол қилиб, шараф нузули била ашрафи мароҳил қилдилар. Маълум бўлсинким, султон... Раҳимқулихон... ҳамул мавзўдин дарёни банд қилдуруб қобили зироат ерларга ёф ёрдуруб, падари бузругвори... Оллоқулихон Бухоро мазофотидин кўчи-

риб келтурган Лубоб элотикиман манғит била қипчоқ оролигида Босу орнасининг канорида ўлтириб эрдилар, кўчириб ул ҳаволига элтиб мазориъ ва масокин марҳамат қилмиш эрди”²⁵. Бу келтирилган маълумотдан Раҳимқулихон даврида Кўҳна Урганч атрофига дарёни бўғиб сув чиқарилганлиги ва каналлар ўтказилганлиги ва у ерга Лубоб жамоасини жойлаштирилганлиги маълум бўлади.

1263/1846–1847 йили Муҳаммад Аминхон Кўҳна Урганч яқинида қурилган боғдан чиқиб Шарқировлиқ дарёсини боғлатиб атрофга сув чиқариш мақсадида дарё тарафига борди... “Мазкур боғдан кўчиб банд боғлатмоқ учун Шарқировлиқ канорига... нузул этди. Шарқировлиқ наҳрига кўлнинг аксари суви оқиб бағоят азим дарё бўлиб, сув туғенидин Кўҳна Вазир тавобиъи дағи аксари мазориъ ва экинларни сув олиб талотим ва тароким зўридин гоҳ-гоҳ бандин ҳам йиқар эрди. Бу жиҳатдин ул ҳазрат ғайрати тамом ва издиҳоми молакалом била анингдек улуғ дарёни... боғлатиб, Кўҳна Вазирнинг мазрааларига вафо қилгудек сувни боғлатгон банднинг жануби тарафидин бир арна ёрдуруб оқиздилар”²⁶.

Шундай қилиб, шу йили Кўҳна Вазир атрофларига ҳам сув чиқарилган. 1263/1846–1847 йили Шарқировлиқ дарёсига катта тўғон солиб, Кўҳна Вазир атрофига сув чиқарилиши туфайли бир катта арна қазилган эди. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: “Ҳамул орнаниким ул ноҳиятдин бағоят ариз ва чуқур қаздуруб муҳайё қилмиш эрдилар, Хонобод исми била мавсум қилдилар. Андин кўп ариғлар сув олиб, кўп мазраалар ободлиғ топибдур”²⁷. Огаҳий бу ер Чингиз истилоси давригача обод шаҳар бўлганлиги, унинг даврида харобага айлантирилганлиги ва шу вақтгача шу аҳволда қолиб келганлиги ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Маълум бўлсинким, ул навоҳий Чингизхоннинг айёми тасаллутидин то бу замони саодат нишонгача ҳайратзадалар кўзи янглиғ беоб ва ошиқлар кўнглидек вайрон ва хароб эрди. Чун... Оллоқулихоннинг... айёмида дарёи Амуянинг суви ҳамул тарафга зўр қилиб Лавдон орнаси улуғ дарё бўлиб ва яна неча улуғ орналардин кўп сувлар жорий бўлиб, Хўжа эли била Кўҳна Урганч оролиғиким сувсиз ва саксовулзор дашт эрди, раҳгузариларнинг оёқиға бир қатра нам тегмай ул оралиғида қатъ масофат қилур эрдилар, бағоят улуғ кўл бўлиб, Кўҳна Урганч андин ободлиғ топиб, кўп ерлар андин сув ичиб, кўп эл манфаат топадур. Баъзи суви Хўжа элининг ашоқиға ўткандин сўнг яна даръёға қуядур. Баъзи суви Ой букур қирининг доманаси била бориб, От йўлидин ўтиб тенгизга қуядир. Хусусан уч-тўрт йилдин бери даръёи Жай-

хуннинг суви ул тарафга кўпрак майл кўргузуб, кўлнинг суви бениҳоят кўпайиб, Қора юлғуннинг ашоқ жонибидаги Кўҳна дарёлиққа андин сув кириб жорий бўлмиш эрди. Ҳазратнинг (*Муҳаммад Аминхон — Қ.М.*) назари ҳамул сувни мушоҳада қилиб, мазкур бўлгон бўзғаким холо анда мазкур бўлгон боғ бино топмиш эрди, сув элтмакка муқтазо бўлиб... Муҳаммад Амин юзбоши... фармон мужиби била Кўҳна Дарёлиққа банд боғлаб, ўтган йил ёф қаздуруб, ҳамул бўзға сув элтиб мазкур боғ ва деворин бино қилмиш эрди. Бу йил ул ҳазратнинг ўзи ул мавзуъга ворид бўлиб, ҳамул ёфни қаздуруб улуғ арна қилиб кўп ерларга сув еткурдилар”²⁸. Бу келтирилган маълумотлардан 1846–1847 йилларда Кўҳна Урганч ва Кўҳна Вазир атрофидаги кўп ерларга сув чиқарилганлиги маълум бўлади.

“Ҳамул йил 1264/1847–1848 ул ҳазратнинг давлати файзидин Қандум қалъа ва Вос мавзуъдаги бўз ерларга сув бориб, ҳар қайсида биҳишт осо боғ ва хуш ҳаво кўшк бино топиб, кўп ерлар маъмур ва ободон бўлиб, вилоятнинг аксари ғаллалари ҳамул ерлардин ҳосил бўлур”²⁹.

1278/1861–1862 йили Сайид Муҳаммад Хива атрофига сайр ва томоша учун чиққанда Шимамкент деган жойда ҳам бўлади. Унинг бу ерга келиши муносабати туфайли, Огаҳий ўз асарида қуйидаги маълумотни келтиради. “Маълум бўлсинки, Шимамкент қадимдин қолгон бир бўз ва ҳамвор биёбонининг отидурким, ул ҳазратнинг... фармони била... Муҳаммад Яқуб маҳрам тоза ёф қаздуруб, ул бўз ерга сув келтирмуш эрди. Ул ҳазратнинг таважжуҳи файзидин ул биёбон биҳишт бўстонидек ободон бўлиб, ғалла анвоъи фаровон ҳосил бўлур эрди. Ул ҳазрат ҳамул мавзуъга етиб... ул мавзуъни боғ ва бўстонға қобил ва муносиб кўруб, буюрди то донишманд муҳандислар... юз таноб ерни ўлчаб боғ андозасин тарх эттилар... юз турлук мевалар дарахт ниҳолин эктилар”³⁰. Бу маълумотдан 1278/1861–1862 йиллар орасида Шимамкент деган ерга сув чиқарилганлиги ва у ерда боғ барпо этилганлиги маълум бўлади.

Шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон II (1865 – 1910) Хоразм-да ҳукмронлик қилган даврида ҳам суғориш ишлари бўйича баъзи ишлар амалга оширилди. Юқорида келтириб ўтганимиздек, мамлакатни сув билан таъминлаш хонлигининг иқтисодий ҳаётида асосий масалалардан бири эди. Шунинг учун хонлик ҳудудида бўлган ариқлар ҳар йили баҳорда қазилган ва лойдан тозаланган. Бу ишда шахсан Хива хонларининг ўзлари бошчилик қилганлар. Бу масала бўйича Огаҳий юқоридаги тарихий асарлари каби охириги “Шоҳид ул-иқбол” асарида ҳам тўхталиб ўтади. Муҳаммад

Раҳимхон II давлат тепасига келгандан кейин ўтмиш Хива хонлари сингари ўзи бошлиқ қазув ишига чиққанлигини кўрсатиб, Огаҳий бундай деб ёзади: “Ўтган подшоҳларнинг одати шундай эрдиким, ҳар йили баҳор фаслида Паҳлавон Маҳмуд наҳрининг этаги, уни Хиванинг ёғи деб атайдилар, тамом сув ичадиганларни тўплаб, Сарбон тепа мовзуйдан то Хиванинг шимол тарафидаги дарвозаси яқинида жойлашган Мулла Ориф бобо мақбарасигача бўлган ариқларни қаздирур эрдилар. Қазув иши тамом бўлгунча, ўзлари отланиб, қазув устида юриб, қазув хизматин қазувчиларга ало ас-савия тақсим қилиб, ўз хузурларида чек берур эрдилар”³¹.

Муҳаммад Раҳимхон II ҳам шу дастур билан давлат тепасига келган йили баҳорда қазув ишини ўтказган ва ўзи бошчилик қилган. Огаҳий ўша давр Хива хонлиги ижтимоий ҳаётини ўрганишда керакли бўлган бу маълумотни аниқ ёзиб қолдирган. У бундай деб ёзади: “Мулозимат киш ясавуллар ва мулотифат андиш сурдавуллар буюриб, қазувчилар йиғнолғандин сўнг, зулқайда ойининг бешинчи куниким, жума эрди, подшоҳона савлат била самандиға рукуб қилиб... шаҳрдин чиқиб, қазувнинг ашоқ ҳаддинким, Ориф бобойи мазкурнинг қадамгоҳидир, чек бериб, Гандумкон ҳавлиғаким... ул ҳазратға махсус бўлғон мулки холисидур, тушуб анда икки кеча таваққуф буюрди. Ҳар кун қазув устига бориб, қазувчиларга ҳузурни ташрифидин баҳраёблиғ еткурди. Учинчи кун Гандумкондин кўчиб қазувчиларға чек бериб, Гулбинбоғ қарясидаги Абдулла тўра халафи Муҳаммад Аминхон...нинг работи фойиз ан-нашотиға нузул этиб, анда қазув иши тамом бўлгунча таваққуф қилиб, ҳар кун аёни ҳазрат ва аркони давлат ва махсус мулозимлар била отланиб ариқ канориға бориб, ихтиёт назари била ишин тамошо қилиб, кеча қайтиб мазкур бўлғон работға келиб айш ва ишрат била истироҳат қилди. Ун кун муддатида қазув ишин Сарбон тепага еткуруб, тамом қилғондин сўнг... қайтиб шаҳрга келди”³².

Қазув ишини ўтказиш ҳам осон иш эмас эди, албатта.

1285/1868—1869 йили бўлиб ўтган воқеалар қаторида Огаҳий Товқара ва Чинбой экинзорларига сув чиқарилганлиги ҳақида гапиради. “Кўк ўзак наҳрининг сақосин улуғ ҳашар ва кўп жамият била боғлаб, Товқара ва Чинбой мазориёиға вафо қилғудек сувни ўзга ердан ёғ ёрдуруб оқиздилар. Ул аснода дарёи Амуянинг суви ниҳоятсиз тошиб, Кўк ўзак наҳрининг банди бўғилиб, сув яна бурунғидек жорий бўлди”³³. Ундан ташқари шу йили фурсатдан фойдаланган Муҳаммад Раҳимхон II ариқ қазиш ва канал қазиш ишларини ҳам амалга оширишни топширган. Огаҳий: “Муҳаммад Яъқуб маҳрам (Муҳаммад Раҳимхон II — Қ.М.) буйруғига мувофиқ, де-

вонбегига ҳамроҳ шахрга келмай, ҳамул жониб элотининг баъзи муҳиммоти истикмоли учун қолиб, қорақалпоқ ва Хожа элининг барча ёф ва ариқларни қаздурди. Кўп муддатдин бери... Лавзан (Лавдан) орнаси банд бўлиб, Кўҳна Ургенчга сув бормай хароб бўлиб, эли кўчуб, Хожа элига келиб ўлтурмиш эрди, анга ҳам улуғ ёф ёрдуруб, дарёдин сув олиб бориб, бурунғидин ҳам зиёдароқ обод қилди ва элин ҳам кўчириб элтиб, ҳар кишининг бурунғи ўз ерин ўзига бериб, барчасин хуррам ва шод этти”³⁴, — деб ёзади.

Шунингдек, Огаҳий 1288/1871–1872 йилда Муҳаммад Раҳимхон II ўзи бошлиқ Хивада қазув иши ўтказилганлигини кўрсатиб ўтган. Унинг ёзишича: “Ҳазрати зилли субҳонийнинг ҳар йили баҳор чоғи одати саодат нишони ул эрдиким... Паҳлавон Маҳмуд арнаси оёқин то Сорбон тўпа мавзуьигача ўзининг ҳузури комил ас-сурури била қаздуррур... эрди. Бу йил дағи ҳамул шарофатлиғ одатни ихтиёр этти. Аммо бу йил мазкур арнанинг сақоси ҳам лой уруб кўмилмиш эрди, ани қаздурмоқ ҳам зарурият жумласидин бўлмиш эрди, ложарам ҳамул арнанинг барча обхўрларин ясавуллар буюриб, жамъ этиб, муҳаррам ойининг ўн бешида чаҳоршанба куни ул ҳазрат аркони давлат ва аъёни савлат била... шахрдин чиқиб... Мулла Ориф бобо... мазори... жаворидинким, мазкур арнанинг қадим ал-айёмдин бери қазилатурғон ерининг ашоқ ҳаддидур, ўлчаб қазучиларга бўлак-бўлак чек бериб, Гандумкон мавзуьигадағи... ҳавлиға тушуб..., анда бир кеча... таваққуф бўлиб, тангала андин давлати самандиға рукуб қилиб, қазучиларнинг сарвақтига келиб ҳузур келтурди.

Ҳар куни ушбу тариқада қазув ишида жадду-жаҳд кўргузуб, то сақоғачаким, Ҳазорасп қалъасининг шарқий-жонибида молокалом била қаздуруб, дарёйи Жайхун яқосидин ҳамул арнанинг сақосиға сув очиб, андоқ улуғ ва васиё рудхонани Аму сувидин лабрез ва шодоб ва жамиё обхур фуқаронинг умид ва таманнолари зираатгоҳин саршор ва сероб қилди... мазкур ойнинг йигирма етгисида душанба куни шахрга келиб, салтанат тахтида қарор тутди”³⁵.

Профессор Я. Ф. Фуломов Хоразмнинг суғориш ишлари ҳақида бундай деб ёзади: “Тарихчи Огаҳий ёвмутларнинг хиваликлар билан курашиш воқеаларини жуда ажойиб тасвирлайди. Бу сарой тарихчиси туркманларни доимо “қароқчи” ва исёнчи” деб атаб келган, уларга душманлик руҳида бўлса-да ва ўзи бунини хоҳламаса-да, унинг асарларидан қадим замонлардан бери Шарқда деҳқончилик сунъий суғоришга боғлиқ бўлгани, у ишлаб чиқаришнинг асоси, маданият таянчи эканлиги ва шунинг билан бирга ҳукмрон синфлар қўлида эзиш қуроли бўлиб келганлиги кўриниб туради...

Сувдан синфий ҳукмронлик қуроли сифатида фойдаланиш сиёсати Геродотдан тортиб, то сўнги ўзбек хонлари ҳукмронлиги давригача давом этиб келган”³⁵.

б) ФЕОДАЛ ЕР ЭГАЛИГИ

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларда феодал ер эгалигига оид бўлган маълумотларни ҳам учратамиз. Феодализм даврида иқтисодий ҳаётда асосий масалалардан бири ерга эгалик бўлганлиги учун бу масала алоҳида аҳамиятга эга. Энг катта феодал ва ер эгаси хоннинг ўзи эди. Хоннинг деярлик ҳамма марказий шаҳарларда ўзига хос ерлари ва боғлари бўлган.

Хон ва феодалларга тегишли баъзи ерлар уларнинг отабоболаридан мерос сифатида қолган бўлиб, асрлар давомида ворисларга наслдан-наслга ўтиб келган.

Хива хонлигидаги ерга эгалик масаласини ёритишда XVII–XIX аср бошларида ёзилган асарлар жуда катта аҳамиятга эга. Тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида бу масалани ёритишда муҳим аҳамиятга эга бўлган қимматли маълумотлар келтирилади.

ЎзР Фанлар академиясининг академиги М. Й. Йўлдошев Хива хонлигининг феодал ер эгалиги ва давлат тузилишига бағишланган монографиясида Хива хонлари архиви маълумотлари асосида бу масалани батафсил ёритади. М. Й. Йўлдошев ҳақиқатда ҳам асосий ерлар ҳоким синф қўлида бўлганлигини кўрсатиб бундай деб ёзади: “Хива хонлигидаги ерларнинг ўндан биридан камроғи майда ер эгаларининг қўлида бўлган, экишга яроқли ерларнинг еттидан бир қисми эса давлатга қарашли бўлган. Аммо ҳамма ерларнинг учдан икки қисмидан кўпроғи катта ер эгаларининг қўлида тўпланганлиги ҳам архив ҳужжатларидан маълум бўлди”³⁶.

М. Й. Йўлдошев “Аграр мамлакатларда ерга эгалик муносабатлари синфий, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг негизини ташкил этади. Ерга эгалик муносабатлари аниқланмагунча бундай мамлакатлардаги сиёсий-ижтимоий ҳаётни тўғри тушуниб бўлмайди”³⁷, деб таъкидлар экан, Хива хонлигидаги аграр муносабатларга доир масалаларнинг ўрганилмасдан келинганлиги ҳақида гапиради. Бу масала юзасидан фақат 1937 йили П. П. Ивановнинг бир мақоласи³⁸ босилиб чиққан эди. Муаллиф ўз мақоласида Хива хони Сайид Муҳаммадхонга (1856–1865) тегишли ерлар бўлганлигини ишотлашга ҳаракат қилган. Ивановнинг бу мақоласи Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асарида шу масала бўйича келтирилган маълумотлар асосида ёзилган эди.

П.П.Иванов ўз асарида аграр масала ҳақида бундай деб ёзган эди: “Хивадаги аграр муносабатларнинг ўзига келганда бу муносабатларнинг бундан олдинги бир қанча асрлар давомидаги тарих ва ҳатто унинг асосий жиҳатлари ҳам ҳозирча ўрганилмасдан қолиб келмоқда”³⁹.

Биз ўз ишимизда хивалик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарларида бу масала юзасидан бўлган маълумотларни келтириб ўтишга ва улар ҳақида қисқача тўхтаб ўтишга ҳаракат қиламиз. Хива хонлигининг архивини ўрганган М. Й. Йўлдошев ерга эгалик масаласида бундай деб ёзади: “Хоразм хонлигида ерга эгалик шакллари XIX асрда қуйидаги тусга кирган эди. Ерларнинг энг кўпи хусусий кишиларга қарашли мулк ерлардан иборат эди. Бундан ташқари, вақф ерлари, сўнгра эса давлат ерлари ёки подшоҳлик ерлари бор эди⁴⁰. Бу масала юзасидан хоразмлик тарихчиларнинг асарларида келтирилган материаллар келажакда бу масалани ўрганишга ёрдам беради. Айниқса, XIX асрга келиб, Хива тахтига келган хонлар даврида хонларнинг шахсий ерларини ва подшоҳлик деб аталувчи ерларнинг кўпая борганлигини кўрамиз. Ҳар хон ўз даврида янги ўзлаштирилган ерларнинг энг яхши қисмини ўз ихтиёрига олар эди. Шу туфайли кундан-кунга хонларнинг ерлари ва боғлари кўпайиб борган. Бу Хоразмда ёзилган тарихий асарларда келтирилган маълумотларда аниқ кўриниб турибди. Муниснинг ёзишича, Элтузархоннинг Гурлон атрофида боғи ва ерлари бўлган. “Гурлон мазофотидин Нукуз оёқидаги работи фойиз-ун-нашотидинким, ул доғи ул ҳазратнинг (*Элтузархон — Қ.М.*) мулки холис ва махсусидиндур”⁴¹.

Огаҳийнинг ёзишича, Оллоқулихон 1242/1826 йили Эронга юриш қилганда “Янги ариқ мавзўидаги работи фойиз-ул-нашотига... висол партавин солди”⁴².

“Риёз уд-давла”да келтирилишича, Оллоқулихон Эрон юришидан қайтиб келгандан ва Ойдўст бий бошлиқ бошланган қорақалпоқлар қаршилигини синдиргандан сўнг 1243/1827 йили сайр ва томоша учун Тошхавздаги работига борди ва у ерда катта базм ташкил қилди. Бу боғни Огаҳий қуйидагича тасвирлайди: “(Оллоқулихон)... Тошхавз мавзўидаги работи файз осор ва боғи биҳишт намудориким тоза бино топиб ва мевалари янги етилиб, қасрлари хулди баррин қусуридек мусаффо ва бўстонлари жаннат-ун-наим бўстонидек дилкушо эрди:

М а с н а в и й

Биноси эрди гардунга баробар,
Буружи зарваи кайвонга ҳамсар.

Мусаффо қасрлар ҳарён мунаққаш,
Ҳавоси руҳ бахшу роҳати жон.
Бутуб анда ниҳоятсиз шажарлар,
Пишиб ҳарён шажар узра самарлар.
Ҳавоға майл айлаб ток ҳарён,
Узотиб қўлларин бебок ҳарён.
Ясолиб ҳавзлар тошдин саросар,
Нечукким жаннат ичра ҳавзи кавсар...”⁴³

1259/1843 йили Раҳимқулихон буйруғига мувофиқ Муҳаммад иноқ бошчилигида Марв устига юриш қилганлар. Огаҳий мазкур иноқнинг кетатуриб Гулбинбоғ қишлоғидаги хонга тегишли ерда қурилган боққа тушганини гапиради. “Якшанба куни ҳазратнинг (Раҳимқулихон — Қ.М.) фармони... била... Хивақдин сипоҳи сангин... била отланиб Гулбинбоғ қарясидаги боғи биҳишт сароғаким ул жанобнинг мулки холиси эрди... бориб нузул этди”⁴⁴. Шунингдек, Огаҳий “Жомий ул-воқеоти султоний” номли асарида ҳам Муҳаммад Аминхонга тегишли бўлган ерлар ва боғлар ҳақида гапиради.

Муҳаммад Аминхоннинг “базми махсуси учун ғоят тақаллуф била бино қилғайлар. Анинг иморатиға лойиқ... мавзуъ фикр ва ҳаёл қилиб, ўзининг мулки махсусаси ва хайтаи тасарруфидаги боғи дилкушосини... тайин этди”⁴⁵.

1263/1846—1847 йили Муҳаммад Аминхон Кўҳна Урганч ва Кўҳна Вазирға бориб, Шарқировиқ дарёсини боғлатиб, ариқларни қаздириб, мумкин бўлган ерларга сув чиқариб, аскар бошлиқларига ерлардан жой ажратиб қайтиб келди. Муҳаммад Аминхон у тарафга кетаётганда қуйидаги жойларда бўлиб ўтди: “Шоҳобод мавзуъидаги...; ул ҳазратнинг мулки холисидур”⁴⁶. Панжшанба куни... Қилич Ниёзбой отлиғ мавзуъидаги... ҳазратнинг амлоки хоссасидандир”⁴⁷ ва “Қора юлғуннинг ғарби тарафидаги... ул ҳазратнинг мамлакаи хоссасидур, нузул қилди”⁴⁸.

Муҳаммад Аминхон 1263/1846—1847 йили Шарқировиқ дарёсини боғлатиб, сув чиқартиргандан сўнг Кўҳна Вазир яқинидаги Муҳаммад Амин юзбоши бошчилигида қазилган канал атрофига қурилган боққа қайтиб келади. Шу ерда турган вақтда хон атрофида бирга юрган амирларга ва амалдорларга ер берилди, “шанба ва якшанба куни фармони вожиб... била... вазир Муҳаммад Яқуб меҳтар била... Отамурод Қушбеги рикоби саодат маоб мулозиматидаги барча умаро ва кубаро ва арбоби сипоҳға Кўҳна Урганчдаги мамлакаи подшоҳийдин ҳар кимнинг ўз ҳолиға кўра ер бериб... умид ва таманнолари мазраасин... сероб ва тароват маоб қилдилар. Шунингдек, душанба куни мазкур боғнинг Кўҳна Вазир

яқин атрофидаги ерлардин вазирайни мазкурайн Муҳаммад Яқуб меҳтар ва Отамурод кушбеги сипоҳи мазбурға амри олий мавжоби била мазориъ намо ва масокини ишрат афзо тақсим қилиб бериб, барча аоли ва асофил кўнгулларин ғоят-сиз масрур ва хуррам қилдилар”⁴⁹.

Огаҳий асарларида хонларнинг қайси шаҳарларда ерлари ва боғлари борлиги ҳақида маълумот келтирилса-да, лекин у ерларнинг ҳажми, қанча эканлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Лекин асарларда келтирилган шеърларнинг мазмунига ва у ерда турли меваларнинг бўлишига қараганда бу боғ ва ерларнинг ҳажми анча катта бўлиб, суғориладиган ерларнинг энг яхши қисми бўлган.

Огаҳий ўз асарларида XIX асрда Хива хонлари даврида бўлган воқеаларни гапирар экан йўл-йўлакай хонларга тегишли бўлган ерлар ва боғлари ҳақида ҳам гапирди. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асарида кўрсатилишича, Сайид Муҳаммадхоннинг Хива атрофига жойлашган хонлик худудида (Гандумков, Ангариқ, Чанакшайх, Янги ариқ, Шимамкент, Онборхона) боғлари ва ерлари бўлган. Бу ерлар асосан хонликнинг марказий қисмига жойлашган бўлиб, деҳқончилик учун қулай ва унумдор ерлари бўлган. Хонликка тегишли ерлардан бошқа хоннинг шахсий ихтиёрида шунчалик кўп миқдорда ерларнинг бўлиши хоннинг энг катта феодал ер эгаси эканлигини аниқ кўрсатади.

Сайид Муҳаммадхоннинг Гандумкон мавзеъида ўзига хос ери ва боғи бўлган. Бу ер ва боғ Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825) даврида қурилган бўлиб, у ўлгандан сўнг ўғли Раҳмонқули иноққа, ундан сўнг унинг ўғли Мусо тўра ихтиёрига ўтган. Ундан фарзанд қолмаганлиги туфайли Сайид Муҳаммадхон мулки холис қилиб ўз ихтиёрига олган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: “Гандумкон мавзеъидаги боғи дилкушо ва ҳовлийи пўр сафоқим, (Сайид Муҳаммадхоннинг) бузругвор отаси... Муҳаммад Раҳим баҳодирхоннинг маъмори илтифоти била маъмур бўлмиш эрди. Ул ҳазрат вафотидан сўнг ҳамул боғ ва ҳовли анинг валади... амири кабир Раҳмонқули иноққа ва андин сўнг анинг фарзанди... Мусо тўрага мерос қолмиш эрди. Мусо тўра вафот топиб, андин ҳеч фарзанд қолмади. Бу овонда ҳазрати соҳибқирон ҳамул боғи жаннат нишон ва ҳовлийи майманат маконнинг атрофидаги назоҳат иқтирон мазраалари била батариқаи арс мулки холис қилиб, қабзаи ихтиёрига олди...

М а с н а в и й

Ажиб ҳовли эрди бағоят васиъ,
Фалак қалъасидан матину рафиъ.

Қусури нечукким қусури жинон,
Саросар бўлиб роҳат афзойи жон.
Васл боғи эрди, баса дилкушо,
Ҳавоси дами Исодек жонфизо,
Бари мева анда муҳайё бўлиб,
Ки жон парвару лаззат афзо бўлиб,
Барининг агар, васфин этсам рақам,
Туганмас сарофил ўзгунча дам⁵⁰.

Огаҳий кўпинча Хива хонларининг атрофга дам олиш ва ов қилиш учун чиққанликларини гапириш баробарида унинг қаерда бўлганлиги ва қаерда ери ва боғи борлигини кўрсатиб ўтади. “Тарихи ҳижрий 1273/1856–1857 йилда ҳазратнинг (Сайид Муҳаммадхон – Қ.М.)... ройи олам оройи... ўзининг икки ердаги мулки мавруси ва мазраайи махсусидаким, бири Хивақ шаҳрининг жануби доманида Ангарик мавзеида ва бири шарқий тарафида Гандумкон қарясида воқеъдур”⁵¹.

Сайид Муҳаммадхон 1274/1857–1858 йили сайр ва шикор учун Хива атрофларини айланишга чиққанда “Янги ариқ мавзеидаги ҳавлийи хуш сафо ва қасри дилкушогаким, мамлакаи подшоҳийга доҳил эрди, нузул этди... Ҳамул оқшом ул работ... ишратхонасида шоҳона айш ва нашот базмин тузуб, мулукона тараб ва истироҳат кўргузди”⁵².

1275/1858–1859 йили Сайид Муҳаммадхон Хива атрофида сайр ва томоша, ов учун чиққанда ўзи учун Урганч яқинида бино қилдирган ҳовлисига тушди. “Урганч балдасининг ғарби жонибидаги работи лозим ун-нашотигаким, ул ҳазратнинг мулки холиси ва макони мавруси эрди”⁵³. У ердан кўчиб баъзи ерларни томоша этгандан сўнг “Уйғур мавзуидаги ҳавлийи васиъ ва қасри рафиъгаким мамлакаи подшоҳийга дохилдур, нузул қилди”⁵⁴. Сўнг сафардан қайтишда “Чанакшайх мавзуидаги ҳавлийи босафо ва боғи дилкушосигаким, ул ҳазратнинг мулки холисидур, ворид бўлди”⁵⁵.

Сайид Муҳаммадхон 1278/1861–1862 йили сайр ва шикор учун атрофга чиқди. Кўп жойларда бўлди. Шунингдек, у “Шўраҳон мамлакаи тавобиъидин Онборхона мавзеидаги ҳавлийи дилкушо ва боғи хуш ҳавогаким, ул ҳазратнинг мулки холисидур, ворид бўлиб, ул боғнинг ичидаги қасри олийда... тонг отгунча... подшоҳона соз ва суҳбат тузди”⁵⁶.

Огаҳийнинг “Шоҳид ул-иқбол” номли асарини ўқир эканмиз, бу асарда ҳам, аввалги асарларида келтирганидек феодал ер эгаллигига оид маълумотларни келтиради. Айниқса, Огаҳий “Гулшани давлат” асарида Сайид Муҳаммадхонга тегишли жойларни ва ерларни бошқа асарларига нисбатан кўпроқ кўрсатиб ўтган. У “Шоҳид ул-иқбол”да ҳам қазув

иши муносабати билан Муҳаммад Раҳим II нинг Гандумкондаги мулки ҳақида гапиреди. (1281/1864–1865 йили). “... Зулқаъда ойининг бешинчи куним, жума эрди... шаҳридин чиқиб, қазувнинг ашоқ ҳаддидинким, Ориф бобойи мазкурнинг қадамгоҳидур, чек бериб, Гандумкон ҳавлигаким... ул ҳазратга (*Муҳаммад Раҳим II – Қ. М.*) махсус бўлгон мулки холисидур, тушуб анда икки кеча таваққуф буюрди”⁵⁵.

Хоннинг Гандумкондан Гулбинбоққа борганини ёзар экан, Огаҳий у ерда Абдулла тўрага тегишли ерлар борлигини кўрсатиб ўтган. Унинг ёзишича: “Учинчи кун Гандумкондин кўчиб қазувчиларга чек бериб, Гулбинбоғ қарясидаги Абдулла тўра халафи... Муҳаммад Аминхон...нинг работи фойиз ан-нашотиға нузул этиб... анда қазув иши тамом бўлғунча таваққуф қилиб, ҳар кун аёни ҳазрат ва аркони давлат махсус мулозимлар била отланиб, ариқ қанорига бориб, ихтиёт назари била қазув ишин тамошо қилиб, кеча қайтиб мазкур бўлгон работға келиб айш ва ишрат била истироҳат қилди”⁵⁸.

Огаҳий, Муҳаммад Раҳим II нинг Гулбинбоққа келиши муносабати билан Абдулла тўрага тегишли работта келиб турганлигини гапирса-да, лекин Абдулла тўрага тегишли ерларнинг миқдори ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Биз Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” номли асарини ўқир эканмиз, бу масала ойдинлашади. Унинг келтиришича, Муҳаммад Аминхоннинг ўғли Абдулла тўранинг 20 000 таноб ери бўлган.

1284/1867–1868 йили Муҳаммад Раҳим II сайр ва шикорга чиқиши муносабати билан Огаҳий ўз асарида аввало, унинг Урганчдаги боғига бориб тушганлигини ёзади... “Намози аср ҳангомида Урганч балдаи таййибасининг гарби-жонибидаги ўзининг мулки холисида ... таъмир топгон боғи дилкушо ичидаги қасри мусаффогаким, хуш ҳаволиғда биҳишт қасридин фараҳ афзороқ ... эрди:

Н а з м

“Биноси эди сар басар дилкушо,
Физоси эди хурраму хуш ҳаво.
Мунаққаш эди қасри Ширин каби,
Муфарраҳ эди гулшани Чин каби”⁵⁹.

Хивада хоннинг энг йирик феодал ер эгаси эканлигини М. Й. Йўлдошев ҳам ўз асарида кўрсатиб, “Жуда катта хусусий ёки подшолик ерларининг хўжайини бўлган хоннинг ўзи мамлакатнинг биринчи феодали эди... Биз хонлар қўлида бўлган ерларни йирик феодал ер эгалигининг бир тури деб ҳисоблаймиз,”⁶⁰ деб ёзади.

XVII – XIX асрда ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида бу масала юзасидан келтирилган маълумотлар ана шу феодал ер эгаллигининг бир тури ҳисобланган хонлар ихтиёрида бўлган ерларнинг тарихини ўрганишга ёрдам беради. Мазкур тарихий асарларда хонларга тегишли ерларни “мулки холис”, “мулки хосса”, “амлоки хосса”, “мулки махсуса” ва бошқа номлар билан атайдилар.

в) СОЛИҚ МАСАЛАСИ

Хива хонлигининг иқтисодий ҳаётида асосий масалалардан бири бўлган солиқ масаласига келсак, бу масалани ўрганишда ҳам Хоразмда ёзилган тарихий асарлар анча ёрдам беради. Биз бу асарлар билан танишар эканмиз, хонликда халқлардан қандай солиқлар олингани, уларни йиғиб олиш йўллари, солиқ йиғиб олиш учун қайси шаҳарларга кимлар тайин этилгани, қайси жойлардан қандай солиқлар олингани, жонидан тўйган халқнинг хон томонидан солиқ йиғиш учун юборилган кишиларни ўлдиришлари, охирида хоннинг ўзи аскар билан бориб, гўёки ов қилаётган одамдек солиқ йиғувчиларга ҳомийлик қилиши каби масалаларни ёритишда ҳам бу асарларнинг қиммати каттадир. Бу масалани ёритишда М. Й. Йўлдошев мазкур асарида Хива хонлиги архиви ҳужжатларида берилган маълумотларни таҳлил қилиб, кенг равишда тўхтаб ўтган. Биз ҳам Хивада ёзилган тарихий асарларда бу масалани ёритишга ёрдам берадиган маълумотлар ҳақида гапириб ўтамиз.

Хива хонлари анча илгари вақтларданоқ қўшни туркман ва қорақалпоқ халқларидан ҳар хил солиқлар олганлар. Бу ҳақда Хива тарихчилари – Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарлари орқали анчагина маълумотга эгамиз.

Муниснинг ёзишича, Хоразмда Шоҳниёзхон ҳукмронлик қилган даврда “Тарихи ҳижрий 1110/1698–1699 йили “Туркман саркашлари қадами тазарруъ била келиб, хирож қабул қилдилар”⁶¹. Хива тахтига Шоҳниёзхондан сўнг Мусохон келган эди. “Мусохон Шоҳниёзхоннинг инисидур, чун салтанат тожи била сарафроз бўлди... Ўз отиға алоҳида танга қоқтурди. Анинг чоғида марвдин Астрабодгача тоғ этокидағи қулоъ ва билод аҳли хирож берур эрди”⁶².

Шерғозихон даврида куйидаги ҳудудда яшаган халқлардан солиқлар йиғилган. “Ҳамул йил 1126/1714 Марвдан Астрабод ва Болқонгача тоғ этакида ва Атрак ва Кургон канорида ўлтирғон қизилбош ва тарокима хирож ва тансуқоти била келиб эллик изҳор қилиб навозиши хисравонаға, махсус бўлдилар”⁶³.

Юқорида айтиб ўтган фикримизни Мунис томонидан келтирилган, Фойбхоннинг Беш қалъа халқига солган тилло солиғи ҳам тасдиқлайди. “Хон (Фойбхон — Қ.М.) гуюр ва золим таъб киши эрди. Авохири салтанатида зулм ва тааддиси ҳадди эътидолдин ўтиб, Беш қалъа раоёсига 40 000 тилло солиғ солди. Фуқаро ва ажазанинг додига етмади”⁶⁴.

XIX аср бошига келиб давлат тепасига келган Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг учинчи йили қорақалпоқ тоифасидан Оймирза элини кўчириб келтирди. Шохниёз оталиқ ва Муҳаммад Ризо кушбеги бошлиқ хон аскарлари Оймирза элининг ғалласини ҳам олиб келадилар. Сўнгра шу вақтда Қўш қўлда турган хон Хивага жўнайди. Лекин хон билан бирга бўлган Муҳаммад Ризо кушбеги закот йиғиш учун қолдирилади. “Ул ҳазратнинг (Муҳаммад Раҳимхон I — Қ.М.) ҳукми ҳумоюни била Кўк ўзак ва Эшим канорида ва Оқ ёқишда ўлтурғон қорақалпоқиядан закот олмоқға қолди... Хон Қўш қўлдан ҳаракат қилиб, уч кунда Хўжа элига нузул этиб... ул ноҳиятда ўлтурғон қорақалпоқ закотиға киши қўйди...”⁶⁵. Асарларда хоннинг бу халқлардан олган солиғи ҳақида гапирилса-да, лекин унинг миқдори ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Шунингдек, Муҳаммад Раҳим I 1225/1810—1822 йили Арол ҳужумидан қайтиб келаётганида “Муҳаммад Ризо Кушбегини қорақалпоқнинг закотин ахз қилмоқға таъйин этди”⁶⁶.

Муҳаммад Раҳимхон I Арolni босиб олгандан сўнг у ерга ўз одамларини таъйин этади. У ерда тартиб-интизом ўрнатиш ва солиқ йиғиш учун Қутлуқ Мурод иноқни ва Муҳаммад Ризо кушбегини юборади. “Суфаро ирсолидин фароғ топгандан сўнг шавволда... Қутлуқ Мурод иноқ... ва Муҳаммад Ризо кушбеги закот ва мол омон тахсила учун Аролға маъмур бўлди”⁶⁷.

Муҳаммад Раҳимхон I даврида урушларда қўлга туширилган ўлжа ва моллардан “ғон” олинган. Бу қуйидаги мисолдан маълум бўлади:

1227/1812 йили Муҳаммад Раҳим I бошлиқ қозоқлар устига ҳужум этиб, анча ўлжани қўлга киритадилар. Қўлга тушган молнинг бир қисмини хонга кўрсатмай жўнатган эдилар. Муҳаммад Раҳимхон Хивага қайтатуриб, йўлда у хонга билдирмай жўнатилган ўлжаларни қўлга туширади.

“... Қорақалпоқия ва баъзи чирик аҳли ғаноимин ғон бермакдин қочуруб, тенгиз канориға ва Оқ ёқиш диёриға ғайри мутаориф йўлларидин элтиб эрдилар. Бу жиҳатдин ул жониб-ға борғон ғаноимнинг ғонин ахз қилурға... Алаш бий ва Давлат Қора кўзни... мухассиллар била Оқ ёқишга буюрди”⁶⁸.

Муҳаммад Раҳимхон I Дашти Қипчоққа қилинган юришдан қайтиб Хивага келгандан сўнг, Хива хонлигига қарашли

баъзи ерларга солиқ йиғиш учун ўз вакиллари юборди. Қуйида номлари келтириладиган тоифаларнинг вакиллари Хивага келган эдилар.

“Шу йил жума куни сафар ойининг 21 ида 1227/1812 йил ҳар қайсиға муътаммид кишилардан... омили закот қўшиб, закот аҳзи учун ирсол қилди... Тажан суккониға Қиёт Паҳлавон Ниёзбекни закот аҳзи учун ирсол қилди. Сариқ элига (Марвга) Қиёт Қўнғиротлиғ Хожаш ноибни номзод этди. Ахил такасиға Абдалхожа Бекободий била Муҳаммад Ниёзни омили закот қилди”⁶⁹.

1241/1825—1826 йили Раҳмонқули тўра бошчилигида Хуросонга юборилган лашкар Хуросоннинг баъзи шаҳарларини талаб, Сарахсга қайтиб келган эди. Лекин Сарахс атрофида яшаётган халқлар Хива хонига ўз вақтида закот тўламаган эдилар. У ерда яшаётган халқлардан Раҳмонқули тўра бошчилигида зўрлик билан закот йиғиб олинган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: “Ҳамул навоҳининг (Сарахс) атроф ва акнофида мутавааттин ва мутамаккин бўлгон тарокима тавойификим..., неча умурдин бери ўз райлари била иш қилиб, шариат аҳкомидин бар гарон эрдилар. Хусусан закот фарзининг қарзин адо қилмай, балки не янглиғ адо қилмоқни билмай, ҳалол ва ҳаромни назар эътиборға илмай, мол жамъиятига иштиғол кўргузур эрдилар. Ул жамоани... Муҳаммад Раҳимхондин ўзга ҳеч подшоҳ зўри дасти таҳаккум била бошин паст қилмомиш эрди. Лекин ул ҳазрат дағи аларни ром қилмоқ учун закотин тамом олмамиш эрди. Чун шаҳзода... (Раҳмонқули тўра — Қ.М.) бу аҳволни кўрди, ул тоифаи залолнинг амволларин ҳалол қилмоқ учун Марв марҳаддинин то Ахилғача қайси ерда арбоби мол бўлса ва шайх ва шобдин мол нақдида соҳиби нисоб топилса, закот аҳзи учун омиллар ва ул амал улумиға комиллар юбориб аз чоғда ул элнинг закотин...олдилар”⁷⁰.

Оллоқулихон бешинчи марта Хуросон юришидан Хоразмга қайтганида кўп шаҳарларда ва қалъаларда тўхтаб ўтди. У ўзи бошлиқ кетатуриб йўл асносида кўп нарсалар йиғишга улгурди. Оллоқулихон Ахилота, Бобо Араб мавзеларини босиб ўтиб, Ану қалъасига етиб келди. Бу қалъанинг жануб тарафида жойлашган Шайх Жалолуддиннинг қабрини зиёрат қилди. Ул қалъа ҳокими Маҳмудхонга “ул қалъа ҳукумати ёрлиғин каромат қилди ва хотири қудси нишонининг итминони учун оқ уйлук ва ўзга элотидин закот ва хирож олди”...⁷¹

Биз Огаҳий асарларини ўқир эканмиз, асарларнинг кўп ерида хонлар бирор халқ устига юриш қилмасинлар, йўл-йўлакай солиқ ундира олмаган халқлардан ҳар хил солиқлар йиғганлигини кўраемиз. Ана шундай йўл-йўлакай ўтиб кета

туриб, Ану қалъасига ҳокимлик учун Маҳмудхонга ёрлик берган, закот ва хирож йиғиб олган.

1273/1856–1857 йили рабиъус-соний ойининг “20 сида панжшанба куни... Муҳаммад Яқуб маҳрам бир жамоа лашкари жаррор... била Хоразм ва Бухоро қорвониким, урус вилоятидин чиқиб, Хоразм ва Бухоро савбиға келур эрдилар, аларнинг истиқболига чиқиб, шарият ҳукми била закотларин олиб келмак учун... Дашти Қипчоқда Эрдор йўли жонибига озим бўлдилар”⁷². Бу келтирилган маълумотдан ва бошқа ерларда қарвонлар ҳақида келтирилган маълумотлардан Россияга борган савдо қарвонларининг Эрдор йўли орқали ўтганлиги ва Хива хонлиги ҳудудини босиб ўтган қарвонлардан закот олинганлиги маълум бўлади. Огаҳий “Шоҳид ул-иқбол” асарида ҳам тарихий воқеаларни тасвирлар экан, йўл-йўлакай хонликдаги солиқ масаласига ҳам тўхтаб, баъзи маълумотларни келтириб ўтади.

1281/1864–1865 йили Муҳаммад Раҳим II давлат тепасига келгандан сўнг Худой Назар девонбегини девонбеги ва музаккийлик мансабидан бўшатиб, ўрнига ўзининг яқинларидан бўлган Муҳаммад Мурод маҳрамни таъйин этади. Огаҳий бу воқеани баён этар экан, бундай деб ёзади: “Жамиъ атроф ва акнофдаги вилоятлардин келатурғон тужжор ва қарвоннинг амвол ва амтаа ва ақшамаси закотин олмоққа музаккий қилиб...таъйинлади”⁷³.

Огаҳий ўзининг “Шоҳид ул-иқбол” асарида 1284/1867–1868 йили Муҳаммад Раҳим II сайр ва шикорга чиқишини таърифлаб, ора-орада қизиқ ҳар хил маълумотларни келтириб ўтади. Унинг Чинбой қалъасига келганлигини гапириб, “Маҳмуд Ниёз ясаулбоши... ул ҳазратнинг тарафидан наёбатан жамиъ қорақалпоқия тавойифининг ҳокими ва омили закоти эрди”⁷⁴, — деб кўрсатади. Бу маълумотдан кўриниб турибдики, ҳамма қорақалпоқ тоифалари устидан махсус хон тайин этган ҳоким бўлиб, у улардан закот йиғдирган. Албатта, Огаҳий бу закотни қанча миқдорда йиғилганини кўрсатиб ўтмаган.

Огаҳий 1285/1868–1869 йили бўлиб ўтган воқеалар ҳақида гапирар экан, шу йили Муҳаммад Мурод девонбеги ва Муҳаммад Яқуб маҳрам бошчилигида қозоқ улусининг Қизали атрофида яшаётган ва Хива хонига тобе бўлиб, унга закот ва хирож тўлайдиган улуснинг Товқарага кўчириб келтирилиши ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Мазкур саркардалар Хива лашкари Муҳаммад Раҳим II буйруғига мувофиқ олдин Товқарага борадилар, ундан Чигирдакли ва Бўричи мавзеларига бориб, Эрнийёзбийни аскар билан қозоқ улусининг Хива хонига тобе, закот ва хирож тўлайдиган Қизали атрофида яшаётганларини кўчириб олиб келиш учун юборадилар. Улар

бориб, у ерда яшаётган қозоқ улусини 15 кун ичида кўчириб олиб келадилар ва кўчиб келган қозоқ улусига Товқара атрофидаги яйловни таъйин этадилар⁷⁵.

Бу маълумотдан шу даврда Қизали атрофида яшаётган қозоқ улусидан Хива хонлиги хирож ва закот олганлигини билиш мумкин. Шунингдек, Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” номли асарида солиқ масалаларига оид маълумотлар келтирилган. У бир қанча шахсларни ҳар хил мансабларга тайин этилганлигини келтириб, йўл-йўлакай уларнинг Хива хонлигига қарашли шаҳар ва қалъаларга солғут йиғиб келиш учун юборилишларини келтириб ўтади. У бундай деб ёзади: “Вақтики хон ҳазратлари Петербургдан қайтиб келиб, тахти давлатда қарор тутдилар, Иброҳимхожага меҳрибонлиқлар кўргузуб билқуллия ўзларига вазири жумлат алмулк этдилар... Қиличбек ибн Маҳмудбек ибн Шоҳмурод иноқни..., иноқ этдилар .

Раҳмонберганбекни... манғит оталиқига оталиқ этдилар. Тўрамурод ибн Яхшимуродбекни уйғур оталиқининг ўрнига оталиқ этдилар... Оллоёрбекни ҳам оталиқ этдилар. Қипчоқ оталиқига... Абдуллабекни... оталиқ этдилар. Муҳаммад Муродбий Бобабийнинг ўрнига бий бўлди. Тағой миробнинг ўғли Қодирбек отасининг ўрнига мироб бўлди. ... Абдуллабек биродарзодаси Авазбийнинг ўрнига бий бўлди. Аваз Муродбийни ўғли Саййидбек отасининг ўрнига бий бўлди. Муҳаммад Карим мироб ибн Султон миробнинг ўғли Нуриллабек мироб бўлди. Абдуллабек ибн Отаниёзбекни... мироб этдилар. Қипчоқ Қутлуқ Муҳаммадбекнинг авлодидан Аҳмадбек иноқ бўлди. Бектон оталиқни Гурлонга ҳоким этдилар. Раҳмонберган оталиқни Қиличбойға ҳоким этдилар. Нурилла миробни Котға ҳоким этдилар.

Ҳар мезонда бу амалдорларни шаҳарлар ва қалъаларнинг солғутларин ундириб келмакга юборур эрдилар”⁷⁶.

Хива хонлари бу солғутни ундиришда қурол кучидан ҳам фойдаланганлар. Бу ҳақда Баёний ўз асарида жуда ажойиб маълумотларни келтиради. “Ҳижратнинг 1320/1902–1903 йили ёвмут авбошлари бир тарафдан туғён этиб йўлчиларни талаб, молларин торож этмакни бошладилар. Уста Сафар Али деган ёвмут солғутни бермади. Бу сўзларнинг истимоидин хон ҳазратларига ғазаб муставли бўлиб, тамомий ўзбек, чавдур, ота, қарадошлик лашкарларин жамъ қилиб... ёвмут устига равон бўлдилар. Бу сафарларида... Асфандиёр тўра ҳаминон эрдилар. Чин ёвмут устига бордилар, Нуржон баҳодирни бир миқдор лашкар била уста Сафар Алининг устига маъмур этдилар, Нуржон баҳодир бориб, бир миқдор отишгондин сўнг, уста Сафар Алини дастгир этиб, бошин кесиб, ҳовли-

син торож этиб ва ўтлаб, бошин олиб келди. Андин сўнг хон ҳазратлари Саййид Асфандиёр... ни Тахта тарафига ирсол этиб, ўзлари кўч қилиб Тошхавз тарафига равон бўлдилар... Нақибхожани солғут олмоққа маъмур этиб Тахтага юбормиш эрдилар. Чун... Саййид Асфандиёр тўра... Тахта тарафига азм этдилар. Чун Тахтага бордилар... Шаҳзода 13 кун миқдори Тахтада турдилар... Андин шаҳзода отланиб Тошхавз тарафига равон бўлдилар. Нақибхожа хануз солғутни ундириб бўлғони йўқ эрди, ул Тахтада қолди. Ёнида бир миқдор навкарни шаҳзода солғут ундурмак учун қўйиб кетиб эрдилар, алар била солғут ундурмакка муқаййид бўлди”⁷⁷.

Бу келтирилган маълумотдан солғутни олиш қийин бўлган ҳолларда қурол кучи ёрдамида йиғилганлиги кўриниб турибди. М. Й. Йўлдошев ўз асарида Хива хонлиги ҳудудида солиқ тўпловчилар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган архив дафтарининг мазмунини келтирар экан, икки Яқуб маҳрамни ҳақиқатда ҳам хон саройида солиқ йиғиш иши билан банд бўлганлигини кўрамиз. “Улардан бири Кўхна Урганчдан тушган бож ҳисобини ва бири эса кемада ўтганлик учун олинадиган ҳақ ҳисобини юргизганлар”⁷⁸. Хон томонидан Эрдор йўлига қарвонлардан закот олиш учун чиқарилган Яқуб маҳрамнинг ана шундай иш билан шуғулланганлиги архив материаллари билан тасдиқланади.

Биз бу келтирилган маълумотлар туфайли Хива хонларининг қайси ерлардан закот олганлиги, уларни йиғиб олиш усуллари ва кимларнинг қайси шаҳарларга таъйин этилганлигини бир қадар кўриб ўтдик. Солиқларни тўлашга қурби етмаган халқлар бир неча марта қўзғолон кўтарганлар ва хон томонидан тайин этилган ҳокимларни ва солиқ йиғувчи ходимларни ўлдирган ҳоллар ҳам бўлган.

г) МАНСАБЛАР

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида яшаган хоразмлик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларининг XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хива хонлигида мавжуд бўлган турли мансабларни ўрганишда ҳам аҳамияти катта бўлиб, бу масалалар бўйича жуда кўп маълумотлар келтирилган. Шу даврда хонликда иноқ, бек, бий, солоқ, сардор, оталиқ, меҳтар, қушбеги, қози, мироб, қозийи аскар, парвоначи, кутвол, тўқсоба, шағовул, ясавулбоши, юзбоши ва шунга ўхшаш анчагина бошқа хил мансаблар мавжуд бўлган.

Шу даврда Хива хонлигида мавжуд бўлган мансабларни тасаввур этиш учун Абулғозий, Мунис, Огаҳий, Баёний асар-

ларида келтирилган мансаблар масаласига алоқадор баъзи маълумотларни келтирамиз.

Мунис ўзининг “Фирдавс ул-иқбол” асарида ёзишича, Абулғозийхон давлат тепасига келгандан сўнг кўп кишиларни амалга тайин этган. “Ўзбекдин 360 кишига амал берди. Аларнинг 32 сига ўз ёнидан ўрин берди. Андоқким, икки шайх ул-ислом, икки қози, бир раис Сайид ота авлодидан, бир мутавалли, бир нақиб, тўрт оталиқ, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт парвоначи, икки оқо, икки арбоб, тўрт чифатой иноқи ва бир вазирким, холо меҳтар дерлар ва бир кушбеги, бу иккови ўринсиз хон ҳузурида оёқ устида турдилар”⁷⁹.

XIX аср бошида давлат тепасига келган Муҳаммад Раҳимхон I “1225/1810 – 1811 йил рабиъал-аввал ойининг тўққизинчиси жума куни эрди, Алашбек ибн СайидАлибек қиётни жадди тожининг мансабига насб қилди. Бекали бек ибн Абдулла бекни бобоси Қора баҳодир миробнинг ўрнига мансуб қилиб, мироблиғ хилъати била сарафроз қилди. Тангласи шанба куни яхшилик парвоначини маъзул қилиб, Қангли Қаландар бек ибн Худойберди бек ибн Кутлуқ Мурод ҳожини парвоначи қилди”⁸⁰. Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарларини ўқир эканмиз, Хива хонлигида шу давр ичида кимларни қандай мансабларга тайин этилганлигини аниқлашимиз мумкин. Лекин биз ўз ишимизда уларни ҳаммасини келтира олмаймиз. Фақат қандай мансаблар мавжуд бўлганлигини кўрсатиш мақсадида у асарларнинг баъзи ерларидан маълум бир маълумотларнигина келтириб ўтамиз.

Муҳаммад Раҳимхон 1811 йили Аролдан келган Нукуз халқини бир ерга тўплади ва уларга Сарибой наҳрининг каноарида юрт тайин қилди. Уларга “Ҳаким Ниёз баҳодирниким... ул эл ҳукумати била бийлик ёрлиғин тафвиз қилди... Арол найманиким суконли ҳавлисида Куюк қалъада мутамаккин эрдилар... ул элнинг аёлатин найман Тошим баҳодирга... марҳамат қилиб, бийлик хитоби била сарафроз қилди”... Шамсиддин хўжани Ҳазорасб раёсатидин маоф тутуб, Хўжа Эли муфтилиғин анга марҳамат қилди... Боба маҳдумни... Ҳазорасб раёсатиға мансуб қилди. Домла Муҳаммад Назар Қўнғирот Қўшқўпригиким, Беш ариқ дор ул-қазоси маар-раёсати анинг вужуди била музайян эрди, ани Қўнғирот раёсати била сарафроз этиб, Хўжа эли Ёр Муҳаммад охундиким, Шоҳобод балдасида ихтисоб амриға машғул эрди, Арол дорул-қазосига номзад қилди. Алар ўрниға домла Юсуф Қатағонни Беш ариқ навоҳисининг мансаби қазо ва раёсати била сарбаланд қилиб, Шоҳобод раёсати била домла Муҳаммад Шариф Ҳазорасбийға сарафрозлиғ бағишлади... Муҳаммад Фафур охунд

Урганчий раёсати... домла Абдулло Яздий Хонақоҳий Хонақоҳ раёсати била муаззас бўлдилар. Манғит Убайдулло охундни... Манғит улусига қози ва раис қилди⁸¹.

1229/1814–1815 йили "...Алашбекни... бийлик мансабининг хилъати гаронбахоси била музайян қилди... Муҳаммаджон бекни иноқият мансаби била... сарбаланд қилди"⁸².

1241/1825–1826 йили Шоҳ Ниёз оталиқ ўлгандан сўнг... "Муҳаммад Солиқ бекка... оталиқлик мансабини марҳамат қилиб... сарафроз қилди... Шу йили Аваз иноқнинг ўрнига ўғли Бобабек иноқлик мансабига таъйинланди"⁸³.

XIX асрда кейинчалик давлат тепасига келган хонлар даврида ҳам ана шундай мансабларнинг бўлганлигини кўрамиз. Огаҳийнинг "Риёз уд-давла" асарида ёзилишича, 1244/1818–1829 йили Оллоқулихон қуйидаги одамларни турли мансабларга тайин этди. "Алашбийнинг ўрнига... Худоёрбекни бийлик амали била сарафроз қилди. Муҳаммад Сафо иноқнинг мансабига анинг иниси Боба оталиқни мансуб қилди. Қутлуқ Муҳаммад иноқнинг ўрнига анинг валади аржуманди Эрназар бекни иноқлик мансаби била баҳраманд қилди. Абдурахмон доруғанинг мансабига ўз инисин насб қилди... Юсуфбек ва Муҳаммад Ниёзбекнинг ўрнига аларнинг авлоди Тангриқулибек ва Жонибекни маҳрамлик маносиби била сарбаланд қилди... Мунис мироб... нинг ўрнига фақирким (*Огаҳий* – Қ.М.) анинг биродарзода ва дастпарвардасидурман... мироблиғ мансаби киромийси била... сарафроз қилди ва ало хозал қиёс"⁸⁴.

Сўнгра Хива тахтида ҳоким бўлган Муҳаммад Аминхон даврида ҳам қуйидаги одамларни турли мансабларга тайин этилганлигини кўрамиз. 1269/1852–1853 йили олтинчи марта Марв устига бўлган юришдан қайтиб келингандан сўнг бир қанча мансабларга янги одамлар тайин этилди. "Зулҳижжа ойининг 10 инчи кечаси... Юсуф охунд Бекободийни қози аскарлик мансаби била сарбаланд қилди. Сайид Исмоил хожанинг ифтихори бошин нақобат мансабининг музайян амомаси била фалак форсой қилдилар... Давлатёрбекнинг қобилияти қоматиға оталиғлик мансабининг зебо хилъати била зеб ва зийнат еткурдилар". Мазкур ойнинг 16 сида... Юсуф иноқни... иноқлик мансабидан маъзул этиб... Искандарбекни... иноқият мансабининг бахшишидин шавкат мадор... қилди. Ҳамулқун Абдулқодир миробни ёшлиғи сабабидин мансабдин азл этиб... Аваз Муродбекниким юз бошлиғ амали била мумтоз эрди, мироблиғ мансабин қарам қилиб сарафроз этди"⁸⁵.

Шунингдек, Огаҳий юқорида кўрсатиб ўтган асарларида келтирганидек, “Шоҳид ул-иқбол” номли асарида ҳам хонликдаги мансаблар ҳақида маълумотлар келтиради. Бу маълумотлар у ёки бу шахснинг мансабга тайинланганини гапириш билан ҳикоя этилади.

Масалан, Муҳаммад Раҳим II 1281(1864 – 1865 й.) давлат тепасига келиши муносабати билан бу воқеага атаб Огаҳий ҳам тарих ёзган. Шунингдек, бу масалага атаб мунший Муҳаммад Назар девон тарафидан ҳам ёзилган тарих келтирилган⁸⁶.

Шу йили Худой Назар девонбеги девонбеги ва музаккийлик мансабидан олиниб, ўрнига Муҳаммад Мурод маҳрам тайин этилган. Огаҳий бу ҳақда бундай деб ёзади: “Жумодий ас-соний ойининг 5 инчи кечасиким жума оқшоми эрди, ҳазрати зилли субҳоний (*Муҳаммад Раҳим II – Қ.М.*) салтанат умури интизоми ва мамлакат масолиҳи истикмоли учун Худой Назар девонбегини девонбегилик ва музаккийлик мансабидан маъзул этиб, анинг ўрнига Муҳаммад Мурод маҳрамни... бағоят донишманд ва фаросат пайванд ва соҳиб виқор ва диёнат осор ва давлатга лойиқ ва тартибга мувофиқ киши эрди... Жамиъ атроф ва акнофдаги вилоятлардан келатурғон тужжор ва корвоннинг амвол ва амтаа ва ақшамаси закотин олмоққа музаккий қилиб, иззат ва эътибори бошин спехри даввор авжидин ошурди”⁸⁷.

Яна шу йили, яъни 1281/1864–1865 й. Муҳаммад Раҳим меҳтар вазирликдан бўшатилиб, ўрнига Абдулла мингбоши вазирликка тайин этилган. Бу воқеани Огаҳий қуйидагича келтиради: “Мазкур ойининг (*жумодий ас-соний – Қ.М.*) 28 ида, якшанба кунини ҳазрати зилли субҳоний (*Муҳаммад Раҳим II – Қ.М.*) раъй оройининг муқтазоси била мамлакат умурининг интизоми ва раийят беҳбудининг интизоми учун Муҳаммад Раҳим меҳтарни вазирликдин изл этти ва анинг ўрнига... Абдулла мингбошининг қобилияти қоматин вазорат мансабининг зийнатлиг хилъати била музайян қилиб, сарафрозлиг еткурдилар”⁸⁸.

Шунингдек, Абдулла мингбоши вазирликка кўтарилгандан кейин унинг ўғли Абдураҳмон маҳрам отаси ўрнига мингбошилик мансабига тайин этилган.

Арол қўнғиротининг умаросидан Муҳаммад Юсуфбий вафот этгандан сўнг, унинг ўғли Ниёз бийни “отасининг ўрнига бийлик мансабига насб этти”⁸⁹.

Муҳаммад Назар девон вафот этгандан сўнг, унинг ўғли “Домла Абдул-қодир маҳдумғаким, бағоят донишманд ва фозил кишидур... отаси ўрнига девони аъло муншийлигининг мансаби олийсига восил қилди”⁹⁰.

1282/1865–1866 йили Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II шаҳардаги илмли кишиларни йиғиб, Қози Абдураҳмон эшон

ва Эшмурод раис бошчилигида йигин ўтказиб, илгари тайин этилган атрофдаги қози, раис ва бошқаларни ишдан бўшатиб, булар ичидан керакли одамларни танлаб олиб, қози, раис, муфти, мударрис қилиб тайин этган ва уларга ёрлик ёзиб бериб, хонликнинг турли шаҳарларига ишга жўнатилган⁹¹.

Шу йили “рабиъ ас-соний ойининг 17 сида, жума куни вазири аъзам... Ҳасан Мурод қушбеги”⁹²... вафот этади.

... Мазкур ойнинг 28ида, шанба куни... мазкур қушбегининг валад аршади Муҳаммад Юсуф бекни, ўн беш ёшда эрди, отаси ўрнига қойим мақом қилиб... вазорат мансабига тайин этди”⁹³.

“Муҳаммад Яқуб маҳрам кўп муддатдин бери Тошҳавз қалъасининг ҳукумати ва тарокима тавойифидан Тоза қўнғирот сипоҳининг ва қорадошлу лашкарининг саркардаси эрди. Анинг баъзи нописандида муомала ва густоҳлиқлари ҳазрати зилли субҳонийнинг хотирига... ёқмади. Ҳамул мансаблардин маъзул этиб, ... анинг ўрнига рабиъ-ас-соний ойининг 20 сида, душанба куни... қипчоқ дудмонидан Ҳаким Ниёз оталиқни Тошҳавз қалъасининг аёлатига номзод қилди. Қиёт хонадонидан... Боба бийни қорадошлу улусининг сардорлиғи била сарафроз этти... Махсус мулозимлардан Аваз Ниёз маҳрамга тоза қўнғирот халқининг саркардалиғи мансабин... *(берди – Қ.М.)*”⁹⁴.

1282/1865–1866 йил жумодий ас-соний ойида Муҳаммад Раҳим II сайр ва шикорга чиқиши муносабати билан Огаҳий бундай деб ёзади: “...Муҳаммад Ризо оталиқни арк муҳофазатига таъйин этди. Сафар асобобини тайёрлаш ва харажатини вазир аъзам Абдулло меҳтар, Муҳаммад Юсуф қушбеги ва Муҳаммад Мурод девонбегига ҳавола қилди”⁹⁵.

1281/1864–1865 йили Муҳаммад Раҳим II давлат тепасига келгандан кейин Муҳаммад Раҳим меҳтарни вазирлик мансабидан бўшатиб, ўрнига Абдулло мингбошини вазир қилиб тайинлаган эди.

Огаҳийнинг ёзишича, у вазирликни уддалай олмаган ва бунга етарлик қобилияти ҳам бўлмаган. “Абдулло меҳтарниким, заиф таъб ва суст раъй ва кам ҳафсала, паст питрат, дун ҳиммат ва соҳиби хасосат киши эрди, вазоратнинг оғир юкин кўтаргудек қуввати йўқ эрди. Салтанат умурининг интизоми ва мамлакат маҳомининг ихтимоми уҳдасидан камо ҳаққаху чиқа олмас эрди, ложарам вазорат мансабидан маъзул этиб, яна аввалги амалига, яъни мингбошилиғ мансабига мансуб этти.

Н а з м

Оғир юкдур вазорат эй биродар,
Ани ҳар ким чека олмас магар нар.
Керакдур чеккали ул юкни қувват,
Фаровон донишу мардона ҳиммат.
Жаҳонда ҳар хасосат пеша нодон,
Анга тоқат кетурмаклик на имкон.
Эшакка от юкин юклаб бўлурму,
Чиқориб бўлмас саяй ила сув”⁹⁶.

Огаҳий ўз тарихий асарларида келтирилган кўпчилик воқеаларнинг шоҳиди бўлган, уни ўз кўзи билан кўрган ва воқеаларга ўз муносабатини маълум даражада билдирган. Хон тарафидан Абдулла мингбоши вазирликка тайин этилаётганда, Огаҳий уни ўз асарида мақтамаган, вазирликка тайин этилди, деб қўяқолган. Асли юрагида шу ишга рози бўлмасида, хоннинг қилаётган ишига қарши чиқа олмаган. Лекин Абдулла меҳтар вазирлик мансабидан кетгандан кейин унинг аҳволини жуда яхши таърифлаб берган ва бу масалага ўз муносабатини билдирган. Бундан маълум бўладики, мингбошилиқ мансабида, вазирлик мансабида бўлган Абдулло меҳтар ҳақида бир жойда туриб, Огаҳий фикр эта олган экан, демак Огаҳий асарларида келтирилган воқеаларни кучи етганча объектив ёзишга ва ёритишга ҳаракат қилган.

Абдулло меҳтарни вазирлик мансабидан бўшатиладигандан сўнгра 1283 (1866 — 1867 йил яна “Муҳаммад Раҳим меҳтарни ким, доно, тавано ва соҳиби ҳиммат киши эрди..., баъзи номуносиб сабаблар била икки йил муддатдин бери вазорат мансабидин маъзул бўлиб... ўлтурмиш эрди... вазорат мансабин арзоний тутуб,... мамлакат умурининг интизомин... анга топшурди”⁹⁷.

1283/1866 — 1867 йил “шаввол ойининг 27 сида, якшанба куни. Қипчоқ дудмонининг саромади Ҳазорасбий Муҳаммад доруға... саройи жовидонийға интиқол қилди”⁹⁸.

1284/1867—1868 йили сафар ойининг 25 ида, панжшанба куни Муҳаммад Юсуф кушбеги 17 ёшида вафот этади ва рабиъ ал-аввал ойининг 9 ида чаҳоршанба куни...мазкур кушбегининг ўрнига анинг амакиси Муҳаммад Назарбек ибн Шохниёз оталиқ... кушбегилик мансаби олийсиға мансуб этиб, қобилияти қоматин вазоратнинг гаронбаҳо хильати била ораста қилди”⁹⁹.

Огаҳий тоза кўнғирот тоифасининг тарихи ва уларнинг Хива хонлиги ҳудудига кўчириб келтирилгани ҳақида гапирар экан, уларга ўзларидан ҳар хил мансаб эгалари тайин этилгани ҳақида гапиради. “Аларға ўзларидан вакил, баҳши, бек, сардор қилиб, даргоҳи фалак иштибоҳ мулозимларидан аларға саркарда таъйин этди. Ул жамоага тоза кўнғирот от қўйди”¹⁰⁰.

1286/1869 – 1870 йили қиёт аҳлининг обрўли кишилари-дан Ортуқ бий... вафот топиб, анинг ўрнига оқоси Саййид Назарбийнинг ўғли Авазбек... бийлик мансаби олийсига етти”¹⁰¹.

“Ҳамул йил (1287/1870 – 1871) ражаб ойининг бешида жума кечаси... Муҳаммад Раҳим меҳтар марҳумийнинг ўрнига Абдулло мингбошини яна меҳтар қилиб, вазорат мансабининг гаронбаҳо хилъатин кийдурмак билан сарафроз... қилди.

Н а з м

Хазинлар бўлур лутфидин шодмон,
Назар айласа ер бўлур осмон,
Гадоларга тушгач кўзи, нон топар,
Ўлуклар, етургач нафас, жон топар”¹⁰².

Юқорида биз Огаҳийнинг Абдулло мингбошини вазирлик мансабидан олингандан сўнг, унинг ҳақида ёзган маълумотларини келтирган эдик.

Муҳаммад Раҳим меҳтар ўлгандан сўнг, яна хон томонидан Абдулло мингбоши вазирлик мансабига тайин этилади. Бу гал ҳам Огаҳий, Абдулло мингбошини вазирликка тайин этилишига рози бўлолмади. Унинг бу эътирози, унинг юқоридаги ёзиб қолдирган тўртлигидан аниқ кўриниб турибди.

1287/1870–1871 йили вазири аъзам Муҳаммад Назар кушбеги вафот этади. Ўғли Худоёрбекни “отасининг ўрнига кушбеги қилиб вазорат мансабининг олий маснадида ўлтурғузуб.., азиз ва аржуманд этти”¹⁰³.

Шунингдек, Баёний ҳам ўзининг “Шажарайи Хоразмшохий” номли асарида мансаблар ва у мансабларга кимларнинг тайин этилганлиги ҳақида ҳам талай маълумотлар келтирган. Баёний шу даврда Хива хонлигида аълам, қози раис, девонбеги, ясавулбоши, мирзабоши, эшик оғоси, кушбеги, юзбоши, оталиқ, меҳтар, миршаб, маҳрам, сарҳанг, вазир, иноқ, бий, мироб, ҳоким каби мансабларнинг мавжудлиги ва у мансабларда кимларнинг хизмат этганлигини келтириб ўтган¹⁰⁴.

Бизнинг асосий мақсадимиз Хива хонлигида мавжуд бўлган ҳамма мансаблар масаласини муфассал текшириб ўтиш бўлмаганлиги учун Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларининг бу масалани ўрганишда ҳам аҳамияти катта эканлигини кўрсатиш мақсадида баъзи маълумотларни келтириш билан чекландик. Мазкур тарихнавислар томонидан келтирилган ҳамма маълумотларни келтириб ўтишни имконияти ҳам йўқ.

Академик М. Й. Йўлдошев ўз асарининг III бобини Хива хонлигининг маъмурий тузилишига бағишлайди”¹⁰⁵. Хива

хонлари архивида сақланган маълумотларни ўрганиш асосида бу масалани муфассал ёритган. Асарда кўпгина унвон ва мансаб эгаларининг рўйхатлари келтирилган. Уларнинг хонликда тугган мавқелари, қандай вазифаларни бажарганликлари ва уларга тўланадиган ҳақлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

д) ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг Бухоро, Қўқон хонликлари, Россия ва бошқа мамлакатлар билан бўлган дипломатик муносабатлари тарихига доир маълумотларни ҳам кўп учратамиз.

Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг мазкур тарихий асарларида XVII – XVIII аср дипломатик муносабатлар тарихига оид баъзи маълумотлар келтирилса-да, Хивада Қўнғирот сулоласи ҳукмронлик қилган даврдан бошлаб бўлган тарихий воқеалар, шунингдек, дипломатик муносабатлар эса батафсил баён этилади. Хива ва Бухоро хонликлари ўртасида давом этиб келаётган дипломатик алоқа Элтузархоннинг вафотидан сўнг маълум вақт узилиб қолган эди.

Бухоро хонлиги билан Хива хонлиги ўртасида маълум вақт тўхтаб қолган бу дипломатик муносабат 1226 (1811–1812) йили Амир Ҳайдар ўғлининг тўйи муносабати билан Хоразмга Муҳаммад Раҳимхон I олдига Ўроқбой Жўра оқоси ва Аваз Муҳаммад ясавулбошини элчи қилиб юбориши билан тикланган эди. Хоразмга элчилар келган вақтда Муҳаммад Раҳимхон I Арал устига юриш қилган бўлиб, у ерда эди. Қутлуқ Мурод иноқ Ёр Муҳаммадбек орқали Бухоро амирининг номасини Муҳаммад Раҳимхонга юборди¹⁰⁶. Бу келган элчиларга Ҳасан Мурод оталиқни ва Қандум сардорни кўшиб, Бухорога юборилади¹⁰⁷. Бухородан булар билан биргаликда Якуб Қўрчи беги ва Гул ясавул Хивага элчи бўлиб келадилар. Хивадан эса Берди иноқ элчи бўлиб, булар билан биргаликда Бухорога боради. Такалар масаласи бўйича амир билан суҳбат қилади. Сўнгра у билан Хивага Мусохўжа Ўроқ ва Муҳаммад Жўра оқоси элчи бўлиб келадилар¹⁰⁸.

Шаҳзода Вали 1812 йили Хива хонлигига ўз элчисини юборди. Шунингдек, шу йили Ўрта Юз қозоқнинг ҳокими Омонбой бийнинг иниси Қурбонбой ҳам Хоразмга элчи бўлиб келган эди. Шу йили, яъни 1812 йил Машҳадга Шаҳзода Вали хузурига Нодир сардорни ва Дашти Қипчоққа Ўрта Юз қозоқга Оллоберди хўжани элчи қилиб юборилади¹⁰⁹.

Мунис “Фирдавс ул-иқбол”да ёзишича, 1228 (1813–1814) йили “Умаршайх ва Амирхонким... Хуросон билодининг хон-

ларига элчи қилиб юбормиш эрди... остонбўслиққа етиб, барча хонларнинг аризашошт ва ихлосномаларин еткурдилар... Рабий-ал-аввал ойининг авойилида Ҳасан Мурад оталиқ Бухоро элчиси Боймуҳаммад жарчи боши билан... Муҳаммад Раҳимхон мулозиматига фойиз бўлди. Моҳи мазкурнинг авохирида Берди иноқни элчийи мазбурга қўшуб, Бухорога ирсол қилди... Мазкур ойнинг 27сида, якшанба куни Берди иноқ Амир Ҳайдарнинг элчиси Подшохожа садр била Бухородин келиб, остонбўслиқ шарафига ихтисос топдилар. Жумод-ил-аввал ойининг 10 ида, жума куни Курдистондин элчилар келиб... тансуқоти мутақосира пешкаш чиқдилар... Бухоро элчиси Подшохожага яна Берди иноқни масхуб қилиб, Бухорога юборди. Жумодий-ас-соний ойининг 8 ида, жума куни Хуросон элчиларин ихсони подишоҳона ва инъоми бегарона била баҳраманд қилиб, ўз юртлариға рухсат берди. Бадирхон бек ва Муҳаммад Ҳусайн бекни,... Саттор Кули оқо била мазкур бўлгон элчиларга қўшиб юборди. Бу мазмун билаким: “Агар эллик ва итоат изҳорида содиқ бўлсалар, куз фаслида иншоолло ул тарафга азм эткумиздир. Агар эл муҳолиф бўлсалар, алар самтиға нуҳзат қилғумиздур. Агар эл бўлсалар, Саодат Кулихон янглиғ акобир ва мўътабар кишилардан кўп киши мулозиматга ирсол қилиб, закот ва хирожни камо ҳаққаху юборсинлар. Агар сешанба куни Хуросон азимати била, йўлга тушуб равон бўлдилар”¹¹⁰.

1230/1815 – 1816 йили ”Берди иноқ Бухоро элчиси била мулозиматга етди. Ул ошонда Ҳўқанд вилоятининг ҳокими Умархондин Сайид Муҳаммад хожи элчиликка келиб, остонбўслиқ шарафин топди”¹¹¹.

Хивалик тарихнавислар Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан ёзиб қолдирилган далиллар, шубҳасиз, Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Лекин улар ўз асарларини ёзар эканлар, кўп масалалар ҳақида гапиришса-да, уларни тафсилоти билан ёритмайдилар.

Масалан, Хива хонлигига атроф хонликлардан ва мамлакатлардан элчиларнинг келиши ва кимларнинг элчи бўлиб келганини кўрсатсалар-да, лекин уларнинг келишдан мақсадлари, нима масала устида суҳбат қилганликлари ҳақида гапирмайдилар.

1281/1815 – 1816 йили Қандум сардорни Бухорога элчи қилиб юборди. Рамазон ойининг 10 ида, шанба куни Бухоро элчиси Нурмуҳаммад бек Хивага келди.

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида ёзилган бу тарихий асарларда Ўрта Осиё хонликлари, Эрон ва Россия билан бўлган дипломатик муносабатлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

1233/1817–1818 йили “Зулқаъда ойининг аввалида мулла Абдулносир мингбоши Урусдин Хивага элчи бўлиб келмиш эрди. Ул ҳазрат ани ҳамул ойининг 6 сида рухсат бериб, юртига қайтарди”¹¹².

Шунингдек, 1235/1819–1820 йили муҳаррам ойининг гуррасида сешанба куни рус элчиси Николай Николаевич деган Гуржистон ва Тифлис ҳокими Алексей Петровичдан даргоҳи олам паноҳ (*Муҳаммад Раҳимхон I – Қ.М.*) мулозиматига етти... жума кечаси рус элчисин бори олий мушарраф қилиб... Яқуббой била Эшназар Шотирғонни элчилик йўсуни била анга қўшиб рухсат берди”¹¹³.

Тарихнавислар Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг мазкур тарихий асарларида деярли ҳар йили атроф мамлакатлардан Хивага элчилар келиб, у мамлакатларга ҳам элчилар юборилганлиги ҳақида гапирилади.

Огаҳий “Риёз уд-давла” асарида Абботнинг Хивага келиши ҳақида бундай деб ёзади: “Ҳамул йил 1255(1839–1840) зулқаъда ойининг 15 ида Ҳиндистондин Ҳайбат соҳиб отлиг англис элчиси келиб, остонбўслиқга мушарраф бўлди”¹¹⁴.

Лекин бу ҳақда Баёний томонидан келтирилган маълумотлар диққатга сазовордир. Баёнийнинг ёзишича, Аббот Хива хони Оллоқулихонга бундай деган: “Руслар... яна эллик йилдан сўнг сизларнинг вилоятларингизни олур. Агар хоҳласангизким, вилоятингиз, давом қўлингизда туриб, ҳеч киши анга мутаарриз бўлмағай, вилоятингизни хатлашиб бизга беринг. Хоразм инглиз юрти бўлди деган сўз иштихор тобсун, андин сўнг бу хавфдин фориф бўлурсиз. Бизнинг сизга бу сўзимиз хошоким нафсоният юзидан бўлғай, балки махз дўстликдурким, ғаразимиз Россияга Ҳинд йўлини масдуд этмакдур. Биздан сизга фойда етар, асло зарар етмасдур, хатлашғонда хоҳишингизча шартнома ёза беринг, биз қабул этармиз”¹¹⁵.

Хива хони Оллоқули унинг бу таклифларини рад этади. Хива хонлиги билан Россия ўртасидаги дипломатик ва савдо муносабатлари давом этмоқда эди. Чунки буни иқтисодий ҳаёт талаб қилар эди.

1256/1840–1841 йили Россияга озод этилган рус асирлари билан биргаликда элчи қилиб юборилган Отажон Охунд, 1257/1841–1842 йили Россиядан қайтиб келган эди. У билан Хива хонлигига Россиядан капитан Никифоров элчи бўлиб келган эди. “Бу йил ражаб ойининг 3 ида шанба куни урус пойтахти Петербург подшоҳи император бин Николай Павловичнинг қўшғон элчиси... Андрич бин. Никиқурусининг ҳамроҳлиги била келиб остонбўслуғ шарафига мушарраф бўлдилар. Урус подшоҳининг дўстлиг ва яхши жиҳатлик боби-

да юборган аҳдномасин, тансуқот ва пешкашларин назари анвор пешгоҳидин ўтқариб, алтофи подишоҳона била баҳраманд бўлдилар... Рамазон ойининг 26 сида сешанба куни ул ҳазрат урус элчисига Вайс Ниёзбой ва Эшбойни сафорат расми била рус юртига ирсол қилди ва алар хуррамлик била озим бўлдилар¹¹⁶. Шунингдек, келаси йили ҳам Россияга элчи юборилган эди. Лекин Никифоров бошлиқ миссия ўз олдига қўйган мақсадга эриша олмаган эди. Айниқса чегара масаласида Хива хони Оллоқули унинг фикрига қўшилмаган эди.

1257/1841 – 1842 йили Вайс Ниёзбой Россияга элчи бўлиб кетган бўлиб, 1258/1842 – 1843 йили қайтиб келган эди. “Вайс Ниёз бойким урус элчилигига кетиб эрди, андоқким юқори-роқ мазкур бўлуб эрди, урусдин Ванлифский отлиғ элчи била Хоразмга келди”¹¹⁷.

Россиядан келган бу элчи кўп нарсалар ва совғалар билан келган эди. “Урус элчисиким... илтифоти подшоҳонадин кўриниш олийга мушарраф бўлиб, келтурган туҳафоти беҳжат асар ва тансуқоти ғайри муқарраин назари саодат асар пешгоҳидин ўтқарди. Ул жумладин бир тахт равон отлиғ ароба эрди...”¹¹⁸

Никифоровдан сўнг Хивага Г. И. Данилевский бошлиқ миссия келган эди. Унинг асосий вазифаси Хива хонлиги билан Россия ўртасида дўстлик, савдо ва дипломатик муносабатларини кучайтириш чораларини кўриш эди.

Оғаҳий Данилевскийни Хивага келиши ҳақида гапирар экан, уни қуйидагича тасвирлайди: 1258/1842 – 1843 йили, маълум бўлсинким урус вилоятининг подшоҳидин Данилевский отлиғ бир элчи ошнолиғ ва якжиҳатлик биносининг истиҳкоми учун келиб, хони мағфурнинг мулозимати шарафин топиб эрди. Ҳазрат (*Раҳимқулихон – Қ.М.*)анга навозишлар кўргузуб... Муҳаммад Амин юзбошини қўшиб зулҳижжа ойининг 11 ида панжшанба куни урус мамлакатига юборди¹¹⁹. Миссия ўз ишини анча муваффақиятли тамом этган Данилевский кўп масалалар бўйича хон билан келишган. Бу эса келажакда Хива – Россия муносабатларининг ривожланишига имконият берар эди. Россия элчиси Данилевскийга элчи сифатида қўшиб юборилган Муҳаммад Амин юзбоши 1259/1843 йили Хоразмга қайтиб келди. “Муҳаммад Амин юзбошиким, аввалроқ урус элчисига элчи йўсунлуқ қўшулуб урус вилоятига кетиб эрди. Андоқким собиқан мазкур бўлди, андин муовадат қилиб, урус подшоҳининг арз ва ихлосин даргоҳи жаҳон паноҳ мулозимлариға еткурди”¹²⁰.

Мазкур Хоразмда ёзилган асарларнинг муаллифлари бошқа мамлакатлар билан бўлганидек, Қўқон ва Бухоро хонликлари билан ҳам бўлган дипломатик муносабатларга оид маълумотларни келтириб ўтишда давом этадилар. 1259/1843

йили “зулқаъда ойининг 14 ида чоҳоршанба куни ул ҳазрат (Раҳимқулихон – Қ.М.) Хўқанд элчиси Қорабош додхоға Бобобекни элчилик йўсуни била қўшуб муҳаббатнома билан Хўқанд вилоятига ирсол қилди¹²¹. 1260/1844 йили жумодил-аввал ойининг “19 ида, жума куни Хўқандга кетган элчилар, яъни Бобобек ва Яшимуродбек мазкур вилоятнинг ҳукмрони Шералихоннинг қўшгон элчиси Қорабош додхоҳ ва юборган пешкашларин келтуруб, даргоҳи олам паноҳ... пешгоҳига еткурдилар. Ражаб ойининг 17 ида панжшанба куни Бухорога кетган элчи Раҳмонберди охундга Бухоро волийси Амир Насрулланинг қўшгон элчиси Фатхулла хожа судур келиб, амирнинг юборган туҳафот ва савғотин мавқуфи арзга еткурди. Шаъбон ойининг салоҳида, жума куни Эрон мамоликининг подшоҳи Муҳаммадшоҳнинг элчиси Шаҳсуворхонга рухсат бериб вилоятига қайтарди. Рамазон ойининг 6 сида чаҳоршанба куни Хўқанд элчиси Қорабош додхоҳга... Юсуфбекни элчи йўсунилик қўшуб Хўқанд вилоятига ирсол қилди”¹²².

Огаҳий ўз асарида дипломатик муносабатлар ҳақида гапирса-да, келган элчиларнинг нима мақсадда келганлари ва юборилганлиги ҳақида гапирмайди деган эдик. Лекин асарнинг баъзи ерларида бу элчиларнинг нима масала юзасидан суҳбатлашганлари ҳақида аниқ маълумотлар ҳам берилади. Масалан: 1261/1845 йили Бухородан келган Қўчқорбек мирохирга Хивадан Раҳматулла Қоракўзни қўшиб Бухорога элчи қилиб юборилган эди. Хива хони Бухоро амирига қуйидаги номани юборган: “Амир Насрулланинг муддаоси агар мусолаха қилиб боришмоқ ва келишмоқ бўлса, бизнинг хоҳишимиз улдур ва агар ғарази савош ва талош бўлса мухориба майдонига чиқсунким, биз ҳам ул амрга муҳайё ва амадурмиз. Бу икки ишнинг қайсисини ихтиёр қилса, ул ишга бел боғласунким, иккиси ҳам бизнинг мақсадимиздур. Бу сўз била элчиларни Бухоро вилоятига ирсол қилди”¹²³.

Шунингдек, бу масала юзасидан Огаҳийнинг “Жомиъ ул-воқиоти султоний”асаридаги маълумотлардан баъзиларини олиб кўрайлик. “Муҳаммад Аминхон ўзининг хоразмшоҳлиғ аврангиға жулуси изҳори учун атроф ва жавонибдағи вилоятларга элчилар ирсол қилди. Ул жумладин Эшмурод раис била... Оллоберди сўфини 1262/1845–1846 йили рабиъ ал-аввал ойининг тўртида якшанба куни Бухоро вилоятининг подшоҳи... Амир Насруллога... ирсол қилди”¹²⁴. “Бухоро подшоҳи Амир Насрулланинг... қўшиб юборган икки элчиси келиб остонбўслиғ шарафин топди. Мазкур бўлгон ойининг 23 ида, шанба куни ҳамул элчиларига... Бикиш халифани сафорат расми била қўшиб, Бухорога ирсол қилдилар. Жу-

модил аввал ойининг 13 ида, жума куни... Абдулҳалим... Хўқанд вилоятидан келган элчига сафорат тариқаси била ҳамроҳ бўлиб, мазкур вилоятга бормиш эрди, ҳамул вилоят ҳокимининг қўшиб юборган элчиси келиб, якжиҳатлик изҳори учун топшурғон муҳаббатномасин... еткурди.

Жумодий ас-сонийнинг авоситида Машҳад ҳокими Оллоёрхонким... Эрон мулкининг подшоҳи Муҳаммад шоҳ тарафидан наёбатан жамиъ Хуросон вилоятининг ҳокими ҳукмронидур... юборган элчиси келиб... келтурган ихлосномасин назари кимё асар мутолааси шарафига мушарраф қилди”¹²⁵. “Ҳамул йил шаввол ойининг 11 ида чаҳоршанба куни баъзи масолихи мулкия жиҳатидин... Шукрилла оға била... Қиличжон бойни элчи қилиб урус мамлакатининг подшоҳига ирсол қилди”¹²⁶.

“Ҳамул йил 1263(1846 – 1847) рамазон ойининг 8 ида панж-шанба куни Шукрилла оға ва Қиличжон бой урусдин келиб, урус подшоҳи била қилғон мулоқоти ва мунозара ва муноқашаларин масомиъи аълоға еткурдилар”¹²⁷.

Огаҳий ўз асарида дипломатик муносабатлар ҳақида гапирар экан, қуйидагиларни келтиради: “Ҳамул йил 1264 (1847 – 1848) ... Оллоберди сўфиким Бухоро элчилигига бориб эрди, Амир Насрулланинг қўшғон элчиси Закариё Хожа авроқ била юборган муҳаббатномасин жумодий-ал-аввал ойининг 9 ида панж-шанба куни назари анвор мутолаасига еткурди. Ул ҳазрат (*Муҳаммад Аминхон – Қ.М.*) мазкур ойининг 20сида душанба куни Қутбиддин Хожа шайх-ул-исломни ва Шукрилло оқони шоҳона туҳфа ва мулукона ҳадялар била халифаи Рум элчилигига ирсол қилди... Юсуфбек Хўқанд элчилигига марсул бўлиб эрди, Жумодий ас-соний ойининг 3 инчи куни Хўқанд подшоҳининг масхуб қилғон элчиси Холмуродбий била келиб, юборган муҳаббатномасин ва тансуқот ва туҳфотин назари кимё асар пешгоҳига еткурди”¹²⁸.

1264/1847 – 1848 йили “шаъбон ойининг 18 ида душанба куни... Хожаш маҳрам ва Отаниёз маҳрамни элчи қилиб урус вилоятига ирсол этдилар”¹²⁹. “Хожаш маҳрам ва Отаниёз маҳрамким баъзи умури мулкия жиҳатидин элчилик йўсунида урус вилоятига бормиш эрдилар, андоқким собиқан гузориш топди, 1266 (1849–1850) шаввол ойининг 15 ида панж-шанба куни урус подшоҳининг юборган мактуб ва туҳфаларин келтуруб, назари аъло пешгоҳига еткурдилар”¹³⁰.

Юқориде Шукрилло оқони Россияга элчи бўлиб, бориб келганлигини кўрган эдик. Уни яна Россияга юборилган. 1268/1851 – 1852 йили “рабиъ-ал-аввал ойининг 9 ида душанба куни Шукрилло оқони баъзи мулкия муҳиммоти жиҳатидин элчи қилиб урус вилоятига ирсол қилди”¹³¹.

Огаҳий ўзининг "Гулшани давлат" асарида ҳам дипломатик муносабатлар бўйича қуйидаги маълумотларни келтиради. 1273/1856 – 1857 йили Хоразм карвонларига қўшиб Фозилхўжа шайх-ул-исломни Россияга элчи қилиб юборилган. «Фозилхўжа шайх-ул-исломни» зоти ҳумоюннинг салтанат тахтида истиқдор ва истиҳком топғонининг иъломи ва баъзи умури мамлакат ва маҳоми фуқаро ва райият масолихининг пайғоми учун урус вилоятининг сафоратига номзод қилди. Урус подшоҳининг отиғаким насоро лугатида император дерлар, муволафат мазмуни била бир мактуб ёздуруб, мазкур элчига топшуруб, рамазон ойининг 23 ида шанба куни Хоразм корвонидин бир гуруҳни анга ҳамроҳ қилиб урус юртига юборди¹³².

Бу элчиларнинг яна Хоразмга қайтиб келганлари ҳақида Огаҳий бундай дейди: "Фозилхўжа шайх-ул-исломниким ўтган йил урус вилоятига сафорат расми била юборилиб эрди, ул вилоят ҳокими Николай Андрейнинг таъзим ва икромин кўруб муовадат қилиб, ушбу йил рамазон ойининг 24 ида, жума куни остони олий шаън мулозиматига етди. Келтирилган туҳафот ва тансуқотин ҳузури комил ас-суруга еткуруб, ҳарна кўрган ва билганин тақдир этди"¹³³. Сўнгра келаси йили ҳам Россия элчиси Хоразмга келган.

1274/1857 – 1858 йил зулҳижжа ойининг 18 ида жума куни урус мамлакатининг волиси Николай Андрейнинг мувофиқат ва мувонасат изҳори учун Хоразм... сари ирсол қилган элчиси Николай Хоразм тенгизидан ўчонга миниб дарёйи Жайхуннинг тенгизга қуятурғон ерига келиб ва дарёда кема била қатъи масофат қилиб, атабаи сипеҳр мартаба тақаббулига мушарраф бўлиб, келтурган туҳфа ва ҳадяларин мувофиқатномаси била хонга еткурди. Илтифоти подшоҳона анинг ҳолига шомил бўлиб, Гандумкон ҳавлиғаким ул ҳазратнинг мулки холиси эрди тушурилди"¹³⁴.

1275/1858 – 1859 йил сафар ойининг 2 сида Бухоро подшоҳи Амир Насрулланинг Боба иноқга қўшиб юборган Мирзо Убайд мирохур номли элчиси Хоразмга етиб келдилар. "Моҳи мазкурнинг 4 ида якшанба куни урус элчиси Николай Аничковгаким Бухорога бориб, андин ўтиб юртига кетмак илтимос қилиб эрди, ҳазрат (*Сайид Муҳаммадхон – Қ.М.*) илтимосин қабул этиб, подшоси учун совғот ва мактуб топшириб, Бухоро жонибига узатди"¹³⁵.

Огаҳийнинг юқоридаги асарларида келтирилганидек, "Шоҳид ул-иқбол" номли асарида ҳам дипломатик муносабатлар бўйича анча маълумот келтиради. Қайси мамлакатдан ёки хонликдан кимнинг элчи бўлиб келганлиги ва исми ва қанча вақт Хивада турганлигини келтириб ўтган.

1281/1864 – 1865 йили Муҳаммад Раҳимхон II давлат тепасига келгандан 9 кун кейин, бу воқеани билдириш учун Бухоро амири Амир Музаффарга Мусо Мутавалини элчи қилиб юборган¹³⁶. Шу йили 1281/1864 – 1865 “жумодий ал-аввал ойининг иккисиди, якшанба куни Хўқанд вилоятининг элчиси келиб, рус лашкарининг Туркистон қалъасин галаба била олғон хабарин келтуруб, кўмак тилади”¹³⁷.

Шу йили жумодий ас-соний ойининг 21 иди, якшанба куни Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг Хоразм элчилари Мусо мутавали ва Аваз Мурод бийга кўшиб юборган элчиси Шоҳ Хожаи судур Хивага келди... “Бу воқеа баёни улким, Мусо мутавали... Бухоро вилоятига бориб, Амир Музаффарга хони марҳумийнинг вафоти ва ҳазрати зилли субҳонийнинг жулуси хабарин еткурди... Мусо мутавалини... элчихонаи олийга тушириб, барча маишат асбобин муҳайё қилдуруб, иззат ва эҳтиромин андоқким муносиб эрди, бажо келтурди. Бир неча муддат таваққуф қилгондин сўнг, ани навозиши хисравона била баҳраманд қилиб, мурожаат рухсатин берди. Ўзининг мўътабар умаросидан Шоҳ Хожаи судурни ўз тарафидан... таъйин этиб, подишоҳона тухфалар топшириб, мазкур бўлгон элчиларга масхуб қилиб, Хоразм жонибига ирсол этти. Шоҳ Хожаи судур ҳамул элчиларга ҳамроҳ бўлиб, ... (*Хивага – Қ. М.*) этиб, Амир Музаффарнинг тарафидан... юборилган муволафат нома ва тухфаларин одоби тамом била мавқуфи арзга еткуруб... шодком бўлди”¹³⁸.

Огаҳийнинг кўрсатишича, Хўқанддан ёрдам сўраб келган элчилар шу йилнинг ражаб ойигача Хивада турганлар ва ражаб ойининг 9 иди Хива хонидан рухсат олиб, Рум тарафига жўнаганлар. Хива хонлиги ҳудудидан чиқариб қўйиш учун бир қанча лашкарни уларга ҳамроҳ қилиб берилган. Йўл харажати учун маблағ ҳам ажратилган¹³⁹.

Бухородан элчи бўлиб келган Шоҳ Хожаи судур Бухорога қайтган ва у билан Қиёт Бобо бийни элчи қилиб Бухорога юборилган. Огаҳийнинг ёзишича, “1281 (*1864 – 1865*) йили шаъбон ойининг 13 иди сешанба куни ҳазрати зилли субҳоний (*Муҳаммад Раҳим II – Қ. М.*) Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг элчиси Шоҳ Хожаи судургаким... келиб элчихонаи ҳумоюнда мутаваққуф эрди, илтифоти подишоҳона ва инооти бегаронадин хурсанд ва баҳраманд қилиб, муовадат қилурга рухсат берди ва умаройи изом саромадларидан Қиёт Бобо бийни сафоратиға номзод қилиб, муволафат нома ва муносиб ҳадя топшириб, Шоҳ Хожаи судурга масхуб этиб, Амир Музаффарнинг қошиға Бухоро вилояти сори равона қилди”¹⁴⁰.

“Мазкур ой, яъни зулқайда ойининг 27 сида якшанба куни Қиёт Бобо бийким Бухоро элчилигига кетмиш эрди,

андоққим собиқан мазкур бўлди, Бухоро волийси Амир Музаффарнинг анга кўшиб юборган элчиси Яҳё Хожай судур била... (Хивага — Қ. М.) келиб... Амир Музаффар юборган мактубин ва савғот ва тансуқотин одоби тамом била маккуфи арзға еткурди...”¹⁴¹

1282/1865 — 1866 йили муҳаррам ойининг 28 ида, панжшанба куни Бухоро элчиси Яҳё Хожай судур, Хоразм элчиси Мусо мутавали ҳамроҳлигида Бухорога жўнаб кетди¹⁴².

Огаҳий, 1282/1865 — 1866 йилги воқеаларни гапирар экан, Муҳаммад Раҳим II давлат тепасига келмасдан, ҳали Хивада Сайид Муҳаммадхон ҳокимлик қилаётган вақтда Хўқанд хонлигига элчи бўлиб кетган Дўст Ниёз маҳрамни Хивага қайтиб келганлигини кўрсатиб ўтади. “Сафар ойининг йигирма саккизида, шанба куни Дўст Ниёз маҳрам Хўқанд вилоятидан чиқиб, рус лашкарига асир бўлиб ва андин раҳолиғ топиб, келиб остони олий мулозиматиға шарафиға фойиз бўлди”¹⁴³. Бу воқеани Огаҳий батафсил келтиради... “Сайид Муҳаммадхон марҳумийнинг замонида Хўқанд вилоятининг волийси Султон Муродхоннинг элчиси ихлоснома келтурмиш эрди. Ул ҳазрат анга навозиш ва бахшиш кўргузуб, бир неча муддатдин сўнг муовадат рухсати била сарафроз қилиб... Дўст Ниёз маҳрамни элчи йўсунлуқ анга кўшиб, муҳаббатнома била, ўзининг... вафотидан... оз вақт бурун Хўқанд жонибиға ирсол қилмиш эрди.

Дўст Ниёз маҳрам... Хўқанд вилоятиға дохил бўлиб, хони жаннат маконнинг муҳаббат номасин... Султон Муродхоннинг назарига еткурди. Султон Муродхон ул мактуби марғубни кўргач хушҳол... бўлиб, Дўст Ниёз маҳрамға гоятсиз таъзим ва тақрим кўргузуб, мақоми олийға тушурди. Маишати учун кўп асбоб ва олот ва вофир нақд ва инъомот еткурди. Ҳар куни вазифаси учун маблағи касир муайян қилди. Бир неча муддатдан сўнг эъзози тамом била мурожат рухсатин берди. Ўзининг умаросидин бирин рисолат тариқаси била анга масхуб қилиб, ихлосномаи мувофиқ ва туҳафоти лойиқ топшуруб, Хоразм соубиға равона қилди. Дўст Ниёз маҳрам анинг ҳамроҳлиқи била Хўқанд шаҳридин чиқиб, беш кун қатъи масофат қилиб, Чинос отлиғ кўрғонғақим, Тошкентнинг ғарби-жанубида, Хўқанд тавобиъидин эрди, келди ва андин чиқиб Хўқанд элчиси била ҳамроҳ йўлга тушти.

Хўқанд элчисиким... подшоҳининг хотири мукаддар ва замири адоват асар эрди. Бу жиҳатдин ўз вилоятин ва тааллуқотин ташлаб, қочиб Бухоро вилоятиға бормоқни жазм этти... Бухоро жонибиға озим бўлди, токим Дўст Ниёз маҳрамни дағи беҳабар ўзи била ҳамроҳ Бухороға олиб борғай.

Дўст Ниёз маҳрам уч манзиллик йўл юргандан сўнг, анинг мундоқ фосид хаёлга борғонин ва Бухоро тарафига йўл бошқорғонин англаб, анинг ҳамроҳлиқидин тахаллуф кўргузди. Ул Дўст Ниёз маҳрамни ҳар нечаким макр ва ҳийла ва зўрлиф била Бухорога олиб кетмакка кўп саъй ва жадал қилди.

Аммо Дўст Ниёз маҳрамким, бағоят шужоатлиғ ва ҳиматлиғ киши эрди, қошидағи ҳамроҳлари ва хизматкорлари била мусаллаҳ ва мукамал бўлиб, анинг била урушмоқ... бўлди. У муқобил бўла олмай ва ҳеч дахл қила олмай, ўз бошин қутқармоқ учун ўз ҳамроҳлари била таъжил кўргузуб, Бухоро жонибиға юз урди...

Дўст Ниёз маҳрам чўлга кириб, Хоразм тарафига азимат кўргузмакни маслаҳат кўрмай, қайтиб яна Чинос қалъасига бориб, зуҳурға етган воқеанинг ахбори учун Хўқандға киши юбориб, Чиносда бир неча муддат таваккуф қилди.

Ул воқеа Хўқанд волийси Султон Муродхонга етқушкандин сўнг, бир кишиси била Дўст Ниёз маҳрамға хат юбордиким, Тошкент устидин юриб хизматимизга келсун, то анга элчи... ҳамроҳ қилиб ва сафар яроғин янгидан тузиб, Хоразм жонибиға равона қилали. Анинг кишиси ва хати етқушкондин сўнг Дўст Ниёз маҳрам Чиносдин чиқиб Тошкент тарафига озим бўлди. Иттифоқ ул учурда Губернатор, яъни рус лашкарининг саркардаси қазоқия тавойифидин гуруҳ анбуҳни ва русия хайлидин баъзини Туркистондин Чинос қалъасининг тасхириға буюрмиш эрди. Ул лашкарга... дучор бўлди. Маҳрам шужоати жиббиллий муқтазоси била мухораба ва муқотала амриға иқдом кўргузди. Аммо андақ муқоталадин озлиқ жиҳатидин андоқ кўп лашкар била масоф қилмоқни маслаҳат кўрмай, урушдин илик чекти. Ул чоғда қозоқия афвожи атроф ва жавонибидин ҳужум кўргузуб, маҳрамни ҳамроҳлари била асир ва дастгир қилдилар. Жамиъ асбоб ва амволин ғорат ва торож этиб, ўзин ва ҳамроҳларин бир фавж оглиғға топшуруб, Туркистонда губернаторнинг олдиға юбордилар. Ўзлари Чинос қалъасининг устиға бориб мухосара ва муқоталадин сўнг мусаххар қилдилар. Дўст Ниёз маҳрам Туркистонга еткондин сўнг Губернатор ани маҳбус ва махсур қилдурди. Икки кундин сўнг Ҳазрати салтанат паноҳ (*Муҳаммад Раҳимхон II – Қ.М.*) даргоҳининг бандаси ва Хоразм диёрининг элчиси эрканин билиб, қайдин (*озод этиб – Қ.М.*)... таъзим ва такрим (*этиб – Қ.М.*)..., бир неча кун эъзоз ва икром била меҳмондорлиқ қилгондин сўнг Хоразм диёрининг азмиға ижозат берди. Муҳаббат ва муволафатига... садоқат нома ёзиб, подшоҳона ҳадялар ва мулукона тухфалар била анга топшурди, токим ҳазрат зилли субҳонийнинг арзиға анинг дўстлиғ ва ихлосмандли-

гин еткургай. Анга ва анинг ҳамроҳларига ва хизматкорларига от ва сарупой бериб ва зоди роҳиласин муҳайё қилиб, ўзининг мўътабар кишиларидан киши қўшиб, Оқ масжиддин ва Сир дарёсидин ўткариб, узатиб юборди.

Дўст Ниёз маҳрам ўз ҳамроҳлари била... Хоразм кишварига дохил бўлди. Мазкур бўлгон кун, яъни сафар ойининг 28 сйда, шанба куни... губернаторнинг (*мактубин — Қ.М.*) ҳада ва туҳфалари била назари саодат асар мутолаасига еткуруб, барча саргузаштин тафсил... қилди”¹⁴⁴.

Бухородан элчи бўлиб келган Саидхожаи авроққа жумодий ас-соний ойининг ўн иккисиди Бухорога қайтишга рухсат берилади ва Хивадан “Аллома” лақабли Ҳожи Мухторни элчи қилиб Бухорога юборилади¹⁴⁵. Бухорога элчи бўлиб кетган Мусо мутавали ва Ҳожи Мухтор, Бухоро подшоҳининг қўшиб юборган элчиси Саъдуллахожа авроқ била ражаб ойининг йигирма учиди, шанба куни... (*Хивага келдилар — Қ.М.*) Саъдуллахожа авроқ амири мазкурнинг юборган номаи муволафа, нишона ва ҳадаийи подшоҳонасин... еткуруб, навозиши хисравонадин баҳраманд бўлди. Элчихонада 72 кун тургандан кейин Саъдуллахожага Бухорога қайтишга рухсат берилди ва унга Хивадан элчи қилиб Аваз Ниёз маҳрамни қўшиб, Амир Музаффар учун муҳаббатнома ва ҳада топшириб, шаввол ойининг олтисиди чаҳоршанба куни Бухорога юборилади¹⁴⁶.

Бухорога элчи қилиб юборилган Аваз Ниёз маҳрам 7 ой Бухорода туриб қолади. У 1283/1866—1867 йилнинг рабиъ ас-соний ойининг ўн иккисиди, панжшанба куни Аваз Ниёз маҳрам Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг муволафат нома била қўшиб юборган элчиси Султонхожаи авроқ била Хивага қайтиб келади. Унинг узоқ муддат Бухорода туриб қолишига сабаб, у Бухорога етиб борганда Амир Музаффар Самарқандда эди. Амир Музаффарнинг Самарқанддан Бухорога қайтиб келишини кутган Хива хонлигининг элчиси Аваз Ниёз маҳрам шу сабабли этти ой Бухорода туриб қолган эди¹⁴⁷.

1283/1866 — 1867 йилнинг ражаб ойида Бухоро элчиси Султонхожаи авроққа Бухорога қайтишга рухсат берилади. Фозилхожа шайх ул-исломни эса Бухоро элчилигига таъйин этиб, муҳаббатнома... топшуруб, у билан Амир Музаффар хизматига... ирсол қилди¹⁴⁸.

1283/1866 — 1867 йили “зулқабда ойининг 19 ида Бухорога элчи бўлиб кетган Фозилхожа шайх ул-ислом, Бухоро элчиси Мансурхожа авроқ билан Хивага қайтиб келди”¹⁴⁹.

1284/1867 йили рабиъ ал-аввал ойининг 9 ида “Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг... юборган элчиси Яҳёхожаи судурга... элчихонада мутамаккин эрди... мурожаат рухсатин берди ва... қиёт Боба бийни рисолат тариқаси била мазкур элчининг ҳамроҳлиқиға таъйин этиб, муҳаббатнома топшуруб Бухоро вилоятига ирсол этти”¹⁵⁰.

Бухорога элчи бўлиб кетган Боба бий ва Мусо мутавали, Бухоро элчиси Саъдуллахожаи авроқ билан 1284/1867 — 1868

йили рабиъ ас-соний ойининг 21 ида панжшанба куни Хивага келдилар... Бухоро элчиси Саъдуллахожа Амир Музаффарнинг юборган нома ва туҳфаларин... еткуруб, ... элчихонада иқомат кўргузди”¹⁵¹.

Шу йили, яъни 1284/1867–1868 йили жумодий ас-соний ойининг бешида, жума куни Амир Музаффарнинг элчиси Саъдуллахожаи авроқга... муовадат рухсатин берди... ва манқит дудмонининг зубдаси Боба иноқни рисолат тариқаси била, мактуби муҳаббат услуб ва савғоти саросари марғуб топшуруб, Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг ҳузурига равона қилди”¹⁵².

Бухорога элчи бўлиб кетган Боба иноқ ва Раҳматилла Қорақўз Бухоро элчиси Ибодиллахожаи авроқ била “Шаъбон ойининг йигирма тўққизида чаҳоршанба куни... Хевақга дохил бўлиб, Ибодиллахожаи авроқ... Амир Музаффарнинг юборган муҳаббатнома ва туҳфаларин... еткуруб..., элчихонада иқомат кўргузди”¹⁵³.

“Шаввол ойининг тўққизида, панжшанба куни мазкур элчига (*Ибодиллахожаи авроқ – Қ.М.*) мурожаат рухсатин бериб..., Муҳаммад Ниёз девонбегини... баъзи русуми мулкия ва умури зарурия масолиҳи учун Бухоро волийси Амир Музаффарнинг элчилигига буюриб, мактуби мусодаҳат услуб топшириб, мазкур элчи ҳамроҳлиқига таъйин этди”¹⁵⁴.

1284/1867–1868 йили Хива хонлиги номидан Бухорога элчи бўлиб кетган Муҳаммад Ниёз девонбеги, Бухорога бориб, вазирга учрашади. Чунки Амир Музаффар шу вақтда Карманда эди. Хоразмдан элчи келганини эшитган Амир Музаффар, уни Карманга ўз ҳузурига келишини таклиф этади. Хоразм элчиси Муҳаммад Ниёз девонбеги Карманга Амир Музаффар ҳузурига келади ва у билан мамлакатнинг баъзи муҳим масалалари бўйича суҳбат олиб боради ва маслаҳатлашади.

Бир оз вақт Карманда туриб, яна Бухорога қайтиб келади ва Бухоро элчиси Яҳёхожа ҳамроҳлигида 1285/1868–1869 йили муҳаррам ойининг ўн тўртида чаҳоршанба куни Хивага қайтиб келади. Амир Музаффар юборган мактуб ва ҳадяларни Хива хонига топширади¹⁵⁵.

Бухородан Хива хонлигига элчи бўлиб келган Яҳёхожа элчихонада 56 кун туради. 1285/1868–1869 йил рабиъ ал-аввал ойининг 13 ида, жума куни Хива хонлигининг элчиси Фозилхожа шайх ул-ислом ҳамроҳлигида Бухорога жўнайдилар¹⁵⁶.

Бухорога элчи бўлиб кетган Фозилхожа шайх ул-ислом 1285/1868–1869 йил ражаб ойининг 18 ида Бухоро элчиси Авлиёхожа судур билан Хоразмга қайтиб келади¹⁵⁷.

1285/1868–1869 йили “шаввол ойининг ўн бирида якшанба куни Бухоро волийси Амир Музаффарнинг элчиси

Авлиёхожа судурга муовадат қилурға рухсат бериб... Мусо мутавалини рисолат йўсини била анинг ҳамроҳлиқига номзод қилди. Амир Музаффар учун анга яхши ҳадя ва муҳаббатнома топшириб, Бухоро жонибига равона қилди”¹⁵⁸.

“Мусо мутавали... Амир Музаффарнинг хизматига бориб..., бир неча муддат элчихонада таваққуф қилгондин сўнг... амининг анга муволафат изҳори учун қўшгон элчиси Фозилхожаи авроқ била Хоразм жонибига озим бўлиб, 1286/1869–1870 йил сафар ойининг иккисиди, панжшанба куни даргоҳи олий хизматига етти”¹⁵⁹.

Хивадан Бухорога элчи бўлиб кетган Муҳаммад Якуб иноқ 1286/1869–1870 йили зулқайда ойининг 21-да, душанба куни Бухоро элчиси билан Хивага қайтиб келади. Олиб келган совға ва мактубларини хонга топширадилар. Бухоро элчисига қайтишга рухсат берилгандан кейин, Хивадан унга Қутлуқ Муҳаммад доруғани элчи қилиб қўшиб Бухорога юборилади”¹⁶⁰.

Бухорога элчи бўлиб кетган Қутлуқ Муҳаммад доруға Бухоро элчиси Султонхожаи авроқ ҳамроҳлигида 1287/1870–1871 рабиъ ал-аввал ойининг 6-сида, якшанба куни Хивага қайтиб келади”¹⁶¹.

“Мазкур йил рабиъ-ас-соний ойининг йигирма саккизида, чаҳоршанба куни Бухоро подшоҳи Амир Музаффарнинг элчиси Султонхожаи авроққаким, мазкур амининг мусаддатнома ва тухфаларин келтириб элчихонаи олийда мутавакқиф эрди, андоққим юқорида зикр топти... мурожаат рухсатин бердилар... ва Қиёт дудмонидан Қорабаходир миробни Бухоро элчилигига тайин этиб, Амир Музаффар учун муволафатнома ва ҳадя топшириб, мазкур элчига ҳамроҳ қилиб Бухоро вилоятига ирсол этдилар”¹⁶².

...“Қиёт дудмонининг зубдаси Қорабаходир миробким, бурунроқ ами олий мавжаби била Бухоро волийси амир Музаффарнинг олдиға рисолат тариқаси била бормиш эрди. Амир мазкурнинг подшоҳона навозиш ва мулукона бахшишларин кўриб, анинг қўшиб юборган элчиси Султонхожаи судур била ҳамроҳ Бухоро вилоятидин чиқиб, қатъ манозил қилиб, ҳамул йил 1287/1870–1871 шаввол ойининг олтисиди, панжшанба куни дор ус-салтанай Хевақға дохил бўлиб... даргоҳи олий мулозиматига... кўрган ва эшитган воқеаларин... еткурди.

Султонхожаи судур дағи Амир мазкурнинг юборган мактуби муволафат услубин тухафот ва ҳадоёйи марғублари била назари анвор пешгоҳига еткуруб... элчихонаи давлат нишоннада қарор тутди. Ҳамул йил шаввол ойининг олтисиди чаҳоршанба куни мазкур элчига мурожаат рухсатин бериб, Қиёт хонадонининг мунтахаби Бобабийни Бухоро элчилигига номзод қилиб, муҳаббатнома... ва ҳадоёйи киромиё топшируб,

мазкур элчининг ҳамроҳлиқи била Амир Музаффарнинг олдиға Бухоро жонибиға ирсол қилинди”¹⁶³.

“Ҳамул йил жумодий ал-аввал ойининг ўн саккизида, жума куни... Қиёт Бобабийким, бурунроқ Бухоро элчилигига кетмиш эрди, андоқким собиқан мазкур бўлди, Амир Музаффарнинг анча муволафат тариқаси била кўшиб юборган элчиси Султонхожаи авроқ била келиб остонбўслиғ шарафига муяссар бўлиб, амир мазкурнинг мактуби мусодақат услубин мутолаи ҳумоюнға еткуруб, навозтшоти подишоҳонадин сарафрозлиғ топтилар”¹⁶⁴.

Бухоро подишоҳи Амир Музаффарнинг элчиси Султонхожи авроқ... рамазон ойининг иккисида, сешанба куни анга ўз юртига муовадат қилмоққа ижозат бериб, ... Хожа эли қалъасининг ҳокими, Арал акобирининг мунтахаби Муртазобийни рисолат йўсуни била анга ҳамроҳ қилиб ва мактуби саодат услуб топшируб, ҳадоейи масаррат иншо била Бухоро вилоятига ирсол қилилди”¹⁶⁵.

Муртазобийким сафорат расми била Бухоро вилоятига марсул бўлиб эрди... 1289/1872 – 1873 йил рабиъ ал-аввал ойининг тўртида, якшанба куни Амир Музаффарнинг анга кўшиб юборган элчиси Имодиддинхожи авроқ била келиб..., Имодиддин хожаи авроқ... Амир Музаффар юборган мусодақатнома ва ҳадяларин назари анвар пешгоҳида маъруз этиб, навозиши хисравонадин баҳравар бўлди ва элчихонаи ҳумоюнда иқомат кўргузди.

Жумодий-ас-соний ойининг йигирма учида, сешанба куни ҳазрати зилли субҳоний анга мурожаат рухсатин бериб..., Кубодхонхожани элчилик тариқаси била анга рафиқи тариқ қилиб, мувофиқатнома топшуруб, Бухоро жонибиға равона қилди”.

Баёний ҳам ўзининг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарида Хива хонлигининг дипломатик муносабатлари ҳақида ҳам гапиради. У Россия билан бўлган муносабат ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: “Ҳижратнинг 1285/1868 – 1869 ланчисида Баҳри Ҳазар канорида балиқчилик этиб юрган Россия фуқаролари, баъзиларини манқишлоқ қозоқларидин бир жамоа асир этиб, келтуруб Хевақда сотмоқ бошладилар. Икки йил орадин ўтуб асирлар 21 га етди.

Ҳижратнинг 1287/1870 – 1871 ланчи йилида Россия давлати элчи юбориб, асирларни тилади. Элчи келиб хон ҳазратларини кўриб, туҳфа ва пешкашларни назардин ўтказиб номани берди.

Хон ҳазратлари номани мазмунидин огоҳ бўлиб, аркони давлатларға кенгаш этиб, асирларни бермай, элчини ёниға...Эрназар оталиқ кенагасни элчи йўсунида кўшиб юбордилар.

Чун Эрназар оталиқ бориб келди. Хон ҳазратларини Россия бирла мудоро қилмоққа кўп тарғиб этди. Анинг сўзига қулоқ солмадилар. Мундин неча муддат ўткондин сўнг, яна Россия давлати тарафидин Давлат Тўра ибн Бушай Тўра отлиғ бир қозоқ элчи бўлиб келди. Хон ҳазратларини кўриб, пешкашларин ўтқариб, номани берди. Мазмуни бу эрдиким: “Сиз жамоа бирла бизлар бурундин дўстлиқ этиб юрур эрдук. Ал-ҳол эшитурмизким, бир неча ўғри ва авбошлар биз жамоадин бир неча кишини асир этиб, элтиб ул тарафда сотгон эрмишлар. Таваққуъ улдуким, бурунғи дўстлиқнинг риоясин тутиб, ул асирларни бериб юборгайсиз. Қозонлидин ул тарафи сизнинг ҳаддингиз ва бу тараф бизга мутааллиқдур... Асло бир-биримизнинг ҳаддимиз мутаарриз бўлмай, дўстона сулукни маслук тутғаймиз. Одам авлоди азиз ва мукаррам жамоадурлар. Аларни чорпой қаторида бозорға солиб сотмоқ ҳеч вилоятда йўқдур. Сизлар ҳам мундоғ иш этмасангиз яхшироқдур. Бу сўзларни қабул этсангиз биз жамоанинг боиси миннатдорлиқимиздур ва гарна мундоғ ишларнинг охири низоъ ва ҳаракатга мунжар бўлур, вассалом”¹⁶⁶.

Бу келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Хоразмда Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан ёзилган тарихий асарларда, қайси йили ва қайси куни, кимлар Бухоро, Қўқон хонликларидан ёки Россия давлатидан ва Хуросон вилоятидан элчи тариқасида келганликлари ва уларга кимларни қўшиб элчи тариқасида у мамлакатларга юборганлиги батафсил ёзиб қолдирилгандир.

Хива хонлигида бўлган дипломатик алоқалар тарихи, хоразмлик тарихнависларнинг асарларида маълум ўринни эгаллайди. Лекин шунини айтиб ўтиш керакки, мазкур тарихнавислар қайси мамлакатда кимлар, қайси йили ва қайси куни келганлиги ҳақида гапирса-да, уларнинг нима мақсадда келганлиги, қандай масалалар билан қизиққанлиги ва қандай масала устида суҳбат қилганлиги ҳақида тўлиқ гапирмайдилар.

Хоразмда ёзилган тарихий асарларда дипломатик муносабатлар бўйича келтирилган ҳамма маълумотларни баён этиб ўтиш имкониятига эга эмасмиз. Лекин шунини айтиш мумкинки, Хива хонлигининг қўшни мамлакатлар билан бўлган дипломатик муносабатлари тарихини ўрганишда мазкур хоразмлик тарихнависларнинг асарлари катта аҳамиятга эгадир.

е) САВДО МУНОСАБАТЛАРИ

Ўрта Осиё хонликларининг Россия билан қилган савдо муносабатларини ёритишда ҳам XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларнинг аҳамияти

каттадир. Бу асарларда Хива, Бухоро хонликларининг Россия билан қилган савдо муносабатлари ҳақида кўпгина маълумотлар келтирилади. Айниқса, Хива ва Бухоро карвонларининг Манқишлоққа бориб савдо қилишлари, у карвонларнинг йўлда таланишлари, Бухоро карвонларининг Хива аскарлари томонидан таланишлари, рус карвонларининг Ўрта Осиё шаҳарларига келиши каби маълумотлар берилади. Бу масала юзасидан ҳам асосан Қўнғирот сулоласи давлат тепасига келгандан сўнги даврда бўлган савдо муносабатлари ҳақида батафсил гапирилади.

Элтузархон (1804–1806) Хива тахтида ҳукмронлик қилаётган даврида, Хива хонлигига бўйсунушдан бош тортиб юрган “Имралининг арозил ва авбоши Хўжа эли уругидан Оллоназар баҳодирнинг сардорлиги била Эрдор йўлига бориб, Бухоронинг урусдин келтурғон карвонинким, филҳақиқат ганжи равон ва хазинаи бегарон эрди, катъ ут-тариқлиқ тариқаси била ғорат ва торож қилиб, баъзи тужжорни қатлга еткурдилар. Бичқиниким фаранг тиллосидиндур... жом ва сипар била тақсим қилиб, амтааи латифа ва ақмашаи нафисағаким ажноси фаранги ва дибойи хитойи эрди, ҳеч ким илтифот қилмади”¹⁶⁷.

Мунис ўзининг “Фирдавс ул-иқбол” номли асарида Муҳаммад Раҳмоннинг 1223/1808–1809 йили иккинчи мартада човдур халқи устига юриш қилганлигини баён этар экан, бу юришнинг сабаби човдурларнинг Янги қалъадан келаётган Хоразм савдо карвонига ҳужум этиши эди, деб кўрсатади: “Янги қалъа карвонидинким ул қалъа рус... нинг тасаллати ва тағаллаби била қозоқни кўтариб Атил канорида бино қилган саводхонасидур, бир бўлак Хоразм карвониким,

М а с н а в и й

Зару сим бирла тўлуб юклари,
Жавоҳир сунуфиға ҳомил бори.
Хитойи қумош андадур беҳисоб,
Фаранги матоъиға худ беҳисоб.

Шаввол авохирда ул қалъадин чиқиб, қозоқ тавоифидин Тобин элининг савдогари била келур эрди, Кўҳна Вазирга етганда човдур халқи... карвон орасиға кириб торож қилди”¹⁶⁸.

Бундан маълум бўладики, 1808-1809 йили Атил бўйида бир янги қалъа қурилган бўлиб, у ерда рус ва қозоқ савдогарлари ва Хива хонлиги савдогарлари савдо қилганлар.

Мунис ўз асарини ёзар экан, асосан, унинг диққат марказида хонликнинг сиёсий ҳаёти турган. Сиёсий ҳаётни хро-

нологик тартибда батафсил гапирган. Айниқса хонларнинг ва феодалларнинг орасидаги курашлар муфассал ёритилган. Лекин ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг кўп масалалари ҳақида кам тўхтаб ўтган. Юқоридаги савдо масаласи бўйича келтирилган маълумот ҳам Хива хони Муҳаммад Раҳимхоннинг човдур халқи устига иккинчи марта юриш қилишининг сабабини кўрсатиш туфайли келтирилган. Агар човдурлар Россиядан келаётган Хоразм корвонини таламаганда ва Муҳаммад Раҳимхон улар устига юриш қилмаганда эди, балки Мунис бу савдо алоқалари ҳақида тўхтаб ўтмаган бўлар эди.

Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлигини 5 инчи йили “1225/1810 даким аморат паноҳ Каримберди оталиқ ва аёлат дастгоҳ Муҳаммад Ризо қушбеги рус билодидин Янги қалъага борадурғон Хоразм корвонини... ҳазм ва ихтиёт жиҳатидан бадарқа йўсушлиқ мурофиқат кўргузуб, Аранг қиридан ўткариб қайтадилар”¹⁶⁹. Муниснинг бу воқеани баён этишидан маълум бўладики, Россияга борадиган савдо корвонларига махсус ҳарбий куч қўшиб маълум жойгача кузатиб қўйилган. Чунки шундай қилинмаганда йўлда бирон-бир фалокатга учраши мумкин эди. Давлатлар ўртасида савдо-сотик ишлари ҳам анча қийинчилик билан амалга оширилар эди.

Қозоқ тоифаларидан Чумагой эли, ёзда Ёйиқ ва Атилсувининг канорида яшаб, қишда эса Сир ва Қаванг соҳилида қишлар эдилар. Улар “Янги қалъа йўлин ва Эрдор масоликин... масдуд қилиб, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Урус корвонин мукарран ғорат этиб, кўп бегуноҳларни қатл ва асир қилдилар”¹⁷⁰.

Аввалги йил Хоразмдан Янги қалъага кетаётган карвонни аскарлар муҳофизасида юборилганлигини ва маълум ергача кузатиб қўйилганлигини кўрган эдик. Муниснинг бу баёнотига қараганда Янги қалъага фақат Хоразмдан эмас, балки Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан ҳам савдогарлар борганлар ва рус савдогарлари ҳам Ўрта Осиё шаҳарларига келиб турганлар. Мунис савдогарлар ҳақида гапириш туфайли қозоқ тоифасидан Чумагой эли ҳақида ҳам тўхтаб ўтади.

Кейинчалик Бухоро билан муносабат кескинлашгандан сўнг, ҳар йили Бухоро устига Хива хони ўзи бошлиқ юриш қилиб турди. У билан ҳам чекланмаган Хива хони Бухородан Россияга борадиган савдо карвонларини ҳам талатди. Масалан, “1238/1823 – 1824 йили Амир Ҳайдарнинг вазири аъзами Ҳакимбойнинг савдогари кўп корвон била Бухородин чиқиб, Эрдор йўли била урусга борур эрмиш. Бу хабарни эшитиб, явмутия муборизларидан 40 йигит, (хондан рухсат олиб) отланиб Хивадан чиқдилар. Корвон қасдиға қадам итиъжол била қатъ масофат этиб, Эрдор йўлига етдилар.

Йўлда корвонларни топиб, горат ва торож қилдилар. Барча амвол ва мавоши, амтаа ва ақмашасин дасти тасарруфиға киргузиб, муовадат қилдилар”¹⁷¹.

XIX аср ўрталарига келиб Хива хонлигининг ичида тахт-тож учун ва ташқи душманлар билан кескин феодал курашлар давом этиб турган бўлса ҳам, Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асарида ёзишича, Россия билан савдо алоқалари бўлиб турган.

1273/1856–1857 йили Сайид Муҳаммадхон давлат тепасига келгандан бир йил сўнг рабиъ-ас-соний ойининг 20 сида, панжшанба кунини... Муҳаммад Якуб махрам бир жамоа лашкари жаррор... била Хоразм ва Бухоро корвониким урус вилоятидан келур эрдилар, аларнинг истиқболиға шариат ҳукми била закотларин олиб келмак учун... Дашти Қипчоққа Эрдор йўли жонибига озим бўлдилар”¹⁷². Муҳаммад Якуб махрам... урусдан Бухорога боратурғон тужжорнинг закоти ахзи учун Дашти Қипчоққа кетмиш эрди, андоқким собиқан тастир топти, Дашти Қипчоққа бориб, тужжор гузаргоҳида бир неча муддат таваққуф кўргузди ва тужжор етушгандин сўнг шаръ ҳукмига мувофиқ барча амтаа ва ақмаша ажносидин закот олиб муовадат қилди”¹⁷³. Хоразмда ёзилган бу асарларда, асосан Хива ва Бухоро хонликларининг Россия билан олиб борган муносабатлари ҳақида кўп маълумотлар учрайди.

“...Санаи 1279/1862 –1863 да Хоразм вилоятидин кўп корвон ҳар йилдағи дастур била урус вилоятига кўп мол била бориб, совдосин биткариб қайтдилар. Аларнинг бир бўлагиким 212 тевага юкланган асил матоъ ва покиза кумош эрди, Сир дарёсидин ўтгандан сўнг улуг корвондин айрилиб илгарироқ равон бўлдилар”¹⁷⁴. Бу келаётган корвонни йўлда чавдурлар томонидин талаганлар. Буни эшитган Хива хони, улар устига аскар юборди. Шу туфайли Огаҳий юқоридаги маълумотни келтиради. Огаҳийнинг “Хоразм вилоятидин кўп корвон ҳар йилдағи дастур била урус вилоятига кўп мол била бориб”, деган сўзларидин Хива хонлиги била Россия ўртасида савдо алоқаларининг мунтазам равишда давом этганлигини кўраимиз. XIX асрда Хива хонлиги билан Россия ўртасида бўлган савдо муносабатларини ёритишда ҳам Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларининг аҳамияти каттадир.

Мазкур Хоразмда ёзилган тарихий асарларда савдо масалаларининг қандай ёритилишига тўхтар эканмиз, савдо муносабатлари бўйича фақатгина Россия билан бўлган савдо муносабатларига оид маълумотларни учратамиз. Хива хонлигининг Россия билан мунтазам равишда савдо алоқасида бўлганлиги манбаларда келтирилган маълумотлардан аниқ

кўриниб турибди. Бу Хива хонининг хоҳиши бўлмай, балки иқтисодий ҳаётнинг тақозо этишидан келиб чиққан бир ҳол эди. Россияда капиталистик муносабатларнинг тараққий этиши, Россиянинг Ўрта Осиё, шунингдек, Хива хонлигининг Россия молларига бўлган талаби кейинги асрларда савдо ва дипломатик муносабатларни ривожлантиришга олиб келган эди.

ё) ТОИФА ВА УРУҒЛАР

Абдулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан Хоразмда ижод этилган мазкур тарихий асарларда Хоразм ўлкасида ва унинг атрофида яшаган кўпгина тоифа ва уруғларнинг номлари кўзга ташланади. Бу уруғлар ва тоифаларнинг тарихини ва уларнинг қайси ҳудудда яшаганликларини ўрганишда ҳам бу асарларнинг қиммати каттадир. Бу асарларда найман, манғит, кўнғирот, қангли, сарт, ўзбек, уйғур, нукуз, имрали, ёвмут, чавдур, қозоқ, Олабулик, Қирқ қайир, Танга хитой, Қора Аҳмад, Чумагой, Эрдор, дурмон, юз, минг, бурлоқ, Али эли, кенагас, хўжа эли, 14 уруғ ва бошқа кўпгина шуларга ўхшаш тоифа ва уруғларнинг номлари келтирилади. Бу масала юзасидан Мунис томонидан “Фирдавс ул-иқбол”да келтирилган қуйидаги маълумот анча характерлидир. Абулғозийхон даврида ўзбеклар тўрт гуруҳга бирлашган эдилар.

“Ўзбекни тўрт гуруҳ қилиб, тўрт тўпа атади. Андоқким:

1) Уйғур ва наймон бир тўпа бўлиб, дурмон, юз ва минг жамоаси уйғурга қўшилди. Пайғамбар авлоди, Шайх ва Бурлоқ била найманга қўшилди.

2) Кўнғирот ва Қиёт бир тўпа бўлиб, жалойир ва Али-эли қиётга қўшилди.

3) Нукуз ва манғит бир тўпа бўлиб, кенагас нукузга қўшилиб, ...Хўжа эли манғитга қўшилди.

4) Қангли ва қипчоқ бир тўпа бўлиб, аларга 14 уруғ қўшилиб, 14 уруғ от кўтарди.

Хон барча ўзбекка Дарғондин тенгизгача Аму сувининг икки тарафин ва ҳар нахрлариким Аму сувидан муншааб бўлибдур, аларнинг атрофин тақсим қилиб берди. Урганч халқин кўчириб, Хонақоҳнинг мағриб жонибида қалъа солиб, кўп ер берди. Холо Урганч ул мавзеъадир. Бағоят маъмур ва ободон. Хоразмнинг улуг савдохонасинин. Бу воқеа тарих 1056/1646 йилда товуқ йили эрди”¹⁷⁵.

Профессор Я. Ф. Гуломов ўз асарида бу уруғларнинг Хоразмда ҳудудий жойлашиши ҳақида бундай деб ёзади: “Найманлар асосан Питнақдан тортиб то Янги Ариққача ва Урганч шаҳри атрофигача бўлган Ҳазорасб туманини эгалла-

ганлар. Найманлардан кейин Амударё оқими бўйлаб Урганч шаҳри атрофидан тортиб то Гурлан райониғача, шунингдек, Амударёнинг қарама-қарши (ўнг) қирғоғига қарашли бўлган ерларни уйғурлар ишғол қилганлар. Гурландан то Ловзон ирмоғиғача бўлган ерларда манғитлар жойлашган, улардан кейин дарё оқимининг қуйида ҳамда дельтанинг ўрта қисмида нукуз ва манғитлар ўрнашган. Дельта ғарбий қисмининг ҳаммаси, яъни қуйғун туманининг бой ғаллакор ерлари Кўнғирот ва Қиётларга қарашли бўлган. Амударёнинг чап қирғоғидаги ҳозирги Қипчоқ туманининг бир қисми, Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Хўжакўлдан тортиб Кўкўзаккача бўлган барча ерлар ва яйловлар, шунингдек дельтанинг шарқий қисмидаги ерлар қангли қипчоқларга қарашли бўлган. Улар билан бирга, ўн тўрт уруғ қабилаи ўрнашган. Бундан ташқари марказ (Хива) атрофида барча асосий қабилалардан ташкил топган унча катта бўлмаган гуруҳ ва уларнинг уруғларига кирувчи қабилалар ўрнашган эди. Айниқса Қиётлар билан биргаликда Кўнғиротлар бу туманда катта ҳудудни (Хивадан Янги Ариқнинг ўрта оқимиғача бўлган ерлар) эгаллаган эдилар”¹⁷⁶.

Абулғозий ва Муниснинг “Шажарайи турк” ва “Фирдавсул-иқбол” номли асарларида кўпгина тоифа ва уруғларнинг келиб чиқиши, уларнинг қайси даврда қаерларда яшаганлиги ҳақида анча маълумотлар келтирилган. Туркий халқларнинг тоифа ва уруғлари тарихини ўрганишда Абулғозийхоннинг “Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокима” асарларининг аҳамияти катта. Мунис Элтузархон даврида Хива хонлигига бўйсунмай юрган ёвмут ва имрали тоифасининг тарихи ҳақида тўхтаб ўтади.

“Тарокима табақотидин фирқаи ёвмутия... уч табақага муншааб бўлур. Икки табақа Чуни шарафга мавсумдир. Аларни Қорашол киймак жиҳатидин Қора чўқа дерлар. Ул жамоа қизилбошга итоат қилиб, Хуросон ҳудудида Болқон тоғида ва Курвон атрофида мутамақкиндурлар ва бир табақа Байрамшоҳду исми билан машҳурдурлар. Булар дағи бурунлар Болқон, Кургон ва Атрок ҳудудида мутаваддин эрдилар. Шерғозихон замонида Шоҳ Темурхон ва Шердоли бийнинг туғени жиҳатидин амир Эшмуҳаммад бий бу жамоани Хоразмга келтириб эрди. Нодиршоҳ келганда, яна қадимий ватанларига бордилар. Андин сўнг карротан маррот келиб, яна ихрож қилилди. Муҳаммад Амин иноқ ҳам юртдин овора қилиб, Бобабекнинг воқеасида яна келтуруб Оқ сарой ва Музкўмган ҳудудидаким, дор-ус-салтанаи Хивақга тахминан уч фарсахлик йўлдир, сукано таъйин қилиб эрди. Бу табақа тўрт уруғга мунқасим бўлур. Андоқким Солоқ, Урус

кўшчи, Ўкуз ва Ушоқ. Бу жамоа ададда 7–8 минг уйликдин зиёдадур”¹⁷⁷.

1275/1858–1859 йили Сайид Муҳаммадхон ўзининг ҳарбий юришида хонликка тегишли шаҳарлардан аскарлар тўплади. Бу ишни бошқариш учун Чинбой қалъасига Оллоберган маҳрам юборилган. Оғаҳий бу воқеани гапирар экан, бундай деб ёзади: “...Фармон... содир топдиким, Чинбой қалъасига бориб, ул атрофидаги 14 уруқ қорақалпоқияга юриш асбобин ва уриш яроғин муҳайё ва омода қилгай”¹⁷⁸.

Мазкур тарихий асарларда кўпгина дарё, канал ва арналарнинг номлари келтирилган. Бу маълумотлар ҳам уруғ ва тоифаларнинг қайси ерларда яшаганлигини аниқлашда аҳамияти катта. Профессор Я. Ф. Фуломовнинг ёзишича: “... бир қанча уруғларни канал ва дарё тармоқлари бўйлаб ўрнашганлигини кўриш мумкин. Масалан, Сувонли канали у ерга ўрнашиб олган уруғ номи билан Хўжали деб аталган, Омонкули канали Кенагас деб, Оталиқ канали Манғит арна деб атала бошлаган. Ловзоннинг ғарбидаги Қангли канали, Қипчоқ, Уйғур, Найман, Гурлан яқинидаги Нукус канали Хизир эли, бошқирд уруғи канали ва шу каби каналлар тўғридан-тўғри ўша ерда яшовчи уруғларнинг номи билан юритилган”¹⁷⁹.

Оғаҳий тарихий воқеаларни баён этиш билан бир қаторда, ўзининг “Шоҳид ул-иқбол”номли асарида тоза кўнғирот тоифаси деб номланган халқнинг нима учун шундай аталишини ва уларнинг қайси уруғдан келиб чиққанлигини келтириб ўтади: “Маълум бўлсинким, тоза кўнғиротни, қора юлғунли ҳам дерлар. Ул тоифанинг асли андоқдуким, қадим айёмдин бери явмут тавойифининг рақийят бандидин озод бўлгон туғма ва жорияларининг фарзандлари, алар дағи явмут орасида ўзга явмутлардек ер туйиб деҳқончилик қилиб ва чорво бўлиб, овқат ўткарур эрдилар. Сўнгроқ алар дағи қудратлиғ ва давлатлиғ бўлдилар. Аларнинг ғайратлиғ ва шужатлиғ йигитлари сипоҳигарликка майл ва рағбат кўргузуб от, яроғ ва асбоб саронжом этиб, ўзга явмутлар сипоҳийси дастурида ўтган подшоҳларнинг остини мулозиматин ихтиёр қилиб, сидқ ва ихлос била явмут лашкарларининг орасида хизмат қилур эрдилар. Аммо явмут тавойифи аларни ҳар бир ишда ўзларига тенг тутмай, қул деб кўп изо ва ҳақорат еткурур эрдилар. Алар явмутнинг жафо ва изосига тоқат қила олмай иттифоқ била Оллоқулихоннинг хизматига келиб, ҳолларин танглигин арзга еткурди... киши буюрди, ул жамоани явмут тавойифи орасидан аёл, атфол ва ахшоми била кўчуруб Қораюлғун отлиғ мавзёда ер бердилар. Ул мавзёда маскан қилиб, хушхаллиғ била деҳқончилик ва ўзга беҳбудларига ўз ихтиёр-

лари била машғул бўлиб, қўб осуда холлиғ... топтилар. Алардин ҳар жамоа явмутдин қайси тийранинг озодкардаси бўлса, ул тийранинг отин кўтарди... Аларга ўзларидин вакил, бахши, бек, сардор қилиб, даргоҳи фалак мулозимларидин аларга саркарда таъин этди. Ул жамоага тоза кўнғирот от қўйди ва Қораюлғунда мутаваттин бўлғонлари учун Қораюлғунли ҳам дерлар. Ул тоифа сўнғроқ Куба тоғининг ҳавлисида маскан қилмиш эрдилар”¹⁸⁰.

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларни ўрганар эканмиз, мазкур асарлардан жуда кўплаб уруғ ва тоифаларнинг номлари учрайди ва мазкур уруғлар ва тоифаларнинг қайси ерларда яшаганликлари ҳақида жуда кўплаб маълумотлар келтирилган.

Шундай қилиб, хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийлар томонидан ижод этилган тарихий асарларнинг Хоразм ўлкасида ва унга қўшни ҳудудда яшаган халқлар, уруғлар ва тоифаларнинг тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти каттадир.

ж) ГЕОГРАФИК МАЪЛУМОТЛАР

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда тасниф этилган тарихий асарларнинг Хоразм ўлкасида ва унга қўшни ҳудудларда жойлашган шаҳарлар, дарёлар, каналлар, арналар, қудуқлар, кўллар, қумзорлар, саҳролар ва бошқалар ҳақида географик маълумотларни баён этишда ҳам аҳамияти каттадир.

Хивалик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний тарихий воқеаларни баён этар эканлар, уларни жуда аниқ ва равшан ёзиб қолдиришга ҳаракат қилганлар. Масалан: Хива хонлари томонидан бирор халқ устига ҳужум этилишини ёзар экан, аввало хоннинг хонликка тегишли халқлардан, тоифалардан аскар тўплаш ва уларнинг қайси шаҳарда бир-бирлари билан қўшилганликлари, уларга кимларнинг бошлиқ бўлганлари, қандай йўллардан юрганлиги, қайси шаҳардан қайси шаҳарга ўтганлиги, хон аскарларининг қайси ерларда қанча кун бўлганлиги, шу тасвирланаётган воқеа қайси йил, қайси ой ва қайси кунда бўлганлиги ва бу юришда кимларнинг маҳорат кўрсатганлиги ва унга хон томонидан қанча инъом олганлиги ва ҳоказоларни жуда аниқ кўрсатадилар.

Ундан ташқари хонларнинг бирор ерга юришини айтмоқчи бўлганларида, шу баҳона билан бутун хон аскарлари босиб ўтган шаҳарлар, жойлар, дарёлар, кўллар, чўллар, тоғлар, қирлар, қумликлар ҳақида гапириб, кўплаб географик маълумотлар келтирадилар.

Муҳаммад Раҳимхон I 1225/1810 – 1811 йили Янги дарёни босиб олиш учун юриш қилди. Бу хабарни эшитган Ўринбой

билан Эшжон бўйсуниб истиқболга чиқиб хонни кутиб олдилар. Лекин бўйсунидан бош тортган бийлар Арол тарафига кетдилар. Хон у ердан қайта туриб Оқёқишдан ўтгандан кейин Оқ мавзеида тўхтади. Бу ернинг тарихи ҳақида Мунис бундай дейди: "...Мавзеи мазкур Тавқара тенгизга дохилдур. Хожимхон замоналаридан (1558 – 1602) Муҳаммад Амин иноқ (1755 – 1790) мархумнинг давронигача Тавқара улуг тенгиз эрди. Даврасининг масоҳати тахминан 30 фарсанг бўла олғай. Кўкўзакнинг кўприк суви анга оқар эрди. Муҳаммад Амин иноқнинг фармони била ул навоҳининг элоти хусусан қангли ва қипчоқ улуси анга оқатурғон сувларни боғлаб эрди. Амири кабир Аваз иноқ (1790 – 1804) мархумининг айёмида ул тенгизнинг суви тутаниб, қобили зироат бўлди. Алҳол Оқёқиш аҳлининг аксари зироат ва маҳсулотни андин ҳосил бўлур"¹⁸¹.

Мунис ўз асарида, Муҳаммад Раҳимхоннинг Янги қалъада яшаётган халқлар устига юриш қилганда, у ерда яшаётган халқларнинг аввало Арол атрофига, сўнгра Дашти Қипчоққа қочганларини ва Муҳаммад Раҳимхоннинг улар орқасидан қувиб бориб, босиб олиши ҳақида гапирар экан, йўл-йўлакай қумликлар ва Арол денгизи ҳақида ҳам тўхтаб ўтади. У бундай деб ёзади: "Ани баҳираи Хоразм атарлар. "Равзат ус-сафо" хотимасида анинг масоҳатини 100 фарсанг битибдурлар. Алҳол 200 фарсангдин зиёда дерлар. Хоразм... хароб бўлмасдан бурун Амуяким Балх ва Хоразм дарёсига ва Жайхунга машҳурдир, Урганчи қадимнинг остидин ўтиб, Болқон тоғининг шарқий доманасига тегиб, жануб тарафидин ғарбга уюрулуб Ўғирчадин Мозандарон тенгизига қуяр эрди. Магар наҳри Халижким, Кўк ўзакка машҳурдур, бу тенгизга оқар эрди. Тарихи ҳижрий 986/1578 – 1579 да Хожимхоннинг айёми давлатида Амуя суви Хост манорасининг юқорисида Қора айғир тўғайидан йўл ясаб, Тук қалъасининг тубидан ўтиб, бу тенгизга қууб, бурунги рудхонаси билкулли масдуд бўлди. Хўжанд дарёсиким ани Сайхун ва Сир дерлар, анга қуяр икки дарё ва қуванг сувиким Сайхуннинг шуаботидандур... Бу мазкур бўлгон бухордан бошқа анҳори азима Дашти Қипчоқдин келиб анга қўшилур. Аммо суви бағоят шўрдир. Мунча чучук сувлик дарёлар анга оқмоқ била таъмига ҳаргиз тафовут етмас. Ҳатто дарё куйгон мавзеидан бир қалам илгарироқ сув ичиб бўлмас. Фолибан бу жиҳатдин ани Аччиқ денгиз дерлар ва аксари мавозеънинг қаъри маълум эрмас... Адақ била Янги шаҳрим, Хоразм билодининг муаззамотидин эрди, ул тенгизнинг остидадур"¹⁸².

Бу юқорида келтирилган географик маълумотлар бўйича проф. Я. Ф. Фуломов ўз асарида¹⁸³ муфассал равишда тўхтаб

ўтади. Мазкур асарларда муаллифлар географик маълумотларни келтириб ўтганлигини кўрсатиш мақсадида Хива хонларининг юришларидан бир-иккитасини келтирамиз. Бу юришни баён этиш баробарида жуда кўп географик маълумот баён этилади. 1242/1826–1827 йили Оллоқулихон ўзи бошлиқ Хуросонга юриш қилади. У Хивадан чиқиб Янги ариқ, Хитой ҳовли, Ҳазорасб, Уч тўпа, Балиқли, Садвар, Даҳанишер, Бўрли, Кечқирон мавзеълари ва шаҳарларини босиб ўтиб, Оқ работга келди. Бу ерда туркман ва қорақалпоқлардан аскарлар келиб, ўз бийлари бошчилигида хон аскарларига қўшилдилар. Оллоқулихон бу аскарларни ҳам қўшиб олиб, Дарғонота мавзеъига келди. Бу ерда сариқ, солур ва такалардан ҳам аскар келиб қўшилди. Сўнгра аскарлар Кўкорчин, Доя хотин, Ориз қалъасини, Қабоқли мавзеъини босиб ўтиб, Ҳафтрег номли қумзорга келиб етдилар. Ҳафтрег қумзори Қобоқли мавзеъидин Марвгача чўзилади. Огаҳийнинг таърифича, бу, қўрқинчли қумзорни босиб ўтадилар. Лекин қумзор ўртасида булоқ чиқадиган бир ер борлиги ҳақида гапирди. Қумзорни босиб ўтгандан сўнг Сиртлонли қирига етиб келадилар. Уни босиб ўтиб Ендоқли мавзеъига етдилар. Бу ерда Тенгиз халифа раҳбарлигида 9 дона қудуқ қаздирилиб, Муҳаммад Юсуф меҳтар ва Муҳаммад Ризо кушбеги бошчилигида ҳамма сув билан таъмин этилган. Йўлга керакли сувлар олингандан сўнг, у ердан жўнайдилар. Бир қанча масофа босиб ўтгандан кейин, бир кўлга етиб келадилар. Бу ердан кўчиб яна Хуросон тарафига юрадилар. Йўлда сариқ халқи аскарлари келиб Оллоқулихонга қўшилди. Ундан ўтиб Марв дарёси бўйидаги Қора тўпа деган мавзеъга етдилар. Огаҳийнинг ёзишича, юз машаққат билан бу дарёдан ўтганлар. Дарёдан ўтиб, Тирсак номли дарё қирғоғига келдилар. Ундан кўчиб бу дашт орасига Абдуллохон тарафидан қурилган Тош работга етиб келадилар.

Юришни давом эттириб, Кўчакуми ва Ҳавзихон мавзеъларини босиб ўтдилар. Огаҳий йўл-йўлакай қадим вақтларда Кўчакуми деган ерга Марв дарёсидан Сарахс тарафига сув чиқаришга уринилганлиги ҳақида ҳам гапириб ўтади. Сўнгра Кўк тўпага борганларида, солур жамоасининг аскарлари келиб хон аскарларига қўшилди. Йўлда давом этиб, Тажан дарёсини босиб ўтиб, Қизилқие деган жойга тушдилар. Бу ерда такалар ҳам келиб хон аскарларига қўшиладилар. Калот ҳокимидан ҳам элчи келади. У ердан кўчиб Наврўзободга келадилар. Оқдарбанд ва Маздурон дарбандидан ўтиш қийин бўлганлиги учун Наврўзободдан жўнаб, Пули хотун кўпригидан ўтдилар. Тажан дарёси устига қурилган Гармоб ва Даҳани гург кўприкларидан ўтиб, Фарҳод қалъасига етдилар, сўнгра

Парваробод қалъасини босиб ўтиб, Бини так отлиғ тоғ орасидаги водийга етдилар. Огаҳийнинг ёзишича, қуйидаги халқлар ва тоифалар бу юришда қатнашганлар: ёвмут, имрали, чавдур, така, солур сариқ, кўклон, қора дошлу, қозоқ ва ўзбек. Бу ердан кўчиб, Жом номли водийга етдилар. Сўнгра Амгон қалъасига ҳужум этдилар. Лекин уни ололмагандан сўнг Боғи сангон қалъасини босиб олдилар. Маҳмудобод қалъаси ҳам қўлга киритилди¹⁸⁴.

1284 (1867–1868) йили Муҳаммад Раҳим II шикорга чиқади. Унинг сайр ва шикор қилган ерларини кўрсатиб, Огаҳий анчагина географик маълумотлар келтиради. Унинг кўрсатишича, узоқ курашдан сўнг, ёвмутиларни бўйсундирган ва уларга оғир солиқ солган Хива хони Муҳаммад Раҳим II сайр ва шикорга чиққиси келиб қолади.

Муҳаммад Раҳим II аввало Урганчдаги ўзининг боғига бориб тушади. Ундан чиқиб дарёи Жайхун жонибига боради ва дарё сайрини қилади. Дарёдан ўтиб, Шайх Аббос валий мақбарасини зиёрат қилади. Ундан чиқиб Темурли отлиғ кўл канориға бориб ов қилади. Ундан Кўҳи чағроға боради. Бу тоғ Султон Увайс номи билан машҳурдир. Ундан Кўҳи чағронинг бир бўлаги бўлган Шайх Жалил тоғиға, кўш кўлга, наҳри Халижга, ани Кўк ўзак ва Қаванж ёрма ҳам дерлар, ундан Товқара музофатиға келиб, Қиличбий қалъасининг атрофиға тушади¹⁸⁵.

Унинг Товқараға келганини кўрсатиб ўтган Огаҳий бу ер ҳақида қуйидаги маълумотни ҳам келтириб ўтади: “Маълум бўлсинким, Товқара қадим замонда улуғ тенгиз эрди. Сўнгроқ суви кам бўлиб, атрофининг баъзи ерлари очилиб қобили зирот бўлди. Қозоқ ва қорақалпоқдин баъзи элот анда бориб, мутаваттин бўлиб, ҳам деҳқончилик ва ҳам чорволиқ қилиб, хушхоллиқ била рўзғор ўтқарур эрдилар. Хусусан 10–15 йил муддатдин бери барча сувин улуғ тенгиз тортиб, анда сув қолмади. Жамиъ ери зиротгоҳ бўлди. Холо анда кўп элот жамъ бўлиб маъмур ва обод ва улуғ юрт бўлибдир. Зироати хусулининг ҳадду ғояти ва мол анвоининг адад ва ниҳояти йўқтур. Анда қипчоқ Хожа Ниёзбийнинг ўғли Эрнийёзбий... ҳоким эрди”¹⁸⁶.

Товқарадан Чўмичли кўл деган мавзеъға, ундан Бой ўчоқи, Оқ сувотга, Югурук бош отлиғ кўл канориға, Бутон кўлга, Кўк наҳрга, ундан қорақалпоқ орасида Эшимёрғон арна соҳилиға келади. Ундан Чинбой қалъасига келиб тушади¹⁸⁷.

Бу ерда “Маҳмуд Ниёз ясовулбоши... ул ҳазратнинг тарафидан наёбатан жамиъ қорақалпоқия тавойифининг ҳокими ва омили закоти эрди”¹⁸⁸.

Муҳаммад Раҳим II Чинбой қалъасига келганда, у қалъада турган бутун қорақалпоқ тоифаларига хон томонидан таъйин

этилган ҳоким Маҳмуд Ниёз ясавулбоши, хонни ярим фар-саҳлик ердан келиб, кутиб олади ва қалъага етиб боргунча хон бошидан тилла ва зар сочади. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: “Ул ҳазратнинг муборак бошига то Чинбой қалъасида Ҳумоюн манзилга келиб тушгунча сидқ ва ихлос панжаси била сочиғ йўсунида андоқ ниҳоятсиз симу зар сочтиким...”¹⁸³

Шунингдек, хонга олтин эгарлик от миндиради. “Олтун эгарлик ва мурассаъ лижомлиғ... отни ул ҳазратга пешкаш қилмоқ учун муҳайё қилди...”¹⁹⁰

Чинбой қалъасидан кўчган хон, “Қорақалпоқия саромад-ларидан манқит Худойназар бегларбегининг боғи ёвуқиға”...¹⁹¹ тушади. У ердан кўчиб, Хожа эли қалъаси яқинида Жайхундан сузиб ўтадилар. Ундан Муздекқон қирига ўтиб, уни Манзилхон ва Мазлумхон қалъаси ҳам деб атаганлар, Тошли ёф отли мавзёда тўхтаганлар. Ундан Найман мавзёига, Пурси мавзёига келганлар.

“Човдур тавойифининг масокин ва мавотини ул мавзёнинг атроф ва жавонибида воқеъ эрди”¹⁹².

Бу маълумотдан ўша даврда човдур халқининг қаерда яшаганлигини аниқлаш мумкин.

Сўнгра ул мавзёдин кўчиб Қизил Тақир мавзёига, ундан Ҳилолий қалъасига, ундан Тошҳавзга, ундан Шоҳобод қалъасига, сўнгра Хивага қайтиб келадилар.

XVII – XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган бу тарихий асарларнинг географик маълумотларни баён этишда ҳам аҳамияти катта эканлигини кўрсатиш мақсадида мисол тариқасида бир-икки воқеага бағишланган маълумотларнигина келтириб ўтдик. Бундай маълумотлар мазкур тарихий асарларда жуда кўплаб келтирилади. Албатта уларнинг ҳаммасини бу ишимизда келтириб ўтиш имкониятига эга эмасмиз.

ОЛИМ ВА ШОИРЛАР

Атоқли тарихнавис ва шоирлар Абулғозийхон, Мунис, Огаҳий ва Баённийнинг тарихий асарларини ўқир эканмиз, Хоразмда яшаб ижод этган кўпгина шоирларнинг ва олимларнинг номларини учратамиз. Бу шоир ва олимларнинг номлари асарнинг бир ерида келтирилмаган бўлиб, муаллифлар томонидан бирор тарихий воқеани баён этиш туфайли айтиб ўтилган. Чунки у шоирлар ана шу бўлган воқеага атаб қасидалар ёки тарихлар ёзганлар. Ана шу қасидаларни ёки тарихларни келтириш баробарида уларни ёзган шоирларнинг номлари ҳам келтириб ўтилган. Шерғозихон даврида мавлоно Сайид Муҳаммад охунд номли шоир ва тарихчи бўлган, Сайид Муҳаммад охунднинг Шерғозихонга атаб ёзилган қасидасидан «Фирдавс ул-иқбол»да

парча келтирилган. Сайид Муҳаммад охунднинг «Гулшани иқбол» номли тарихий асари борлиги ҳақида ҳам гапирилади. Муниснинг ёзишича, ўз даврининг ягона шоири ҳисобланган Маснад тахаллуси билан машҳур бўлган мавлоно Яҳъё ҳам Шерғозихон даврида яшаган.

1811 йили Муҳаммад Раҳимхон I даврида Арол босиб олинади. Кўп йиллардан бери қўлга киритилмай келаётган Аролнинг Хива хонлиги таркибига кириши катта воқеа эди. Ана шу воқеага атаб ёзилган бир неча шоирларнинг қасида ва тарихлари келтирилган. «Фирдавс ул-иқбол»да Мунис ўзининг, Мирза Масиҳо Бухорий, Мулло Вайс Ниёз Зийракларнинг ана шу воқеага атаб ёзган қасидаларини ва шеърларини келтиради¹⁹³.

Демак, бу даврда юқорида номлари зикр этилган шоир ва тарихчиларнинг борлиги маълум бўлади.

Муниснинг ёзишича, Мулла Ниёз Муҳаммад ўз даврининг энг кўзга кўринган шоирларидан бири бўлган. Мулла Ниёз Муҳаммад хон девонхонасининг муншийларидан бири эди.

Муҳаммад Раҳимхон I Дашти Қипчоқдан қозоқлар устига қилинган ҳужумдан қайтиб келгандан сўнг, унинг келишига ва юришнинг муваффақиятли чиққанлигига атаб қасида ва тарихлар ёзилган.

Бу ерда Ниёз Муҳаммад томонидан ёзилган қасида ва Мунис томонидан ёзилган тарих келтирилган. Муниснинг ёзишича, Мулла Ниёз Муҳаммаднинг бу юришга атаб ёзган қасидаси 70 байтдан ортиқроқ бўлган. Мунис менинг бундан ортуқроқ қилиб ёзишга имкониятим бўлмади, деб ёзади. Мунис томонидан ёзилган тарих форс тилида ёзилган¹⁹⁴.

Яна 1225/1810 — 1811 йили Муҳаммад Раҳимхон буйруғига мувофиқ Сирчали ариғининг уч ерига кўприк солинган. Бу кўприкнинг солиниш тарихини Мунис ёзган. Бу ҳам форс тилида ёзилгандир¹⁹⁵.

Оллоқулихон даврида 1243/1827 — 1828 йили Рафинак деган ерга қурилган бир работ ва боққа у даврнинг шоирларидан Муҳаммад Қиличбек томонидан бир тарих ва маснавий ёзилган. Огаҳийнинг ёзишича, унинг тахаллуси Рожих бўлиб, ўз замонасининг пешқадам шоирларидан бўлган. Муҳаммад Қиличбекким, ҳамул замоннинг забардаст шуаросидин эрди, ул ҳавли биносига бу тарихни айтибдур¹⁹⁶.

Шунингдек, Мунис вафотига Диловар тахаллусли шоир томонидан ёзилган тарих ҳам келтирилган¹⁹⁷.

Огаҳий ўзининг «Риёз уд-давла» асарида 1248/1832 — 1833 йили Оллоқулихоннинг Хуросон юришидан қайтиб келганлигига ва шу йили Тошҳовли биносининг битказилганлигига бағишлаб Мирза Жунайд номли шоир тарих ва маснавий

ёзганлиги ҳақида гапиреди. Унинг маснавийси келтирилган. Ундан ташқари Тошҳовлининг қуриб битказилиш тарихи Мирза Масиҳо, шунингдек, Огаҳий тарафидан ҳам ёзилган¹⁹⁸. Бу маълумотлардан шу даврда Мирза Жунайд, Мирза Масиҳо номли шоирлар бўлганлиги аниқланади. Огаҳий ўзининг «Гулшани давлат» асарида Муҳаммад Назар, Комил ва Холис номли шоирлар ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради. «Ул жомий ул-фазойил ва улум Муҳаммад Назар махдумким муншийи балоғат афзо ва шоири суҳан ородур... ул ашроф зодаи фатонат орой, шоири шириш калом Паҳлавон Ниёзбой ким, таҳаллуси «Комил»дур... ул шоири зафорат лузум Мулла Нуржон махдумким, лақаби «Холис»дур¹⁹⁹. Бу келтирилган маълумотлардан Сайид Муҳаммадхон саройида юқорида номлари келтирилган шоирлар бўлган. Адбатта, XIX асрда Хивада жуда кўп шоирлар бўлган. Бу ерда фақат ана шу XIX аср Хива солномаларида қасида, маснавий ёки тарихи берилган шоирлар ҳақида умумий маълумот бериб ўтдик. Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида Муҳаммад Раҳим II (1865-1910) саройида ғазалхонлик жуда кучайган эди. Ҳатто хоннинг ўзи ҳам шоир бўлиб, унинг таҳаллуси «Фируз» эди. Табибий томонидан тузилган тазкирада улар ҳақида тўлиқ маълумотлар келтирилади.

* * *

Огаҳий ўз асарларида шу даврдаги олимлар ва шоирлар ҳақида гапирса-да, лекин жуда ҳам оз маълумот келтиради. Лекин Муҳаммад Раҳим II-Фируз ҳақида анча маълумот келтириб ўтган. У «Шоҳид ул-иқбол»да бундай деб ёзади: «Шубоб мартабасиға еткандин сўнг, «талабул илма фари-затан», мазмунига амал қилиб... илм ва фазл иқтисобиға майил ва рағбат қилди. Бу бобда ниҳоятсиз саъй ва кўшиш кўргузуб, андоқ фазл ва камол ҳосил эттиким, замон фузалосин ва даврон кумалосин олдида лол ва ҳижл қилди.

М а с н а в и й

Бўлубон илм касбиға мойил,
Қилди барча улумни ҳосил.
Сўзидин қадр топти гавҳари илм,
Юзидин равшан ўлди ахтари илм.
Бўлди моҳир бори фазойил аро,
Етибон зеҳни ҳар масойил аро...
Ҳар қачон сўз деса фасоҳат ила,
Жонни махзуз этиб малоҳат ила.

Гарчи, ҳар фан аро эрур моҳир,
Лек кўп шеър илмида қодир.
Котиби сунъ қилди рўзи азал,
Таъбиға хос маснавию ғазал,
Маснавийда қилиб дур афшонлиғ,
Шуароға етурди ҳайронлиғ,
Ҳар ғазалким дебон маҳорат ила,
Лол этиб фазл элин иборат ила.
Пок таъбиға кўргузуб таҳсин,
Фузалоға дуосидур омин.

Ул ҳазрат аксари авқот уламои фазилат шиор ва фузалои фатонат осорға... мажлисиға йўл бериб, ул жамоа била ҳамсуҳбат бўлиб, таворих ва ғазалиёт китобларин ороға солиб, китобхонлиғ ва маънидонлиғ... била базми олийсин қиздуруб, айш ва тараб додин берур эрди»²⁰⁰. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Фируз таҳаллусида шеърлар ҳам ёзган.

Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида Муҳаммад Раҳимхон II тўғрисида «Маълум бўлсинким, хон ҳазратлари бағоят мушфиқи фуқаро ва бағоят хайр дўст киши эдилар», деб ёзади».

Лекин бошқа Хива ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ, Муҳаммад Раҳимхон II ўз замонининг шоири бўлган. Тарихий ва адабий асарларни севган ва уларни кўплаб кўчиртирган ва саройга тўплаган. Ҳар ҳолда ўтмишни, маданиятни ва маънавиятни қадрлайдиган ҳукмдорлардан бўлган²⁰¹.

Хива хонлиги чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг Хива хони саройида сақланаётган қўлёзма асарларни Петербургга олиб кетилганлигини Баёний ўз асарида кўрсатиб ўтган²⁰².

Хива хонлиги чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг давлат тепасига қайтиб келган Муҳаммад Раҳимхон II — Фируз яна янгидан тарихий, илмий ва адабий асарларни тўплашга, уларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилиш ишига ва нусхалар кўпайтириб, кўчириш ва нашр этиш ишига бошчилик қилган. У даврда унинг бошчилигида кўчирилган ва нашр этилган кўпгина илмий, тарихий ва адабий асарлар ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида, Салтиков-Шчедрин номидаги Санкт-Петербург Давлат халқ кутубхонасининг шарқ қўлёзмалари бўлимида сақланмоқда.

Огаҳий «Шоҳид ул-иқбол»да Муҳаммад Назар девоннинг вафоти туфайли бундай деб ёзади: «Зулҳижжа ойининг ўн

бешида, шанба кунни жомий ал-улум в-ал-масойил, ҳовий ал-фунун ва ал-фазойил муншийи фасоҳат нишон Муҳаммад Назар девон» кулли нафсен зоиқат ал-мавти» шарбатин қазо соқийи илкидин нўш этди»²⁰³.

Шунингдек, Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида ҳам баъзи олим ва шоирларнинг номини келтириб ўтган. Баёнийнинг отаси Бобожонбек ўз замонасининг олимларидан бўлган. Бу ҳақда Баёний қуйидаги маълумотларни келтиради. 1288 (1871 — 1872) йили ўз даврининг улуғ олимларидан бўлган Бобожонбек ибни Оллоберди ибни Элтузархон 64 ёшда вафот этади. Ул ҳазрат илми сарф ва илми наҳв ва илми мантиқда ягонаи аср ва илми ҳикматда яқтойи даҳр эрдилар... Рамал ва нужум ва ҳисоб фанларида ҳам бағоят моҳир эрдилар... ул ҳазратдин икки ўғил қолди. Валади аршодлари сарвари атиббо Яхшимуродбекдур, иккиламчиси ушбу фақир ҳақир Баёнийким, бу хуруф роқимидурман»²⁰⁴.

Баёний шу даврда Хивада Хисравий таҳаллусли шоир яшаганлигини келтириб ўтади. Унинг номи Исо тўра ибни Раҳимқулихон бўлиб, унинг ёзишича, у бир саёҳатнома ҳам ёзган.

Воқеаларни баён этар экан, Баёний Комрон таҳаллусли шоир ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: «Отажон тўра ўз замонасининг олими, файласуфи, шоири бўлиб, у тақвим ҳам тузган ва «Комрон» таҳаллусида шеърлар ёзган. У 1321 (1903-1904) йили вафот этган».

Унинг ўлимига Баёний тарих ёзган. Унинг ёзган тарихи ҳам келтирилган. Шунингдек, Баёний Али маҳрамнинг ўғли Аҳмад, адабий таҳаллуси Табибий томонидан ёзилган, ўша даврда яшаган шоирларнинг шеърларини тўплаб 1326/1908 йили бир «Мажмуат аш-шуаро» номида антология тузилганлиги ҳақида гапирди. Баёний бу антологиянинг тузилиши йилига бағишлаб тарих ҳам ёзган. Бу тарих ҳам келтирилган:

«Баёний қилиб фикр тарих бот,

Дедим: Шеърдин қолди оламда от»²⁰⁶.

Ундан 1326/1908 йил келиб чиқади.

Шундай қилиб, бу тарихий асарларнинг Хоразмда яшаб ижод этган шоирлар ва олимларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда ҳам аҳамияти каттадир.

ҚУРИЛИШ ИШЛАРИ

XVII — XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларда келтирилишича, Хоразмда шу даврда анчагина масжидлар, мадрасалар, саройлар, янги ўзлаштирилган ва сувлар чиқарилган ерларда боғлар барпо этил-

ганлиги маълум бўлади. Хонликдаги қурилиш ишларини баён этишда ҳам хивалик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларининг аҳамияти каттадир. Юқорида, бир неча ерда уқтириб ўтганимиздек, қурилиш ишлари бўйича ҳам асосан муаллифлар Қўнғирот сулоласи ҳукмронлик қилган даврга батафсил тўхтаб ўтадилар.

Элтузархон даврида (1804 — 1806) бир девонхона қурилган бўлиб, Мунис бу воқеани қуйидагича ҳикоя қилади: «Элтузар Муҳаммад баҳодирхон... ўз давлатхонасининг муқобилидаким тарафи шимолийсидир, бир девонхонаи рафиъ асоси гардун мамос биносиға иқдом кўргузуб, анинг таъмир ва итмомининг ухдасин... вазир Муҳаммад Юсуф меҳтарнинг раъйи олам оройиға муфавваз қилиб эрди. Меҳтар... мамолик атрофидан чобик даст буннолар ва соҳиб вуқуф муҳандислар жамъ қилиб, ул бинойи гардун сой таъмирида жаҳди мавфур ва саъйи номақдур тақдимға еткурди.

М а с н а в и й

«...Қилиб жаҳд фармон раволиғ била,
Сочиб зар хазина кушолиғ била.
Этиб жамъ асбоби меъморлиғ,
Муҳайё бўлиб борга даркорлиғ.
Муҳандислар айлаб басы ихтимом
Иморат ишига бериб интизом.
Шуруъ этдилар бўйла бунёдиға,
Ки чарх офарин дейди устодиға...
Биноси бутуб тош ожир била,
Саросар мурассаъ бўлиб зар била.
Бари сақфу девори заркор ўлуб,
Ҳамон нақши Моний намудор ўлуб...

Бу йўсуинда пур фан меъморлар ва моҳир наққошлар ул анбойи рафиъ бунёднинг таъмир ва нақшига уч ой корсозлиғ кўргузуб, шуъбон-ал-муаззамнинг авойилида итмомға еткурдилар»²⁰⁶.

Биз Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларини ўқир эканмиз, қурилиш ҳақидаги баъзи материалларни йўл-йўлакай бирор воқеани айтиш билан берилганлигини кўрамиз. Мунис Хоразмдаги бўлган қурилишлар ҳақида гапираркан, у қурилишларнинг баъзилари ҳақида тўлиқ маълумот олиб бўлмайдди. Масалан: «Фирдавс ул-иқбол»да «Пирим хожа эшоннинг мадрасасиғаким, ҳамул йил (1811 йил) отасининг сар мазорида... бино қилиб эрди...ҳазрат (Муҳаммад Раҳимхон — Қ.М.) ўз амволи хоссасидан зиёратгоҳ, мадраса ва хонақоҳи олий қилиб,

ҳамул учурда итмомға етиб эрди»²⁰⁷, деб ёзади. Бу сўзларга қараганда, 1811 йили Хивада Пиримхожа эшон мадрасасининг ёнида мадраса, зиёратгоҳ ва бир хонақоҳ ҳам қурилганлиги маълум бўлади.

Муҳаммад Раҳим даврида кўприклар ҳам қурилган. Муниснинг ёзишича, Сирчали ариғининг уч ерига кўприк солинган. «Санаи 1125/1810-1811 Сирчали ариғининг уч гузаргоҳидаким, бири Гандумкон орасида, яна бири... Бойтемир жаворида, яна бири Боғчада Янги дарвозанинг муқобаласида уч сангин кўприкким, Чингиз тасаллотидин то алон Хоразм диёрида расм эрмас эрди, иморат қилдириб эрди. Агарчи сода қор, пўрқор эрди. Дашти қипчоқдин келгандин сўнг Боғча гузаридағи кўприкнинг тахрибиға амр қилиб бунно ва муҳандислардин мулла Одина Ҳазорасбийниким мулла Укага машҳурдир, ул бинойи хайр тамири учун ихтиёр қилди... Оз фурсатда ул бино итмомға етди»²⁰⁸.

1229/1814 — 1815 йили «ражаб ойининг 19ида чаҳоршанба куни ул ҳазрат (хон) уламо, умаро, акобир ва аозимға зиёфати подишоҳона мураттаб қилдуруб Гандумкон ҳовлисининг иморатин ибтидо қилди»²⁰⁹. Бу маълумотдан Гандумкондаги ҳовлида қурилиш ишлари 1814 — 1815 йили бошланганлиги аниқланди.

1243/1827 — 1828 йили Оллоқулихон Раҳмонқули тўра бошчилигида Хива хонига бўйсуннишдан бош тортган сариқ жамоасининг таъзирини бериш, сўнгра Хуросон ерларига ҳужум этиш учун кўп сонли аскар юборди. Раҳмонқули тўра бошлиқ аскарлар Хуросоннинг баъзи ерларини ва сариқ халқиға тегишли ерларни талаб, Хоразмға қайтдилар. Сариқлар устига иккинчи марта юриш қилинди ва бўйсундирилди. Энди хон тўй ўтказмакчи бўлди ва тўйға таклиф этиб, кўп мамлакатларға элчилар юборди. Хон бу тўйни Рафинак деган, унинг даврида қурилган боғда ўтказган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Чун ул ҳазрат (*Оллоқулихон — Қ.М.*) ҳамул йил Рафинак қаряси худудидаким, холо ҳамул мавзуъ диёри Хивақ... нинг тоза бино топғон шаҳрининг ичида қолибдур, бир работи олий бино қилдириб эрди... ва боғи бемисоли барпо этдириб эрди»²¹⁰. Рафинак боғи ва у ерда қурилган ажойиб бинолар ҳам Оллоқулихон даврида бунёд этилган.

Огаҳийнинг ёзишича, 1248/1832-1833 йили Оллоқулихон даврида Тошҳовли биноси қуриб битказилган. Бу ҳовлининг қурилишида вазир Муҳаммад Юсуф меҳтарнинг ўғли Муҳаммад Яқуббой бошчилик қилган»²¹¹.

«Риёз уд-давла»да келтирилишича, «Тошҳавз» қалъаси ва «Мадрасаи хон» ҳам Оллоқулихон даврида қурилгандир. «Кўй йили санаи 1251/1835 — 1836 да ҳазратнинг (*Оллоқулихон — Қ.М.*)

фармони... била... Муҳаммад Юсуф меҳтар... Тошхавз қалъасинким... ихтимоми тамом... била бино қилиб, оз фур- сатда таъмир ишин итмомига еткурди. Ҳамул йили мадрасаи олияким Хивақ шаҳрида карвонсарой била Паҳлавон дарвозасининг оролиғида воқеъдир, ... анинг таъмири камоли матонат ва истиҳком била итмомга етти. Ул ҳазратнинг фармони била анинг ибтидои биносининг бунно ва кор- фармоси... Муҳаммад Ризо қушбеги эрди. У вафот топғондан сўнг Отамурод қушбеги фармон мавжаби била корфармо бўлиб итмомга еткурди. Ул «Мадрасаи хон»га мавсумдир»²¹².

Шунингдек, Оллоқулихон даврида Хива шаҳрининг атро- фи девор билан ўралган бўлиб, бу воқеани Огаҳий қуйидагича тасвирлайди: «Ҳамул йил 1258/1842 — 1843 ҳазрат соҳибқи- рон... (Оллоқулихон — Қ.М.)нинг раъйи ихтироъ оройи бу амрға муқтазо бўлдим, Хивақ қалъасининг атрофин айлана бир ҳисори васиъ ва девори рафиъ бино ва барпо қилдурғай, токим юрт зийнати ва фуқаро амнияти мазоаф ва мугазойид бўлғай. Чун бу райи мустахсанани вазорат паноҳ... Муҳаммад Яқуб меҳтар... Отамурод қушбегига илтифоти тамом била иъллом қилғач, дастури мазкурайн... атрофи жавонибдин... коргузор ва устои ширинкор ва буннойи жалодат шоирларни жамъ қилиб, ражаб ойининг 8ида, душанба куни қалъа таъмири умурига саъйи тамом билашуруъ қилдилар. 30 кун муддатида ҳисори бино қилдилар...»²¹³

Кейинчалик Хива тахтига келган Муҳаммад Аминхоннинг (1846 — 1855) ўзига тегишли анчагина боғлари бўлган. Хива деворининг ичида ҳам Муҳаммад Аминхоннинг бир боғи бўлган. Ана шу боғида бир катта қаср қурдирган. Бу ҳақда Огаҳий қуйидаги маълумотни келтиради: «... Муҳаммад Амин- хоннинг раъйи... ул ишга муқтазо... бўлдим, бир кўшки адим-ул-мисл, тараб иштимол ўз базми маҳсуси учун гоят тақаллуф била, бино қилғайлар. Анинг иморатиға лойиқ назоҳат маол мавзуъ фикр ва хаёл қилиб, ўзининг мулки маҳсусаси ва хайтаи тасарруфидаги боғи дилкушосини... таъйин этди. Ул боғ... Хивақнинг... сўнгги бино топғон улуғ ҳисорининг ичида. Ҳамул ҳисорнинг ғарбия жонибидаги девориға мутгасил воқеа бўлибдур. Рафинак боғига мавсумдур. Ҳамул боғининг шимолия тарафидин сартосар жўйи Сирчали оқар эрди... Мазкур бўлғон кўшки олий иморатин сув устида бино қилмоқға муқтазо бўлиб, мазбур бўлғон ариғни ҳамул боғнинг ичидин ёрдуруб оқиздилар. Ҳамул қасри олий иморатининг корфармолигин вазир... Отамурод қушбегиға... таввиз этти. Қушбеги бу хизмат амрига маъмур бўлган жиҳатидин... буннолар, Моний хаёл наққошлар, ҳунарпарвар нажжорлар ва жалодат асар коргузорларни йиғнаб, ҳар бирин

ўзига лойиқ хизматга буюради. Фатонат шоир муҳандислар иттифоқ била тафаккур режаси торин ва таҳайюл доираси пўркорин чекиб, ҳамул қаср ҳайъати андозасин тарх қилдилар... Ул қасри олий иморати уч ой муддатида рамазоннинг авохириди... итмомға етди»²¹⁴.

Шунингдек, шу даврда, яъни 1264/1847 — 1848 йили «Хонобод музофотидин қаттиқ оқар аригининг оёқидаги ва Сипоҳ ёфининг оёқидаги Манкир мавзуидаги дилкушо боғлар ва мусаффо қасрлар ҳазрати аъло хоқоннинг меъмори илтифотидин бино топди. Яна улким ҳам ул йил ул ҳазратнинг давлати файзидин Қандум қалъа ва Вос мавзуидаги бўз ерларга сув бериб, ҳар қайсида биҳишт осо боғ ва хуш ҳаво кўшк бино топиб, кўп ерлар маъмур ва ободон бўлди»²¹⁵.

1269/1852 — 1853 йили Муҳаммад Аминхон даврида Хивада бир мадраса, бир улуғ минора қурилган. Бу ҳақда Огаҳий ўз асарида қуйидаги маълумотларни келтиради: «... Хивақ шаҳри аркининг жануби тарафида бир мадрасаи олий иморатиға уч йилдин бери илтифот парватин солиб, ушбу йил итмомға еткурдилар. ... Ул мадраса пешгоҳида бир минора олий бино қилдурди». Огаҳий бу миноранинг қурилишига атаб иккита тарих ёзган. Унинг ёзган тарихи ҳам келтирилган²¹⁶.

Шунингдек, бу мадрасанинг қурилишига ҳам Огаҳий тарафидан тўрт тарих ёзилган. У ҳам келтирилган²¹⁷.

Ангарик ва Гандумкондаги бино қилинган боғлар ва қурилган қасрларни эса Сайид Муҳаммадхон даврида қурилганлигини кўраимиз. «Тарихи ҳижрий 1273/1856 — 1857 да ҳазратнинг... (Сайид Муҳаммадхон — Қ.М.) рой олам оройи... ўзининг икки ердаги мулки, мавруси ва мазраайи махсусидаким, бири Хивақ шаҳрининг жануби жонибида Ангарик мавзеида ва бири шарқий тарафида Гандумкон қарясида воқеадур, икки боғи дилкушо ва қасри хуш ҳаво бино ва барпо қилдурди»²¹⁸.

Огаҳийнинг «Гулшани давлат» асарида Сайид Муҳаммадхоннинг Чанакшайх мавзеидаги ўзига тегишли еридаги боғда анча бинолар қурилганлиги ҳақида гапирилади. Кўнғиротда Муҳаммад Пано бошлиқ хонга қарши кўзғолон кўтарилгандан сўнг, 1275/1858 — 1859 йили хон ўзи бошлиқ Кўнғиротни босиб олиш учун юриш қилди. Огаҳий бу юриш ҳақида гапирар экан, қуйидаги маълумотни келтиради. «Чошт чоғи Чанакшайх қарясиға ворид бўлиб, андағи қасри дилкушо ва боғи жаннат осоғаким, ул ҳазратнинг мулки холиси эрди ва ўзининг... мулк оро ҳукми бонисининг бинолиғи била тоза бино топмиш эрди, нузул этди»²¹⁹.

Сайид Муҳаммадхон даврида, яъни 1276/1859 — 1860 йили унинг Янги қалъадаги ўзига тегишли боғида бир кўри-

нишхона солинган ва боғ атрофини янгидан девор билан ўралган. Бу ерни Нуриллабой исми билан ҳам атаганлар²²⁰.

Огаҳий 1278/1861 — 1862 йили Сайид Муҳаммадхоннинг шикор ва зиёратга чиқишни гапирар экан, унинг кўп шаҳарларда бўлганлигини гапириб, Кўҳна Кот шаҳаридаги Шайх Аббос валининг қабрини ҳам зиёрат қилганлигини айтади. Шу баҳона билан «ул равзаи мутабарриканинг устидаги олий иморатниким, ул ҳазратнинг (*Сайид Муҳаммадхон — Қ.М.*) амри била ҳамул йил бино топиб эрди, таъмири иши итмомға етмиш эрди»²²¹, деб унинг устига қурилган бинони ҳам шу даврда бўлганлиги ҳақида гапирди.

Сайид Муҳаммадхондан сўнг Хива тахтига келган Муҳаммад Раҳимхон II (1865 — 1910) ва Асфандиёрхонлар даврида ҳам анчагина бинолар, масжидлар, мадрасалар, боғлар қурилган. Булар ҳақида Огаҳий «Шоҳид ул-иқбол» ва Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарларида анчагина маълумотлар келтириб ўтадилар.

Огаҳий, Муҳаммад Раҳим II ҳукмронлигининг бешинчи йилида бўлган воқеаларни гапиришни Муҳаммад Мурод девонбеги бошчилигида қурилган мадраса ҳақидаги маълумот билан бошлайди.

«Санаи ҳижрия 1285/1868 — 1869 га таҳвил топти, ушбу йил ичинда воқия бўлгон воқеаларнинг бири улким, ... Муҳаммад Мурод девонбеги ... Хивақ шаҳрида ... Сайид Алоуддиннинг мақбарасининг ғарби-жонибида ... ва Муҳаммад Аминхоннинг мадрасаи олийсининг шарқий тарафида бир мадрасаи сангин фараҳ бино иморат қилдурди»²²².

Шунингдек, Огаҳий «Шоҳид ул-иқбол» асарида Хиванинг ташқи ҳисори ичидаги Нуриллабой номли боғнинг кун чиқарида бир қаср қурилганлигини ҳам кўрсатиб ўтган. «Ҳазрати-зилли субҳонийнинг (*Муҳаммад Раҳим II — Қ.М.*) қасри олий иморат қилдурғонининг баёни ва анда кўчиб кириб ишрат саририда ўлтурғонининг аёни.

... Чун Ҳазрати зилли субҳонийнинг суннати саодат самот ва одати шарофат аёти андоқ эрдиким, ҳар йил қиш мавсумида Хивақ шаҳрининг ичида арқда хилофат тахтида муқим бўлиб, ёз фаслида Хивақнинг ташқари ҳисори ичидаги боғи мусаффо ... ғаким Нуриллабой исм била мавсумдир, арқдин кўчиб бориб, салтанат саририда иқомат кўргузиб, бистар оройи истироҳатда бўлур эрди.

Ушбу йил 1287/1870 — 1871 мазкур ҳовлининг кун чиқар жонибида ва боғнинг ичида ва ҳавлининг девориға муттасил ўзига махсус бир қасри олий иморат қилдурдиким ... таърифида улус тили лол ва тавсифида қалам тили гунг мақолдур.

Огаҳий мазкур қасрни ҳаддан ташқари мақташ билан унинг қурилиш тарихини ҳам келтиради²²³.

1289/1872 — 1873 йили Хивада бир мадраса қурилган. Бу ҳақда Огаҳий бундай деб ёзади: «Ушбу йил Хивақ дорус-салтанасининг ичкари қалъасида, арк дарвозасининг муқобиласида бир мадрасаи олий иморат қилдурдиким, ... бу мадраса иморатининг иши ўтган йили бошланиб қиш фасли келгани учун нотамом қолмиш эрди, ушбу йил итмомға етти»²²⁴.

Баёний ҳам «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида Хивада бўлган қурилишлар ҳақида баъзи маълумотларни келтириб ўтган. У Хива хонлигини Чор Россияси томонидан босиб олиш мақсадида ҳужум бошланган вақтда, шаҳар мудофааси ҳақида гапирар экан, Хива шаҳри дарвозалари ва мудофаа ишини ташкил этиш учун у дарвозаларга кимларнинг таъин этилганлиги ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: «Хон ҳазратлари Урганч дарвозасида Муҳаммад Ризо тўрани, Кум ёсқа дарвозасида Султонғози тўрани, Ҳазорасб дарвозасида Иноқбекни, Тошоёқ дарвозасида Абдулқодир тўрани, Боғи шамол дарвозасида Сайид Раҳимбердибек ибн Оллоберди тўрани, Шайх дарвозасида Оллоберганбекни қўйдилар»²²⁵.

Шу вақтда Хива шаҳрида юқорида келтирилган дарвозалар мавжудлиги кўрсатиб ўтилган.

1317/1899 — 1900 йили Муҳаммад Раҳим II Муҳаммад Ниёз девонга Тозабоб ҳовлисидаги эски иморатларни буздириб, ўрнига тошдан ҳовли қурдиришга буюрган²²⁶.

Баёнийнинг ёзишича, мазкур ҳовли 1321/1903 — 1904 йили қуриб битилган. Баёний унинг қурилиш тарихини ҳам ёзган. Унинг ёзишича: «Ҳижратнинг минг уч юз йигирма бирланчиси, тавушқон йилида Муҳаммад Ниёз маҳдум девон Тозабоб ҳовлисининг биносини итмомға еткурди. Ҳовлининг атроф девори тошдин бўлиб, ичи чўбқари бўлмиш эрди. Фақир анинг авсофи ва тарихини бу тариқа айтдим»²²⁷.

Баёний тарихий воқеаларни баён этишда давом этиб, шу даврда Хивада қурилган баъзи мадраса, масжид ва миноралар ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Маълум бўлсинки, хон ҳазратлари (*Муҳаммад Раҳимхон II — Қ.М.*) бағоят мушфиқи фуқаро ва бағоят хайр дўст киши эрдилар. Кўп мадрасалар ва масжидлар бино қилдилар. Кўп мадрасаларнинг биноларига сабаб бўлдилар. Андоғким Муҳаммад Мурод девонбеги бир мадраса бино қилди. Юсуф маҳрамага буюриб бир мадраса бино қилдилар. Қадам ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Иброҳимхожа бир мадраса бино қилди. Юсуф ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Ҳусайн Муҳаммадбой бир мадраса бино қилди. Дўст аълам бир мадраса бино қилди. Қозий ул қуззот қози Муҳаммад Салим бир мадраса бино қилди. Исломхожа бир минорали мадраса бино қилди. Бу биноларнинг ҳаммаси ул ҳазратнинг (*Муҳаммад Раҳим II — Қ.М.*)

тарғиблари бирла бўлди. Яна Нуриллабек отлиғ ҳовлиларининг атрофида ҳали кўп беватанларни ватанлик этдилар. Яна Тозабог атрофида ҳам кўп беватанларни ватанли этдилар. Тўрт олий масжид бино қилдириб, Тозабогда ватан тутғон беватанлар тўрт масжид қавми бўлдилар. Яна Янги қалъадаги, Нуриллабек ҳовли ва боғларининг шарқи-шимоли тарафида кўп беватанларни ватанли этдилар.

Бир олий масжид бино қилдириб, ул ерни Султонобод исми бирла мавсум этдилар. Ул масжиднинг қавми юз уйли бўлди. Кўп ерларни обод этдилар. Кўп масжидлар, мадрасалар ва қорихоналар бино бўлиб, кўп ерлар ободон бўлди. Халойиқ ҳам ... амали хайрға роғиб бўлиб, ҳатто Муҳаммад Панобой деган масжиди калоннинг орқа тарафида бир мадраса бино қилди. Қора баззоз Юсуфбек ибн Фозилбекнинг Ур маҳалласидаги ҳовлиларининг ўрнида бир минорали мадраса бино қилди.

Ҳижратнинг 1322/1904 — 1905 ланчисида Муҳаммад маҳрам мадрасасининг биносини итмомға етказилди²²⁸.

Шунингдек, Отажон девонга Хивада йўл устида бир телеграфхона қуриш иши буюрилган. Бу телеграфхона 1330/1911 — 1912 йили қуриб битирилган²²⁹.

Бу телеграфхонанинг қаршисида бир дор-уш-шифо қуриш ишини эса, Раҳмонберганга буюрилган. 1331/1912— 1913 йили дор-уш-шифо ҳам қуриб битирилган²³⁰.

Яна Баёний ўз асарининг охирида 1332/1913 — 1914 йили Хивада бўлган воқеалардан бири тўрт минорали мадраса қуриш ишини бошлаганлиги ҳақида гапиради²³¹.

Юқорида келтирилган маълумотларга қараганда шу даврда Хоразмда қурилиш ишлари бўйича анча ишлар қилинганлиги маълум бўлади.

Бундай қурилишлардан мансабдорлар кўпроқ манфаатдор бўлганлар.

Хоразмлик тарихнавислар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарларини шу даврда Хоразмда бўлган қурилиш ишлари тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти оз эмас.

Шундай қилиб, XVII — XIX ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарлар Хива хонлигининг мазкур даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манба ҳисобланадилар.

ХОТИМА

Ўрта Осиёда кейинги асрларда учта мустақил — Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келган эди. Бу хонликлар вужудга келгандан сўнг, уларнинг тарихига бағишлаб алоҳида-алоҳида асарлар яратилган эди.

Бу тарихий асарлар мазкур хонликларнинг тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қиладилар. Бу асар Ўрта Осиёда ташкил топган хонликлардан бири бўлган Хива хонлиги тарихи бўйича кейинги уч асрда Хоразмда яратилган қўлёзма тарихий асарларни тадқиқ этишга бағишланган.

Хива хони ва тарихнависи Абулғозий томонидан тарихий асарлар ёзиш анъанаси, кейинчалик атоқли тарихнавислар ва ажойиб шоирлар Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёний томонидан давом этдирилган эди. Хоразм тарихи бўйича ёзилган ҳамма тарихий асарларни ўзбек тилида ижод этган мазкур тарихнавислар бир-бирларининг ишини давом эттириб, узоқ даврни ўз ичига қамраб олган Ўрта Осиё, айниқса, Хива хонлиги тарихини ўрганишда ажойиб маълумотларга бой қатор қимматли тарихий асарларни ижод этдилар.

XVII — XIX асрда ва XX аср бошларида Хоразмда жуда кўп ҳукмдорлар давлат тепасига келиб, кетган эдилар.

XVII — XIX асрда Хоразмда Араб Муҳаммадхондан сўнг унинг ўғиллари Элбарс, Ҳабаш, Асфандиёр, Абулғозий, ундан сўнг Анушахон, Арангхон, Мусохон, Шоҳниёзхон, Шерғозихон, Элбарс, Тоҳир, Нурали, Абулғозий II, Ғоибхон, Қорабой, Темурғози, Шоҳғози, Абулғози III, Жаҳонгир, Абдулазиз, Ортқўғози, Абдулла, Ёдгор, Пўлатғози, Абулғози IV, Абулғози V ва бошқалар ҳокимлик қилган эдилар. Энди Хоразмда ҳукумат Муҳаммад Амин иноқ асос солган кўнғирот уруғининг қўлига ўтади. Кўнғирот уруғидан бўлган Элтузар (1804 — 1806) ўзини хон деб эълон қилади.

Шундан сўнг Хоразмда шу сулоладан Муҳаммад Раҳимхон I (1806 — 1825), Оллоқулихон (1825-1843), Раҳимқулихон (1843 — 1846), Муҳаммад Аминхон (1846 — 1855), Абдуллахон (5 ой), Қутлукмуродхон (7 ой), Сайид Муҳаммадхон (1856 — 1865), Муҳаммад Раҳимхон II — Фируз (1865 — 1910), Асфан-

диёрхон (1910 — 1918)лар ҳокимлик қилган эдилар. Хивалик тарихнавислар томонидан XVII — XIX аср ва XX аср бошларида Хива хонлигида бўлган тарихий воқеаларни баён этувчи ва шу даврнинг сиёсий ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда муфассал маълумот берувчи «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол», «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли қатор қимматли тарихий асарлар яратилган эди.

Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, бу қўлёзма тарихий асарлар ўз даврининг илғор фикрли кишилари томонидан ёзилган бўлса-да, ўша даврдаги ҳукмдорлар раъйдан ўтолмасдан, уларнинг манфаатларига мос қилиб ёзилган эди. Чунки муаллифлар шу тарзда ёзишга мажбур эдилар. Бу асарларда қўшни халқлар шаънига айтилган «туғёнкор», «исёнкор», «муфсид» каби нолайиқ ибораларни ҳам учратамиз.

Ўз даври ва муҳитининг таъсири туфайли мавжуд камчиликларга қарамай, Хоразмда тасниф этилган мазкур тарихий асарлар, Хива хонлигининг XVII — XIX ва XX аср бошларидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда аниқ маълумот берувчи асосий манба бўлиб хизмат қиладилар.

Аввало бу қўлёзма тарихий асарларда Хива хонлигининг сиёсий тарихи жуда муфассал баён этилган. Муаллифлар хонликнинг сиёсий тарихини ва турли воқеаларини баён этар эканлар, айни вақтда тож-тахт ва бойлик учун хонлар ва феодаллар ўртасида тўхтовсиз давом этган курашларни, бу курашлар туфайли халқнинг оғир аҳволини кўрсатувчи жуда кўп маълумотларни келтириб ўтадилар.

XVII — XIX ва XX аср бошларида яшаган хивалик тарихнависларнинг асарларида Хива хонларининг туркман, қорақалпоқ халқларини Хива хонлигига қўшиб олиш учун асрлар давомида қилган ҳаракатлари, улар устига қилинган юришлар, у халқларнинг ўз озодликлари учун олиб борган курашлари ва шу каби кўп масалалар бўйича ҳам ажойиб маълумотлар келтирилган ва бу аҳвол мисоллар асосида кўрсатилган.

Шундай қилиб, Хива хонлигининг туркман ва қорақалпоқ халқларига нисбатан бўлган муносабати хоразмлик тарихчиларнинг асарларида ўз ифодасини топган бўлиб, туркман ва қорақалпоқ халқларининг тарихини ўрганишда ҳам мазкур асарларнинг аҳамияти каттадир.

Хива хонлигининг сиёсий ҳаётида рўй берган катта воқеалардан бири Хива хонлигини подшо Россияси томонидан босиб олиниши эди. Муҳаммад Юсуф Баёний ўзининг «Ша-

жарайи Хоразмшоҳий» асарида бу масалага жуда муфассал тўхтаб ўтган ва бу борада жуда қимматли маълумотларни келтирган.

Айниқса, шаҳарларни мудофаа қилишда олиб борилган ишлар, кўрсатилган қаршиликларга қарамай, Хива хонлигига қарашли шаҳарларнинг подшо Россияси армияси томонидан бирин-кетин босиб олиниши ва чор генералларининг бу ерда олиб борган шафқатсиз сиёсати аниқ кўрсатиб берилган. Баёний шу даврда ана шу воқеалар ичида яшаган, уларни ўз кўзи билан кўрган ва у воқеаларнинг тирик шоҳиди эди. Бу масалани аниқ маълумотлар асосида ўрганишда ва ёритишда Хива тарихнависи Баёний томонидан ёзилган бу тарихий асар катта аҳамият касб этади.

XVII — XIX ва XX аср бошларида Хоразмда яратилган тарихий асарларда хонликнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Хива хонлигининг Бухоро, Қўқон хонликлари, Россия ва Эрон билан олиб борган дипломатик ва савдо муносабатларини ўрганишда ҳам бу асарларда анчагина маълумотларни учратамиз. Биз Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларини ўқир эканмиз, Хива хонлигига Бухоро, Қўқон хонликларидан, Россия ва Эрондан кўплаб элчилар келганлиги ва уларга жавобан у мамлакатларга ҳам элчилар юборилганини кўраамиз. Хонликнинг иқтисодий ҳаётида феодал ер эгалиги, суғориш ишлари ва янги ерларни ўзлаштириш ва солиқ масаласи асосий масалалардан эди. Бу масалалар бўйича ҳам мазкур тарихнависларнинг асарларида анча маълумотлар келтирилган.

XVII — XIX асрларда Хива хонлигида хонликни обод қилиш, суғориш ишлари бўйича ҳам анча ишлар амалга оширилган. Янги каналлар ўтказилган ва янги ерлар ўзлаштирилган. Боғлар ва қалъалар вужудга келган.

Бу янги каналларнинг қазилишидан ва янги ерларнинг ўзлаштирилишидан ҳукмрон доиралар манфаатдор бўлиб, асосан кўпчилик суғориладиган яхши ерлар улар ихтиёрида бўлган. Бу аҳволни биз юқорида аниқ мисоллар асосида кўрсатиб ўтдик.

Хонликда энг катта феодал ер эгаси Хива хонларининг ўзлари бўлганлар. Унга яқин кишиларнинг ва амалдорларнинг ерлари ҳам оз бўлмаган. Мазкур тарихнависларнинг тарихий асарларида келтирилган маълумотлар юқорида кўрсатиб ўтилган Хива хонларининг ва хонликдаги амалдорларнинг қайси шаҳарларда ерлари, боғлари ва саройлари бўлганлигини ўрганишда ҳам ёрдам берадилар. Муаллифлар турли воқеаларни баён этиш асноси-да, Хива хонларининг қайси шаҳар-

ларда ерлари ва боғлари бўлганлигини ва у боғларнинг қайси вақтда бунёд этилганлигини кўрсатиб ўтганлар.

Хонликнинг иқтисодий ҳаётида асосий масалалардан бири бўлган солиқ масаласига келсак, хивали тарихчилар ўз асарларида воқеаларни баён этар эканлар, хонлик ҳудудида бўлган шаҳарлар ва қишлоқларга кимларнинг солиқ йиғиш учун борганлиги, қайси даврларда қайси халқларнинг Хива хонлигига солиқ тўлаганликлари ҳақида ҳам маълумотлар келтириб ўтганлар. Савдогарлардан, шунингдек, Хива хонлиги ҳудудидан ўтган Бухоро хонлигига тегишли савдогарлардан ҳам олинган солиқлар ҳақида ҳам баъзи маълумотларни учратамиз.

XVII — XIX асрларда ва XX аср бошларида Хива хонлигида қурилиш ишлари бўйича ҳам маълум ишлар амалга оширилган. Мадрасалар, масжидлар, қалъалар, боғлар, кўприклар ва бошқа шу каби иншоотлар қурилган.

Мазкур тарихий асарларда бу биноларнинг қачон қурилганлиги ҳақида ҳам гапириб ўтилади.

Шуни айтиш керакки, хоразмлик мазкур тарихнавислар ўзларининг тарихий асарларида баён этилган кўпгина тарихий воқеаларнинг шоҳидидурлар.

XVII — XIX аср ва XX аср бошларида Хоразмда ёзилган тарихий асарларнинг муаллифлари Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний ўз замонасининг атоқли тарихнавислари бўлиб, Хоразм ўлкаси тарихини ўрганишда турли масалалар бўйича бой маълумот берувчи қатор ажойиб тарихий асарлар яратиш билан бир қаторда, ўз замонасининг кўзга кўринган истеъдодли шоири ва сўзга уста таржимони ҳам эдилар.

Ўз замонасининг бу етук тарихнавис олимлари ва ажойиб шоирлари бир-бирларининг ишини давом эттириб, тарих ва адабиёт соҳасида ўлмас илмий мерос яратиш билан бир қаторда Хоразмда шу соҳада миллий тарихнавислик мактабини яратдилар. Шу туфайли буларнинг атрофида бир қанча тарихчилар, шоирлар ва таржимонлар майдонга келади. Хоразмда шу даврда машҳур Шарқ шоирларининг ва тарихчиларининг тарихий ва адабий асарлари бир ерга тўпланади. Улардан нусхалар кўчирилади ва бир қанча тарихий ва адабий асарлар шарқ тилларидан ўзбек тилига таржима қилинади.

XIX аср ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларнинг ижодкорлари Мунис, Огаҳий ва Баёний айни вақтда атоқли шоир ва ажойиб таржимон бўлганлари учун уларнинг адабий ва таржимонлик фаолиятларига ҳам қисқача тўхталиб ўтдик. Шундай қилиб, XVII — XIX аср ва XX аср бошларида Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёнийлар, Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм ўлкаси тарихини ўрганишда бой маълумот берувчи қатор тарихий асарларини ижод этдилар.

Бу тарихий асарлар шу давр Хоразм тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат этадилар.

Демак, Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан яратилган қатор тарихий асарлар XVII — XIX аср ва XX аср бошлари Хива хонлигининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат этар эканлар, уларни келажакда нашр қилиш ва илмий жамоатчиликни улардан баҳраманд этиш асосий вазифаларимиздандир.

Ҳозирги кунда истиқлол туфайли маданият тарихимизни атрофлича ўрганишимиз учун барча имкониятлар яратиб берилган.

ИЗОҲЛАР

Сўзбоши

- ¹Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948: По следам древнехорезмийской цивилизации. М., Л.; 1948.
- ²Фулотов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиши тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). Тошкент, 1959.
- ³Ўша асар. 7-бет.
- ⁴Толстов С.П. Беруний ва унинг замони («Беруний — Ўрта асрнинг буюк олими»). Беруний вафотининг 900 йиллигига бағишланган тўплам. Тошкент, 1950. 4-бет.
- ⁵Решение Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1954, С.11.
- ⁶Абулғозий. «Шажарайи турк» ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма фонди (келажакда мазкур қўлёзма фонди). Инв. № 851, 7626, 2056, 7668; СВР. Т. I. Тошкент, 1952. Саҳ. 71, № 167—170; Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркской рукописей Института народов Азии. Т. I. М., 1965, С.93. № 81-86.
- ⁷Абулғозий. Шажарайи тарокима. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1552/У, 5973, 1223, 1807, 9985, СВР. Т. I. Саҳ. 72. № 171-174; СВР. Т. VII. Тошкент, 1964. Саҳ. 294, 547; Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркской рукописей Института народов Азии. Т. I. С.92. № 79-80.
- ⁸Абулғозий. Манофиъ ул-инсон. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 4107; СВР. Т. VII. Тошкент, 1964. Саҳ. 294, № 5450.
- ⁹Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 821/1 5364/1; СВР. Т. I. Тошкент, 1952. Саҳ. 83. Инв. № 211; СВР. Т. VII. Тошкент, 1964, 33-бет. Инв. № 5020 Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, шифр: а) 571 а; б) Е6 — 1/590 ОВ. Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т. I. С. 106. Инв. № 97-98.
- ¹⁰«Девони Мунис.» Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1330/ I, 7865, 940, 9356, 1793, СВР. Т. V. Тошкент, 1960, № 3645-3650. С.123-124. СВР. Т. VII. Тошкент, 1964. Саҳ. 546.
- ¹¹Шермуҳаммад Мунис. Саводи таълим. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1330/II.
- ¹²Мирхонд. Равзат ус- сафо. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 3446.
- ¹³Муҳаммад Ризо Огаҳий. Риёз уд - давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/II, 821/II. СВР. Т. I. Саҳ. 84, № 212. Бу

ерда 821/III деб кўрсатилган. Бу хато бўлиб, «Риёз уд-давла» шу муқовада иккинчи асардир. Унинг учинчиси эса «Зубдат ут-таворих»дир. СВР. Т.VII, Тошкент, 1964. Саҳ. 35, № 5022. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт- Петербург бўлими. Е 6-III Д-113 (590 ОС), Д м и т р и е в а Л.В., М у г и н о в А.М., М у р а т о в С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.І. С.110. № 100-101.

¹⁴М у ҳ а м м а д Р и з о О г а ҳ и й. Зубдат ут-таворих. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/III, 821/ III, СВР. Т. VII. С. 35-36, № 5023-5024. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт- Петербург бўлими. Инв. № Е6-У (590 Ов). Д м и т р и е в а Л.В., М у г и н о в А.М., М у р а т о в С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.І. С.III. № 102.

¹⁵М у ҳ а м м а д Р и з о О г а ҳ и й. Жомиъ ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. СВР. Т.VII. Тошкент, 1964, С. 36, № 5025. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Инв. № Е6-VI (590 ов). Д м и т р и е в а Л.В., М у г и н о в А.М., М у р а т о в С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т. I. № 110.

¹⁶М у ҳ а м м а д Р и з о О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. СВР. Т.VII. Саҳ. 37, № 5026. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Инв. № Е6-VIII (590 ов), В 1891; Д м и т р и е в а Л.В., М у г и н о в А.М., М у р а т о в С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.І. С. 114. № 105-106.

¹⁷М у ҳ а м м а д Р и з о О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими. Шифр: С 572 (590оа). Д м и т р и е в а Л.В., М у г и н о в А.М., М у р а т о в С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.І. С. 115. № 107.

¹⁸«Девони Огаҳий». Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938, 7443. СВР, Т.VII. Тошкент, 1964. Саҳ. 128. № 5269-5170. Босма литография асарлар фонди. Инв. № 8732, 8733.

¹⁹«Девони Огаҳий». Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938. 8а- варақ.

²⁰М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. СВР. Т.VII. Тошкент, 1964. 43-бет. Инв. № 5031.

²¹М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Хоразм тарихи. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7421. СВР. Т.VII. С.45. Инв. № 5034.

²²«Девони Баёний». Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1120, 7106, 6666/IV. СВР. Т.VII. Тошкент, 1964. 207-бет. № 5311, 5312.

²³А ҳ м а д б. Ҳ о ж и А л и М у ҳ а м м а д Т а б и б и й. Мажмуат уш- шуаройи Фируз - шоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 1134, 1152. Бу мажмуанинг бирида ғазаллар, иккинчисида эса мухаммаслар келтирилган. СВР. Т.II. Тошкент, 1954. 358-бет. Инв. № 1691, СВР. Т. VII. Тошкент, 1964. 201-бет. Инв. № 530.

²⁴Ҳ а с а н М у р о д қ о р и М у ҳ а м м а д ўғ л и Л а ф ф а с и й. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржimai ҳоллари. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9494. СВР. Т.VII. Саҳ. 213, № 5320.

²⁵Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти. 1960. 4-бет.

І Боб

XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарлар ва уларнинг ўрганилиши

¹Абулғозий. Шажарайи турк. 2-том. Француз тилига таржимаси. Сўз боши. Спб., 1874.

²Родословное древо тюрков. Сочинение Абул-Гази Хивинского хана. Перевод и предисловие Г.С.Саблукова с последствием и примечаниями Н.О.Катанова. Казань, 1906 (Келажакда Г.С.Саблуков).

³Абулғозий. Шажарайи турк. Масъул муҳаррир Б.А.Аҳмедов. Нашрга тайёрловчилар Қ.Муниров ва Қ.Маҳмудов. Тошкент, 1992.

⁴Қононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази - хана Хивинского. М.; Л., 1958; Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абулгазихана (грамматический очерк). Ташкент, 1969.

⁵Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Спб., 1914; Абражеев А. Родословное древо тюрков и его автор // Звезда Востока. Ташкент, 1946. № 12. С. 68-76; Юсупов К.Ю. Абулгази и Хивинское ханство в первой половине XVII в. (Автореферат на соискание ученой степени канд.истор.наук. Ташкент, 1949). Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1969 ва бошқалар.

⁶а) Кун А.Л. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркестанские ведомости, 1874. № 6.

б) Кун А.Л. Заметки о Хивинском ханстве. Туркестанские ведомости, 1873. № 46.

в) Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Амударьи. Ежегодник. Спб. 1876, IV.

г) Кун А.Л. Доходы Хивинского ханства. Туркестанские ведомости, 1873. № 32.

д) Кун А.Л. Научная работа во время Хивинского похода. Туркестанские ведомости, 1873, №50 и др.

⁷Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Архив р.ш. оп.2 № 34; Записка пастора Авр. Амирханянца об истории Хивы. «Заметка проф. И.И.Веселовского. Ср.Прот.Ост. фил. отд. 1980 г. § 14. (6.11.90.), § 24 (20.11.90.)

⁸Уша асар. 2-бет.

⁹Шайх Сулаймон. Луғати чигатойи. ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти литография фонди. Инв № 213.

¹⁰Записка пастора Авр. Амирханянца. Архив, р. III. оп.2, №34.

¹¹Муаллиф Абулғозийхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» номли асарларини кўзда тутди.

¹²Записка пастора Авр. Амирханянца. Архив. р. III. оп. 2. №34, 14-15 б.

¹³Шермухаммад мироб Мунис ва Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий. «Фирдавс ул-иқбол». Хоразм тарихи. Нашрга тайёрловчи Юрий Брегель. Лейден. Нью-Йорк... 1988. к стр.-23.

¹⁴Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Л.,1925. С.259.

¹⁵Энциклопедический словарь. Т. XXXIV. Спб., 1902. С.174.

¹⁶Бартольд В.В. Сведения об Аральском море. Ташкент, 1902.

¹⁷Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 г. по рассказу хивинского историка. Кауфманский сборник. М., 1910. С.1-20.

¹⁸Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Спб., 1914.

¹⁹Там же. С. 24.

²⁰Бартольд В.В. Очерк истории Туркменского народа. Туркмения. Т.І, Л., 1929 и др. к стр -26.

²¹Бартольд В.В., Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехстолетие. З.Р.А.О. Т. XXV. С.342.

²²Иванов П.П. Очерк по истории каракалпаков. Материалы по истории Каракалпаков. Труды института Востоковедение АН России. Т.VII. М.; Л., 1935.

²³Там же. С.44.

²⁴Иванов П.П. Хивинская хроника XIX в. Муниса Агахи как источник по истории туркмен. Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.; Л., 1938. Т.ІІ. С.23.

²⁵Иванов П.П., Боровков А.К. Несколько общих замечаний об источниках по истории туркмен в XVI-XIX в. Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.;Л., 1938. Т.ІІ. С.28.

²⁶Иванов П.П. Очерк по истории Средней Азии (XVI — середина XIX в.). М., 1958. С. 230.

²⁷а) Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.І. М.; Л.,1939.

б) Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.ІІ. М.; Л., 1938.

²⁸История Туркмении Т.ІІ. Кн.І. С.8 — 9. Ашхабад: Ылым, 1957.

²⁹Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 г. По рассказу хивинского историка. М., 1910. С.І.

³⁰Тихонов Д.И. Восточные рукописи Института Востоковедения. Ученые записки Института Востоковедения. Т.VI. М.; Л., 1953. С.15.

³¹История Узбекистана. Т.І. Ташкент: Фан. 1967.

³²Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959.

³³Нетьматов Т. Хива билан Россия ўртасида муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар (XIX асрнинг 20 — 50-йиллари). Тошкент, 1957. 138-бет.

³⁴Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959.

³⁵Ўша асар. 13-бет.

³⁶Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 9596. Нашрга тайёрловчи, лугат ва изоҳлар муаллифи Иқболой Адизова. Масъул муҳаррир Нусратулла Жумаев. Тошкент: Камалак, 1991, 175-бет.

*А б у л ф о з и й. Шажарайи турк. Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 851. 26-варақ.

**И.О. Сенковский. Энциклопедической словарь. Изд. Плюшара. Т. I. Спб., 1885. С. 49 — 50. Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором Спб. университета И.Н.Березиным. Отд. I. Т. I. Спб., 1873. С. 33; Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауза и Эфрона. Т. I. Спб. 1890. С. 57; Энциклопедический словарь. Изд. бр. Гранат. Т. I. 7ое изд. С. 79; БСЭ. Т. I. Iое изд. С. 100; Т. II. 2ое изд. С. 43; С о м и й Ш. «Қомус ал-аълום». Т. I. Саҳ. 745 (араб алифбосида); Т ў ф о н Э.В. Ислום энциклопедияси. Истамбул, 1945. № 29. Саҳ. 79 — 80; № 30. Саҳ. 81 — 83.

II Боб

XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда яшаган тарихнавис олимларнинг ҳаёти ва ижоди

¹К о н о н о в А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.; Л., 1958. С. 8.

²ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, босма ва литография китоблари фонди; Б а р т о л ь д В.В. Туркистон тарихи. М., 1924. 97-бет. Инв. № 12620; Вамбери Г. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. 2-том. М., 1924. 295-бет. Инв. № 246; Р и з а Н у р. Турк тарихи. 4-том. Истамбул, 1343/1925, 283-бет. Инв. № 1779; Шўро. 1910. 459-бет. Инв. № 8758; Шўро. 1908. 727-бет. Инв. № 8751; Шўро. 1914. 481-бет. Инв. № 8757; Шўро. 1913. 370-бет. Инв. № 8756; Миллий татаббуълар мажмуаси. Истамбул, 1331/1912 — 1913. 227-бет. Инв. № 8814.

³А б у л ф о з и й. Шажарайи турк. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 851. варақ 168^б — 169^а (Келажакда қисқача «Шажарайи турк»).

⁴Шажарайи турк. Инв. № 851. 169^{а-б} - варақ.

⁵Шу асар. Инв. № 851. 170^б - варақ.

⁶Шу асар. Инв. № 851. 160^{а-б} - варақ.

⁷Шажарайи турк. Инв. № 851. 1^б-2^а - варақлар.

⁸Шажарайи турк. Инв. № 851. 2^{а-б} - варақ.

⁹Ўша жойда.

¹⁰Шажарайи турк. Инв. № 851. 2^б — 3^а - варақлар.

¹¹Шажарайи турк. Инв. № 851. 185^б - варақ.

¹²Ўша жойда.

¹³Шажарайи турк. Демезон нашри. 320 - бет.

¹⁴А б у л ф о з и й. Шажарайи турк. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 851, 7668, 7626, 2056.

¹⁵А б у л ф о з и й. Шажарайи тарокима. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1552. V, 5973, 1223, 1807, 9985.

¹⁶А б у л ф о з и й. Манофий ул- инсон. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 4107. к стр — 49.

- ¹⁷Девони Мунис. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 940. 6^б-варақ.
- ¹⁸Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 3^а- варақ.
- ¹⁹Хасан Мурод Муҳаммад Амин ўғли «Лафласи». Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9494. 3^а- варақ.
- ²⁰Записка пастора Авр. Амирханьянца об «Истории Хивы». Заметка проф. Н.И.Веселовского. Стр. прот. инс-т, фил. отд. 1890 г. § 14 (16.11.90.); § 24 (20.11.90.). Институт. Востоковедения АН России. Архив. Р.ІІІ, оп. 2, № 34.
- ²¹Девони Мунис. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1330, 7865, 940, 9356, 1793.
- ²²Муниров Қ. Неизвестный диван Муниса Хоразми//Изд-во АН РУз. Ташкент, 1951. № 4. С.90.
- ²³Девони Мунис. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1793. 149^а- варақ.
- ²⁴Баёзлар ва мухаммаслар тўплами. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 333/ІІ, 7011, 7710, 6985, 7050, 6998, 7006, 1161, 6977, 1132, 9494, 1154, 5058, 1156, 1155, 1133 ва бошқалар.
- ²⁵Мирхонд. Равзат ус-сафо. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 3446. 1-жилд. 4^а — 6^б - варақлар.
- ²⁶Ўша асар. Инв. № 3446. 534^б - варақ.
- ²⁷Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 5^б- варақ.
- ²⁸Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 178^{а-б} — 179^{а-б} - варақлар.
- ²⁹Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразм-шоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 3^б — 4^б - варақлар.
- ³⁰Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. а) инв. № 571^а; б) Е6.
- ³¹Шу асар. а) инв. № 5364/І; б) 821/І.
- ³²Шу асар. Инв. № 5364/І. 1^б - варақ.
- ³³Шу асар. Инв. № 5364/І. 244^б - варақ.
- ³⁴Шу асар. Инв. № 821/І.
- ³⁵Шу асар. Инв. № 821/І. 1^б - варақ.
- ³⁶Шу асар. Инв. № 821/І. 259^б - варақ.
- ³⁷Правда Востока. 1956, 2 ноября.
- ³⁸Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 127^б - варақ.
- ³⁹Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 4^б - варақ.
- ⁴⁰Баёзлар ва шеърлар тўплamlари. Инв. № 3330/ІІ, 7711, 7710, 6985, 7050, 6998, 4006, 1161, 6977, 1132, 9494, 1154, 5058, 1155, 1133 ва бошқалар.
- ⁴¹Девони Огаҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938. 2^б - варақ.
- ⁴²Девони Огаҳий. Инв. № 938. 4^б - варақ.
- ⁴³Девони Огаҳий. Инв. № 938. 7^а- варақ.
- ⁴⁴Огаҳий. Жомий ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 188^б - варақ.

- 45 Девони Огаҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938, 7443.
- 46 Девони Огаҳий. Шифр I/С. 1944, 2/С. 19.
- 47 Девони Огаҳий. Инв. № 8732, 8733.
- 48 Девони Огаҳий. Инв. № 938. 103^{а-б} - варақ.
- 49 Саъдий. Гулистон. Огаҳий таржимаси. Инв. № 7768. 3^б — 5^а-варақлар. Бу асарнинг таржимасидан икки нусха ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 7768, 899 рақамлар билан сақланмоқда.
- 50 Жомий. Юсуф ва Зулайҳо. Огаҳий таржимаси. Бу асарнинг тўрт қўлёзма нусхаси юқорида айтилган ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фондида 809/1, 1231, 6728, 7787 рақамлар билан сақланмоқда.
- 51 Бу асарнинг ўзбек тилига таржима қилинган ёлғиз нусхаси ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 7695 рақами билан сақланмоқда.
- 52 Бу асарнинг ўзбекча таржимасидан ягона нусхаси ҳозирда ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 809/II рақами билан сақланмоқда.
- 53 Муҳаммад Ворис. Зубдат ул-ҳикоёт. Огаҳий таржимаси. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1274/1/2^{а-б} - варақ. Бу ерда муаллиф кимларнинг асарлари асосида ёзилганлиги ҳақида батафсил гапирди ва уларнинг номларини келтиради. Бу асар бир муқаддима ва уч фаслдан иборат. Яна қаранг: Собрание восточных рукописей АН Узбекистана. Т. I. Тошкент. С. 44.
- 54 Қайковус Насихатнома. Огаҳий таржимаси. Инв. № 1274/11.
- 55 Маҳмуд б. Шайх Али. Мифтоҳ ул-толибин. Огаҳий таржимаси. Инв. № 8473.
- 56 Ҳусайн б. Али Кошифий. Ахлоқи - мухсиний. Огаҳий таржимаси. Инв. № 8446. № 1587.
- 57 Муҳаммад Маҳдий Астрободий. Тарихи жаҳонкушойи Нодирий. Огаҳий таржимаси. Инв. № 6908, 1227.
- 58 Девони Огаҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938.
- 59 Мирхонд. Равзат ус-сафо. Огаҳий таржимаси. Инв. № 7307.
- 60 Мирхонд. Равзат ус-сафо. Инв. № 7307. 288^{а-б} - варақ.
- 61 Мирхонд. Равзат ус-сафо. Огаҳий таржимаси. Инв. № 1812; Собрание восточных рукописей. Т. I. Ташкент, 1952. оп. № 59. С. 34.
- 62 Мирхонд. Равзат ус-сафо. Инв. № 1812: 2^{а-б} - варақ.
- 63 Мирхонд. Равзат ус-сафо. Инв. № 6787, 827, 3445, 7108.
- 64 Собрание восточных рукописей. Т. I. оп. № 61 и 66. С. 35 — 36.
- 65 Девони Огаҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 938. 8^а-варақ.
- 66 Огаҳий. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. инв. № 5364/II. 364^а- варақ. Биз ўз ишимизда бу асарнинг ана шу 5364/II рақамли нусхасига асосланамиз.
- 67 Огаҳий. Риёз уд-давла. Инв. № 5364/II. 247^а - варақ.
- 68 Шу асар. Инв. № 5364/II. 248^б - варақ.
- 69 Шу асар. № Е 6, Д. 123 (590 ос).
- 70 Шу асар. Инв. № 821/II. 5364/II.

71 Шу асар. Инв. № 821/II. 269^б - varaқ.

72 Шу асар. Инв. № 821/II. 385^б - varaқ.

73 Ўша асар. Инв. № 5364/II.

74 О г а ҳ и й. Зубдат ут- таворих. 5364/III. Бу асар устида кейинроқ тўхталамиз.

75 О г а ҳ и й. Риёз ад - давла. Инв. № 5364/II. 247^б - varaқ.

76 Шу асар. Инв. № 5364/II. 366^б - varaқ.

77 Ўша асар. Шифр: Е 6, Д 123 (590).

78 О г а ҳ и й. Зубдат ут- таворих. Инв. № 821/III, 5364/III.

79 Шу асар. Инв. № 821/III. 386^б - varaқ.

80 Шу асар. Инв. № 821/III. 435^а - varaқ.

81 Ўша асар. Инв. № 5364/III.

82 Шу асар. Инв. № 5364/III. 365^б - varaқ.

83 Шу асар. Инв. № 5364/III. 419^а - varaқ.

84 Ўша асар. Шифр: Е 6.

85 О г а ҳ и й. Жомий ул- воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 6^{а-б} - varaқ.

86 Шу асар. Инв. № 9786 II^б - varaқ.

87 Шу асар. Инв. № 9786. Биз ўз ишимизда шу нусхага асосланамиз.

88 Шу асар. Инв. № 9786 I^б - varaқ.

89 Шу асар. Инв. № 9786. 250^а - varaқ.

90 Ўша асар. Е 6.

91 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 3^б - 5^а - varaқлар.

92 Шу асар. Инв. № 7572. Биз ўз ишимизда шу нусхага асосланамиз.

93 Шу асар. Инв. № 7572. 1^б - varaқ.

94 Шу асар. Инв. № 7572. 280^а - varaқ.

95 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Шифр а) Е6, б) 1891.

96 а) О г а ҳ и й. «Риёз уд - давла» ва «Зубдат ут - таворих». 5 - жилд. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. Нашрга тайёрловчи С.Долимов; б) Огаҳий. «Жомей ул - воқеоти султоний» ва «Гулшани давлат». 6 - жилд. Тошкент, 1980. Нашрга тайёрловчи Ф.Каримов.

97 О г а ҳ и й. Шоҳиди иқбол. Россия ФАШИ Санкт- Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572.

98 Шу асар. С 572.4^а - varaқ.

99 Ҳ а с а н м у р о д М у ҳ а м м а д А м и н ў г л и Л а ф ф а с и. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9494. 13^б - varaқ.

100 А ҳ м а д Т а б и б и й. «Мажмуат уш- шуаро». Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 1152. 2^б - varaқ.

101 Ҳ а с а н м у р о д М у ҳ а м м а д А м и н ў г л и Л а ф ф а с и. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9494. 13^б - varaқ.

102 А д и з о в а И.И. Идеино-художественные особенности поэзии Баяни. Автореф. дис.канд.филол.наук. Ташкент, 1990.

103 а) Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мерос. Нашрга тайёрловчи луғат ва изоҳлар муаллифи Иқболой Адизова. Масъул

муҳаррир Нусратилла Жумаев. Тошкент: Камалак, 1991. 175—265-бетлар.

б) Юлдашев М.Ю. Ценный источник по истории Хорезма/ Известия АНРУз. 1958. № 6.

¹⁰⁴Аҳмад Табибий. Мажмуат уш- шуаро. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1152. 99^а - варақ.

¹⁰⁵Девони Баёний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1120, 7106, 6666/VI.

¹⁰⁶Девони Баёний. ЎЗР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Литография китоблари фонди. Инв. № 39, 40, 8729, 8950.

¹⁰⁷Мавлоно Дарвеш Аҳмад. Сахоиф ул- ахбор. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 6785.

¹⁰⁸Шу асар. Инв. № 6785. 1^б — 2^а - варақ.

¹⁰⁹Ўша асар. Инв. № 6785, 829, 830. Бу асарнинг 6785 рақамли нусхаси настаълиқ хати, қора сиёҳ билан қўқон қоғозига ёзилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ёзилган. Асар яхши сақланган бўлиб, чарм муқовада 1 ва 2-жилдлар 1322/1904, №1905 ва 1323/1905-1906 йилларда Сайид Абдуллаҳўжа ибн Авазхўжа тарафидан кўчирилган. 3 - жилди домла Қаландар Хонақоҳий томонидан 1326/1908 йили кўчирилган. Ҳажми 718 варақ; ўлчови 28 x 47см.

829, 830 рақамли иккинчи нусхаси ҳам сиёҳ, настаълиқ хати билан қўқон қоғозига ёзилган. Яхши қизил чарм муқовада. Бу нусханинг ким томонидан кўчирилганлиги номаълум. Лекин Хоразмда ёзилганлиги аниқ. Биринчи жилднинг ҳажми 438 варақ ва иккинчи жилднинг 355 варақ. Ўлчови 30 x 41 см.

¹¹⁰Биноий. Шайбонийнома. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 3422. 53^а - варақ.

¹¹¹Ўша асар. 2^б—3^а - варақлар.

¹¹²Ўша асар. 53^а - варақ.

¹¹³Ўша асар. 51^б - варақ.

¹¹⁴Жарират - Табарий. Тарихи Табарий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 1229. 1^б—2^а - варақ.

¹¹⁵Атоуллоб. Фазл улла Хусайний. Равзат ул- аҳбоб. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 6910.

¹¹⁶Шу асар. Инв. № 6910. 1^б — 2^а - варақлар.

¹¹⁷Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразм- шоҳий. Мазкур қўлёзма фонди Инв. № 9596. 4^б - варақ.

¹¹⁸Шу асар. Инв. № 9596. 2^б — 4^б - варақлар.

¹¹⁹Шу асар. Инв. № 9596. 5^б - варақ.

¹²⁰Шу асар. Инв. № 9596. 12^б - варақ.

¹²¹Шу асар. Инв. № 9596. 22^б - варақ.

¹²²Шу асар. Инв. № 9596. 60^а - варақ.

¹²³Шу асар. Инв. № 9596. 72^а - варақ.

¹²⁴Шу асар. Инв. № 9596. 99^а - варақ.

¹²⁵Шу асар. Инв. № 9596. 108^а - варақ.

¹²⁶Шу асар. Инв. № 9596. 141^а - варақ.

¹²⁷Шу асар. Инв. № 9596. 250^а - варақ.

¹²⁸Шу асар. Инв. № 9596. 311^а - варақ.

¹²⁹Шу асар. Инв. № 9596. 328^а - варақ.

- 130 Шу асар. Инв. № 9596. 352^а - варақ.
 131 Шу асар. Инв. № 9596. 363^а - варақ.
 132 Шу асар. Инв. № 9596. 374^а - варақ.
 133 Шу асар. Инв. № 9596. 425^б - варақ.
 134 Шу асар. Инв. № 9596. 501^б - варақ.
 135 Шу асар. Инв. № 9596. 507^{а-б} - варақ.
 136 Шу асар. Инв. № 9596. 1^б - варақ.
 137 Шу асар. Инв. № 9596. 507^а - варақлар.
 138 Шу асар. Инв. № 9596. 508^а - варақ.
 139 М у х а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Хоразм тарихи. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7421.
 140 Шу асар. Инв. № 7421. 2^б — 6^а - варақлар.

III Боб

XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг сиёсий ҳаёти

¹Б а р т о л ь д В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927. С. 113.

²Б а р т о л ь д В.В. История изучения Востока в Европе и России. Изд. второе. Л., 1925. С.258.

³М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 7^а - варақ.

⁴А б у л ғ о з и й. Шажарайи турк. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 851. 158^б — 194^а - варақлар. Биз ўз ишимизда бу асарнинг энг қадимий нусхаси бўлган мазкур нусхага асосланамиз.

⁵А б у л ғ о з и й. Шажарайи турк. Б.Лемезон нашри. 1- том. Санкт-Петербург, 1871. 320-бет.

⁶А б у л ғ о з и й. Шажарайи турк. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 851. 185^б - варақ.

⁷М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 26^а - варақ.

⁸Шу асар. Инв. № 5364/І. 26^б - варақ.

⁹Шу асар. Инв. № 5364/І. 27^а - варақ.

¹⁰Шу асар. Инв. № 5364/І. 28^б - варақ.

¹¹Шу асар. Инв. № 5364/І. 31^а - варақ.

¹²Шу асар. Инв. № 5364/І. 31^б - варақ.

¹³Шу асар. Инв. № 5364/І. 32^а - варақ.

¹⁴Шу асар. Инв. № 5364/І. 32^б - варақ.

¹⁵Шу асар. Инв. № 5364/І. 32^б - варақ.

¹⁶Шу асар. Инв. № 5364/І. 33^а - варақ.

¹⁷Шу асар. Инв. № 5364/І. 33^а - варақ.

¹⁸Шу асар. Инв. № 5364/І. 33^б - варақ.

¹⁹Шу асар. Инв. № 5364/І. 34^б - варақ.

²⁰Шу асар. Инв. № 5364/І. 35^б - варақ.

²¹Шу асар. Инв. № 5364/І. 47^а - варақ.

²²Шу асар. Инв. № 5364/І. 74^б - варақ.

²³Шу асар. Инв. № 5364/І. 110^б - варақ.

²⁴Шу асар. Инв. № 5364/І. 116^{а-б} - варақ.

- 25 Шу асар. Инв. № 5364/І. 122^а - варақ.
- 26 Шу асар. Инв. № 5364/І. 124^б — 125^{а-б} - варақлар.
- 27 Шу асар. Инв. № 5364/І. 129^а, 132^а - варақ.
- 28 Шу асар. Инв. № 5364/І. 132^{а-б} - варақ.
- 29 Шу асар. Инв. № 5364/І. 150^б — 151^а - варақлар.
- 30 Шу асар. Инв. № 5364/І. 163^б - варақ.
- 31 Шу асар. Инв. № 5364/І. 174^б — 175^а - варақ.
- 32 Шу асар. Инв. № 5364/І. 188^б - варақ.
- 33 Шу асар. Инв. № 5364/І. 197^б — 198^а - варақ.
- 34 Шу асар. Инв. № 5364/І. 212^а - варақ.
- 35 Шу асар. Инв. № 5364/І. 212^б - варақ.
- 36 Шу асар. Инв. № 5364/І. 234^б — 235^а - варақлар.
- 37 О г а ҳ и й. Риёз уд - давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 255^а, 259^б, 260 - варақлар.
- 38 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 262^а - варақ.
- 39 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 314^а - варақ.
- 40 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 317^б - варақ.
- 41 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 320^б — 321^а - варақлар.
- 42 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 342^а - варақ.
- 43 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 350^а - варақ.
- 44 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 351^б — 352^а - варақлар.
- 45 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 353^{а-б} - варақ.
- 46 Н е ь м а т о в Т. Хива билан Россия ўртасидаги муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент, 1957, 162 - бет.
- 47 О г а ҳ и й. Зубдат ут- таворих. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІІ. 377^а - варақ.
- 48 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 379^б - варақ.
- 49 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 382^а - варақ.
- 50 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 382^б - варақ.
- 51 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 397^а - варақ.
- 52 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 397^{а-б} - варақ.
- 53 О г а ҳ и й. Жомиъ ул- воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 65^б - 66^{а-б} - варақлар.
- 54 Шу асар. Инв. № 9786. 67^{аб} — 68^а - варақлар.
- 55 Шу асар. Инв. № 9786. 70^а - варақ.
- 56 Шу асар. Инв. № 9786. 109^а - варақ.
- 57 Шу асар. Инв. № 9786. 112^б - варақ.
- 58 Шу асар. Инв. № 9786. 140^б, 141^{а-б}, 142^а - варақлар.
- 59 Шу асар. Инв. № 9786. 143^б, 144^а - варақлар.
- 60 Шу асар. Инв. № 9786. 143^б, 144^а - варақлар.
- 61 Шу асар. Инв. № 9786. 187^а - варақ.
- 62 Шу асар. Инв. № 9786. 200^б - варақ.
- 63 Шу асар. Инв. № 9786. 207^а - варақ.
- 64 Шу асар. Инв. № 9786. 212^а - варақ.
- 65 Шу асар. Инв. № 9786. 245^а - варақ.
- 66 Шу асар. Инв. № 9786. 302^б - варақ.
- 67 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 95^а - варақ.
- 68 Шу асар. Инв. № 7572. 118^б — 119^{а-б} - варақлар.
- 69 Шу асар. Инв. № 7572. 165^б - 167^а - варақлар.

- 70 Шу асар. Инв. № 7572. 178^б — 179^а - varaқлар.
- 71 Шу асар. Инв. № 7572. 194^а — 196^а - varaқлар.
- 72 Шу асар. Инв. № 7572. 211^б — 212^а - varaқлар.
- 73 Шу асар. Инв. № 7572. 197^б — 200^б varaқлар.
- 74 Шу асар. Инв. № 7572. 213^{а-б} - varaқ.
- 75 Шу асар. Инв. № 7572. 213^б — 215^а - varaқлар.
- 76 Шу асар. Инв. № 7572. 224^б — 225^а - varaқлар.
- 77 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия ФА Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Инв. № С.572. 61^б - varaқ.
- 78 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. С.572. 66^а - 67^а - varaқлар.
- 79 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С.572. 73^а - varaқ.
- 80 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. С.572. 75^а - varaқ.
- 81 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. С.572. 75^б - varaқ.
- 82 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. С.572. 80^{а-б} - varaқ.
- 83 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. С.572. 81^{а-б} - varaқ.
- 84 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С 572. 89^а - varaқ.
- 85 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С 572. 89^б — 90^а - varaқлар.
- 86 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С 572. 101^б - varaқ.
- 87 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С 572. 102^а - varaқ.
- 88 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С 572. 102^{а-б} - varaқлар.
- 89 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № 572. 103^б — 105^б - varaқлар.
- 90 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С.572. 125^а — 126^а - varaқлар.
- 91 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С.572. 173^б — 183^а - varaқлар.
- 92 О г а ҳ и й. Шу асар. Инв. № С.572. 186^а - varaқ.
- 93 Б а р т о л ь д В.В. События перед Хивинским походом 1873г. по рассказу Хивинского историка. М., 1910.
- 94 М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшохий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 462^а - varaқ.
- 95 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 3^а - varaқ.
- 96 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 509^а - varaқ.
- 97 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими. Инв. № С 572. 86^а — 126^а - varaқлар.
- 98 Шу асар. Инв. № С 572. 120^а - varaқ.
- 99 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 437^а — 439^а - varaқлар.
- 100 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 439^б - varaқ.
- 101 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 437^а — 437^б - varaқлар.
- 102 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Қўлёзма. Инв. № С 572. 173^а — 181^а - varaқлар.
- 103 Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшохий. ЎЗР Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Инв. № 9596. 443^б - varaқ.
- 104 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 446^а — 465^б - varaқлар.
- 105 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 485^а - varaқ.
- 106 Б а ё н и й. Шу асар. Инв. № 9596. 439^а - varaқ.

IV Боб

XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг ижтимолий-иқтисодий ва маданий ҳаёти

1А б у л ф о з и й. Шажарайи турк. Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи академик Б.А.Аҳмедов. Тошкент: Чўлпон, 1992. 3 — 10-бетлар.

²Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 13-бет.

³Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 209-бет.

⁴М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 5364/І. 29^{а-б} - варақ.

⁵Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 209-бет.

⁶Т а р и х — қурилиш вақти.

⁷М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв № 5364/І. 29^б - варақ.

⁸Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 209-бет.

⁹М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 35^а - варақ.

¹⁰Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 223-бет.

¹¹М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 82^б - варақ.

¹²Шу асар. Инв. № 5364/І. 112^б - варақ.

¹³Шу асар. Инв. № 5364/І. 128^а - варақ.

¹⁴Шу асар. Инв. № 5364/І. 138^а - варақ.

¹⁵Шу асар. Инв. № 5364/І. 189^б - варақ.

¹⁶Шу асар. Инв. № 5364/І. 186^а - варақ.

¹⁷Шу асар. Инв. № 5364/І. 189^б - варақ.

¹⁸Шу асар. Инв. № 5364/І. 190^а - варақ.

¹⁹О г а ҳ и й. Риёз уд-давля. ЎзР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 5364/ІІ. 308^б - варақ.

²⁰О г а ҳ и й. Шу асар. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 318^а - варақ.

²¹Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 355^б - варақ.

²²О г а ҳ и й. Жомий ул- воқеоти султоний. ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 978 6. 44^б, 45^а - варақлар.

²³Шу асар. Инв. № 9786. 89^{а-б} — 90^а - варақлар.

²⁴Шу асар. Инв. № 9786. 91^б - варақ.

²⁵Шу асар. Инв. № 9786. 90 — 91^{а-б} - варақлар.

²⁶Шу асар. Инв. № 9786. 92^а - варақ.

²⁷Шу асар. Инв. № 9786. 93^а - варақ.

²⁸Шу асар. Инв. № 9796. 93^а — 94^а - варақлар.

²⁹Шу асар. Инв. № 9786. 164^а - варақ.

³⁰О г а ҳ и й. Гулшани давлат. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 7572. 243^б-244^а-варақлар.

³¹О г а ҳ и й. Шоҳид ул- иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572. 22^б — 23^а - варақлар.

³²Шу асар. Инв. № С 572. 23^а — 24^а - варақлар.

³³Шу асар. Инв. № С 572. 185^а - варақ.

³⁴Шу асар. Инв. № С 572. 185^{а-б} - варақ.

³⁵Шу асар. Инв. № С 572. 220^а — 221^а- варақлар.

³⁶Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 245-бет.

³⁷Й ў л д о ш е в М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959.10-бет.

³⁸Шу асар. 74- бет.

³⁹И в а н о в П.П. Удельные земли Сеййид Мухаммедхана хивинского (1856 — 1865). Записки ИВАН России. Т. VII. М.; Л., 1937. С.27.

⁴⁰Ўша асар. 31- бет.

⁴¹Й ў л д о ш е в М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. 98-бет.

⁴²М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 75^б-варақ.

⁴³О г а ҳ и й. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 285^б- варақ.

⁴⁴Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 285^б-варақ.

⁴⁵О г а ҳ и й. Зубдат ут-таворих. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІІ. 393^а- варақ.

⁴⁶О г а ҳ и й. Жомий ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 51^б — 52^а- варақлар.

⁴⁷Шу асар. Инв. № 9786. 87^а- варақ.

⁴⁸Шу асар. Инв. № 9786. 88^а- варақ.

⁴⁹Шу асар. Инв. № 9786. 89^а- варақ.

⁵⁰Шу асар. Инв. № 9786. 92^б- варақ.

⁵¹О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 71^б- варақ.

⁵²Шу асар. Инв. № 7572. 111^а - варақ.

⁵³Шу асар. Инв. № 7572. 124^б- варақ.

⁵⁴Шу асар. Инв. № 7572. 161^а- варақ.

⁵⁵Шу асар. Инв. № 7572. 162^б- варақ.

⁵⁶Шу асар. Инв. № 7572. 160^а- варақ.

⁵⁷Шу асар. Инв. № 7572. 242^а- варақ.

⁵⁸О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси, Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Инв. № С 572. 23^{а-б}-варақ.

⁵⁹Шу асар. Инв. № С 572. 23^б- варақ.

⁶⁰Шу асар. Инв. № С 572. 131^а- варақ.

⁶¹Й ў л д о ш е в М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959. 151- бет.

⁶²М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 31^а- варақ.

⁶³Шу асар. Инв. № 5364/І. 31^а - варақ.

⁶⁴Шу асар. Инв. № 5364/І. 31^б- варақ.

⁶⁵Шу асар. Инв. № 5364/І/ 35^б- варақ.

⁶⁶Шу асар. Инв. № 5364/І. 122^а - варақ.

⁶⁷Шу асар. Инв. № 5364/І. 133^а- варақ.

⁶⁸Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 169^а- варақ.

⁶⁹Шу асар. Инв. № 5364/І. 176^а - варақ.

⁷⁰Шу асар. Инв. № 5364/І. 177^б- варақ.

- 71 О г а ҳ и й. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/II. 262^а - варақ.
- 72 Шу асар. Инв. № 5364/II. 341^а - б. - варақ.
- 73 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 198^а - варақ.
- 74 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия ФА Шарқшунослик институти, Санкт- Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572 19^а - варақ.
- 75 Шу асар. Инв. № С 572. 145^б — 146^а - варақлар.
- 76 Шу асар. Инв. № С 572. 184^а - варақ.
- 77 М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 485^б — 486^б - варақлар.
- 78 Шу асар. Инв. № 9596. 490^б — 491^а - варақ.
- 79 Й ў л д о ш е в М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959. 65-бет.
- 80 М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/I. 28^а - варақ.
- 81 Шу асар. Инв. № 5364/I. 128^а - варақ.
- 82 Шу асар. Инв. № 5364/I. 169^а - б. - варақ.
- 83 Шу асар. Инв. № 5364/I. 186^б - варақ.
- 84 О г а ҳ и й. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/II. 263^б - варақ.
- 85 Шу асар. Инв. № 5364. 314^а - б. - варақ.
- 86 О г а ҳ и й. Жомий ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 214^а — 215^а - варақлар.
- 87 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси, Шарқшунослик институти, Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма Инв. № С 572. 15^а - варақ.
- 88 Шу асар. Инв. № С 572. 18^а — 19^а - варақлар.
- 89 Шу асар. Инв. № С 572. 20^б - варақ.
- 90 Шу асар. Инв. № С 572. 24^б - варақ.
- 91 Шу асар. Инв. № С 572. 25^а — 25^б - варақлар.
- 92 Шу асар. Инв. № С 572. 26^б — 27^а - варақлар.
- 93 Шу асар. Инв. № С 572. 31^б - варақ.
- 94 Шу асар. Инв. № С 572. 32^б - варақ.
- 95 Шу асар. Инв. № С 572. 33^а — 33^б - варақлар.
- 96 Шу асар. Инв. № С 572. 38^б - варақ.
- 97 Шу асар. Инв. № С 572. 67^б — 68^а - варақлар.
- 98 Шу асар. Инв. № С 572. 67^б - варақ.
- 99 Шу асар. Инв. № С 572. 69^б - варақ.
- 100 Шу асар. Инв. № С 572. 85^а - б. - варақ.
- 101 Шу асар. Инв. № С 572. 105^а - варақ.
- 102 Шу асар. Инв. № С 572. 191^б - варақ.
- 103 Шу асар. Инв. № С 572. 212^б - варақ.
- 104 Шу асар. Инв. № С 572. 222^б — 223^а - варақлар.
- 105 М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 477^б — 492^а - варақлар.
- 106 Й ў л д о ш е в М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959. 225- бет.

- 107 Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 160^б — 161^а - варақлар.
- 108 Шу асар. Инв. № 5364/І. 168^б - варақ.
- 109 Шу асар. Инв. № 5364/І. 171^б - варақ.
- 110 Шу асар. Инв. № 5364/І. 177^б - варақ.
- 111 Шу асар. Инв. № 5364/І. 186^{а-б} - варақ.
- 112 Шу асар. Инв. № 5364/І. 190^а - варақ.
- 113 Шу асар. Инв. № 5364/І. 209^а - варақ.
- 114 Шу асар. Инв. № 5364/І. 213^а - варақ.
- 115 Огаҳий. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 352^а - варақ.
- 116 Бәний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 302^б - варақ.
- 117 Огаҳий. Риёз уд-давла. Мазкур қўлёзма фонди. № 5364 /ІІ № 356^{а-б} - варақ.
- 118 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 360^а - варақ.
- 119 Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 362^б - варақ.
- 120 Огаҳий. Зубдат ут-таворих. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІІ. 386^б - варақ.
- 121 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 403^а - варақ.
- 122 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 403^б - варақ.
- 123 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 405^а - варақ.
- 124 Шу асар. Инв. № 5364/ІІІ. 414^б - варақ.
- 125 Огаҳий. Жомий ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 31^б - варақ.
- 126 Шу асар. Инв. № 9786. 45^б — 46^а - варақлар.
- 127 Шу асар. Инв. № 9786. 71^б - варақ.
- 128 Шу асар. Инв. № 9786. 114^б - варақ.
- 129 Шу асар. Инв. № 9786. 134^{а-б} - варақ.
- 130 Шу асар. Инв. № 9786. 162^б - варақ.
- 131 Шу асар. Инв. № 9786. 179^а - варақ.
- 132 Шу асар. Инв. № 9786. 189^а - варақ.
- 133 Огаҳий. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 108^б - варақ.
- 134 Шу асар. Инв. № 7572. 158^б - варақ.
- 135 Шу асар. Инв. № 7572. 159^б - варақ.
- 136 Шу асар. Инв. № 7572. 160^а - варақ.
- 137 Огаҳий. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси, Шарқшунослик институти, Санкт- Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572. 16^б - варақ.
- 138 Шу асар. Инв. № С 572. 17^а - варақ.
- 139 Шу асар. Инв. № С 572. 19^а — 20^а - варақлар.
- 140 Шу асар. Инв. № С 572. 21^а - варақ.
- 141 Шу асар. Инв. № С 572. 21^б - варақ.
- 142 Шу асар. Инв. № С 572. 24^б - 25^а - варақлар.
- 143 Шу асар. Инв. № С 572. 27^б - 28^а - варақлар.
- 144 Шу асар. Инв. № С 572. 28^а — 28^б - варақлар.
- 145 Шу асар. Инв. № С 572. 28^б — 31^б - варақлар.
- 146 Шу асар. Инв. № С 572. 35^а - варақ.
- 147 Шу асар. Инв. № С 572. 58^{а-б} - варақ.

- 148 Шу асар. Инв. № С 572. С 58^б — 59^а - варақлар.
- 149 Шу асар. Инв. № С 572. 68^а - варақ.
- 150 Шу асар. Инв. № С 572. 70^а - варақ.
- 151 Шу асар. Инв. № С 572. 86^а - варақ.
- 152 Шу асар. Инв. № С 572. 126^б — 127^а - варақлар.
- 153 Шу асар. Инв. № С 572. 127^а - варақ.
- 154 Шу асар. Инв. № С 572. 162^б — 163^б - варақлар.
- 155 Шу асар. Инв. № С 572. 163^б — 164^а - варақлар.
- 156 Шу асар. Инв. № С 572. 166^б — 168^а - варақлар.
- 157 Шу асар. Инв. № С 572. 168^б - варақ.
- 158 Шу асар. Инв. № С 572. 169^а - варақ.
- 159 Шу асар. Инв. № С 572. 183^а - варақ.
- 160 Шу асар. Инв. № С 572. 191^б - варақ.
- 161 Шу асар. Инв. № С 572. 206^{а-б} - варақ.
- 162 Шу асар. Инв. № С 572. 207^а - варақ.
- 163 Шу асар. Инв. № С 572. 212^{а-б} - варақ.
- 164 Шу асар. Инв. № С 572. 219^{а-б} - варақ.
- 165 Шу асар. Инв. № С 572. 221^{а-б} - варақ.
- 166 Шу асар. Инв. № С 572. 223^б-224^а - варақлар.
- 167 Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 441^а — 442^а - варақлар.
- 168 М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 77^б - варақ.
- 169 Шу асар. Инв. № 5365/І. 116^б - варақ.
- 170 Шу асар. Инв. № 5364/І. 133^б - варақ.
- 171 Шу асар. Инв. № 5364/І. 171^а - варақ.
- 172 Шу асар. Инв. № 5364/І. 237^б - варақ.
- 173 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 98^а - варақ.
- 174 Шу асар. Инв. № 7572. 106^б - варақ.
- 175 Шу асар. Инв. № 7572. 263^а - варақ.
- 176 М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 28^{а-б} - варақ.
- 177 Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 218 - бет.
- 178 М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 80^{а-б} - варақ.
- 179 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 185^б — 186^а - варақлар.
- 180 Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. 221 - бет.
- 181 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт- Петербург бўлими. Қўлёзмалар. Инв. № С 572. 104^а — 105^а - варақлар.
- 182 М у н и с в а О г а ҳ и й. Фирдавс ул- иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 145^б - варақ.
- 183 Шу асар. Инв. № 5364/І. 146^б — 147^а - варақлар.
- 184 Ф у л о м о в Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. 204 - бет.
- 185 О г а ҳ и й. Риёз ул-давла. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 263^б, 275^б - варақлар.

¹⁸⁶О га ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти. Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. С № 572. 131^а, 141^б - варақлар.

¹⁸⁷Шу асар. Инв. № С 572. 143^а - варақ.

¹⁸⁸Шу асар. Инв. № С 572. 141^б – 145^б - варақлар.

¹⁸⁹Шу асар. Инв. № С 572. 145^б - варақ.

¹⁹⁰Шу асар. Инв. № С 572. 145^б, 147^а - варақлар.

¹⁹¹Шу асар. Инв. № С 572. 147^б, 148^а - варақлар.

¹⁹²Шу асар. Инв. № С 572. 149^а - варақ.

¹⁹³Шу асар. Инв. № С 572. 154^{а-б} - варақ.

¹⁹⁴М у н и с в а О га ҳ и й. Фирдавс ул-иқбол. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 165^а - варақ.

¹⁹⁵Шу асар. Инв. № 5364/І. 176^б - варақ.

¹⁹⁶Шу асар. Инв. № 5364/І. 178^а - варақ.

¹⁹⁷О га ҳ и й. Риёз ул-давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 305^а - варақ.

¹⁹⁸Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 314^а - варақ.

¹⁹⁹Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 324^б, 325^а - варақлар.

²⁰⁰О га ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 101^б, 102^{а-б} - варақлар.

²⁰¹О га ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572. 6^б, 7^б - варақлар.

²⁰²М у н и р о в Қ. Муҳаммад Раҳимхон II — Феруз атоқли давлат арбоби ва маданият ҳомийси Шарқшунослик. 5-сон. Тошкент: Фан, 1994. 29-бет; Раҳим Д., Матрасул Ш. Феруз, шоҳ ва шоир қисмати. Тошкент, 1991.

²⁰³Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 462^а - варақ.

²⁰⁴О га ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572. 25^а - варақ.

²⁰⁵М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 501^б - варақ.

²⁰⁶Шу асар. Инв. № 9596. 501^б - варақ.

²⁰⁷М у н и с в а О га ҳ и й. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/І. 86^б, 87^а - варақлар.

²⁰⁸Шу асар. Инв. № 5364/І. 169^б, 170^а - варақлар.

²⁰⁹Шу асар. Инв. № 5364/І. 178^а - варақ.

²¹⁰Шу асар. Инв. № 5364/І. 186^б - варақ.

²¹¹О га ҳ и й. Риёз ул-давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 5364/ІІ. 305^а - варақ.

²¹²Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 324^а - варақлар.

²¹³Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 334^б, 335^а - варақлар.

²¹⁴Шу асар. Инв. № 5364/ІІ. 356^б - варақ.

²¹⁵О га ҳ и й. Жомий ул-воқеоти султоний. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9786. 51^б, 56^б - варақлар.

²¹⁶Шу асар. Инв. № 9786. 164^а - варақ.

²¹⁷Шу асар. Инв. № 9786. 215^б, 216^{а-б} - варақлар.

²¹⁸Шу асар. Инв. № 9786. 217^{а-б}, 218^а - варақлар.

- 219 О г а ҳ и й. Гулшани давлат. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 7572. 111^а - варақ.
- 220 Шу асар. Инв. № 7572. 184^а - варақ.
- 221 Шу асар. Инв. № 7572. 222^а - варақ.
- 222 Шу асар. Инв. № 7572. 243^а - варақ.
- 223 О г а ҳ и й. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси, Шарқшунослик институти, Санкт-Петербург бўлими. Қўлёзма. Инв. № С 572. 164^б - варақ.
- 224 Шу асар. Инв. № С 572. 209^б, 210^а - варақлар.
- 225 Шу асар. Инв. № С 572. 225^{а-б} - варақлар.
- 226 М у ҳ а м м а д Ю с у ф Б а ё н и й. Шажарайи Хо-размшоҳий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. № 9596. 455^б - варақ.
- 227 Шу асар. Инв. № 9596. 489^б - варақ.
  - 228 Шу асар. Инв. № 9596. 494^б - варақ.
  - 229 Шу асар. Инв. № 9596. 497^{а-б} - варақ.
  - 230 Шу асар. Инв. № 9596. 508^б - варақ.
  - 231 Шу асар. Инв. № 9596. 508^б - варақ.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
I б о б. XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарлар ва уларнинг ўрганилиши.....	9
II б о б. XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда яшаган тарихнавис олимларнинг ҳаёти ва ижоди.....	23
а) Абулғозийхоннинг ҳаёти ва ижоди.....	23
«Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» ва «Маномфеъ ул- инсон».....	27
б) Муниснинг ҳаёти ва ижоди.....	30
«Фирдавс ул- иқбол».....	35
в) Огаҳийнинг ҳаёти ва ижоди.....	37
Девонлар.....	41
Бадиий асарларнинг таржималари.....	42
Тарихий асарларнинг таржималари.....	42
«Риёз уд-давла».....	45
«Зубдат ут-таворих».....	47
«Жомий ул-воқеоти султоний».....	49
«Гулшани давлат».....	50
«Шоҳид ул- иқбол».....	51
г) Баённинг ҳаёти ва ижоди.....	52
Тарихий асарларнинг таржималари.....	54
«Шажарайи Хоразмшоҳий».....	56
«Хоразм тарихи».....	59
III б о б. XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг сиёсий ҳаёти.....	61
IV б о б. XVII — XIX ва XX аср бошлари Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти.....	102
а) Суғориш ишлари.....	102
б) Феодал ер эгаллиги.....	112
в) Солиқ масаласи.....	118
г) Мансаблар.....	123
д) Дипломатик муносабатлар.....	130
е) Савдо муносабатлари.....	144
ё) Тоифа ва уруғлар.....	148
ж) Географик маълумотлар.....	151
з) Олим ва шоирлар.....	155
и) Курилиш ишлари.....	159
Хотима.....	167
Изоҳлар.....	172

Адабий - тарихий нашр

Қувомиддин Муниров
ХОРАЗМДА ТАРИХНАВИСЛИК
(XVII — XIX ва XX аср бошлари)

Муҳаррир *Ж.Субҳон*

Мусаввир *В.Шумилов*

Бадий муҳаррир *А.Бобров*

Техник муҳаррир *Т.Смирнова*

Кичик муҳаррир *Н.Фозилова*

Мусаҳҳиҳ *М.Насриддинова*

Компьютерда саҳифаловчи *Г.Абдумаликова, С.Рахметова*

ИБ№ 4072

Босишга 15.04.2002 й. да рухсат этилди. Бичими 84 x 108 ¹/₃₂. Таймс гарнитура. Офсет босма. 10,08 шартли босма тобоқ. 11,75 нашр босма тобоғи. Жами 1200 нусха. К-1544 рақамли буюртма. 137 —2001 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси,30.

Ижарадаги Тошкент Матбаа комбинати. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.